

tarih® çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

SEYYAHLAR GÖZÜYLE
İSTANBUL
ÖZEL SAYISI

NİSAN-2022

www.tarihcevresi.net

ISSN: 1303-3876

Seyyahların Notlarında İlk Görüşte İstanbul Tasvirleri

Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT

Dr. Öğr. Ü. Ayşegül KUTLUK BOZKURT

Bir Fransız Bürokratın Gözüyle Sultan Mahmud'un Reformları ve 1830'ların İstanbul'undan Toplumsal Değişme

Doç. Dr. Özgür YILMAZ

Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın Gözüyle İstanbul Kapıları

Doç. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU

Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda "Balıkçılık"

Dr. Metin MENEKŞE

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDEİYESİNE KATKILARI İÇİN TEŞEKKÜR EDERİZ

ÇAĞDAŞ SANATIN TARİHSEL TEMELLERİ NELERDİR?

SANAT TARİHİ SEMİNERLERİ

13 NİSAN-15 HAZİRAN 2022

ÇARŞAMBA / SALI GÜNLERİ, 19.30-21.30

ÇEVİRİMİÇİ-ONLINE

KAYIT VE DETAYLI BİLGİ İÇİN
(212) 334 7341 | (212) 334 7352
www.istanbulmodern.org

KURUCU SPONSOR

ANA SPONSOR

Dergiden;

Tarihe ışık tutacak bir kaynak mahiyetindeki dergimizin "Seyyahlar Gözüyle İstanbul" Özel sayısında;

Seyyahların Notlarında İlk Görüşte İstanbul Tasvirleri makaleleriyle, Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT ve Dr. Öğr. Ü. Ayşegül KUTLUK BOZKURT; *Bir Fransız Bürokratin Gözüyle Sultan Mahmud'un Reformları ve 1830'ların İstanbul'undan Toplumsal Değişme ve Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntemler ve Yaklaşımlar* makaleleriyle, Doç. Dr. Özgür YILMAZ; *Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Gözüyle İstanbul Kapıları* makalesiyle, Doç. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU; *Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda "Balıkçılık"* makalesiyle, Dr. Metin MENEKŞE; *XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya* makalesiyle, Dr. Aslıhan Kılınç; *Maximilian Brandstetter'in İstanbul Yolculuğu (1608–1609) ve İstanbul'un 16–17. Yüzyıldaki Nüfusu* makalesiyle Prof. Dr. Géza Dávid konuk oluyorlar.

Tarih Çevresi Dergisi

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

SEYYAHLAR GÖZÜYLE İSTANBUL

ÖZEL SAYISI

NİSAN-2022

Sahibi

MT PROMOSYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü

Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni

Nesim ÇEKER

Yayın Kurulu

Doç. Dr. Nesim ÇEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,
Doç. Dr. Birsen BULMUŐ, Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat

Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35

tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ niversitelerinde bulunan Doktorlar,
Doçentler ve Master ğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.
Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.
Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

Basım

MOOMELL REKLAM BASIM YAYIN

Tel: +90 (533) 978 42 84

İÇİNDEKİLER

Seyyahların Notlarında; İlk Görüşte İstanbul Tasvirleri

Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT

Dr. Öğr. Ü. Ayşegül KUTLUK BOZKURT.....6

Bir Fransız Bürokratın Gözüyle Sultan Mahmud'un Reformları ve 1830'ların İstanbul'undan Toplumsal Değişme

Doç. Dr. Özgür YILMAZ.....18

Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Gözüyle İstanbul Kapıları

Doç. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU.....36

Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda “Balıkçılık”

Dr. Metin MENEKŞE.....58

Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntemler ve Yaklaşımlar

Doç. Dr. Özgür YILMAZ.....80

XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya

Dr. Aslıhan Kılınç.....96

Maximilian Brandstetter'in İstanbul Yolculuğu (1608–1609) ve İstanbul'un 16–17. Yüzyıldaki Nüfusu

Prof. Dr. Géza Dávid.....116

Seyyahların Notlarında İlk Görüşte İstanbul Tasvirleri¹

Dr. Öğr. Ü. Ayşegül KUTLUK BOZKURT
Kırklareli Üniversitesi/Turizm Fakültesi
aysegulkutluk@gmail.com

Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT
Balıkesir Üniversitesi/Turizm Fakültesi
cevdetavcikurt@balikesir.edu.tr

ÖZET

Başkentler başkenti olarak bilinen, önce Roma, ardından Bizans ve en son Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapan İstanbul, birçok kültürel mirasa sahip ve bulunduğu konum itibarıyla Doğu ve Batı arasında tarihi bir geçiş noktası konumundadır. Bir marka şehir niteliği taşıyan İstanbul, Brüksel merkezli “Avrupalı Tüketicilerin Tercih” adlı örgütün 3 hafta süren oylamasında 20 Avrupa şehri içinden 2013 yılı “Avrupa’nın en iyi destinasyonu” seçilmiştir. İstanbul birçok turisti büyüleyen, müzeleri, kiliseleri, sarayları, camileri, pazar yerleri ve doğal güzellikleri ile onlara bitmeyen tükenmeyen nüanslar sunan, üstlendiği misyon ve fonksiyonlarla Türkiye’den daha fazla bilinen bir küresel şehirdir. Seyyahların da popüler destinasyonu olan İstanbul, yüzyıllardır merak edilen yer, tarif edilemeyecek güzellikte ve Doğu’nun parlayan yıldızı gibi kelimelerle tasvir edilmiştir. Çalışmada seyyahların (Edmondo De Amicis, François René De Chateaubriand, Gerard de Nerval, Pierre Loti, Miss Julia Pardoe ve Alphonse de Lamartine) hangi duygularla İstanbul’u tasvir ettikleri, nasıl etkilendikleri ve bu hisleri notlarına nasıl yansıttıkları içerik analizi ile irdelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Seyahatnameler, Seyyahlar, İlk görüş, Boğaz, Tasvir.

¹Bu makale III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresinde (04- 05 Nisan 2014, Kuşadası, Aydın) sunulmuştur.

GİRİŞ

İlk görünüş/görüş herkes için önemlidir. İnsanlar üzerinde bırakılan ilk etkinin yerini başka hiçbir şey tutmaz. Günümüz turizm sektöründe, otellerin giriş yolları daha kaliteli ve özenle yapılandırılmaktadır. Turistleri daha etkili bir görsellikle karşılamak ve ilk etkiyi oluşturabilmek için lobiler, daha farklı şekillerde tasarlanmaktadır. Destinasyonlar için; tatil beldesine varan turistler, gelir gelmez etraflarını incelemeye ve çevrelerindeki doğal güzellikleri değerlendirmeye başlarlar. Gördükleri tabiatın ve manzaranın resmini hafızalarına işlerler, çünkü evlerine döndüklerinde destinasyonun kayda değer olan bütün güzellikleri anlatmak isterler. Eski Dünyanın merkezinde yer alan İstanbul etkileyici görünüşü ile bugüne kadar onu ziyaretine gelen seyyahların, şairlerin, edebiyatçıların, ressamların ve turistlerin gözde mekânı ve hafızalarında yer eden bir şehir olmuştur. Günümüz gezginlerinin kompleks bir şehir olan İstanbul'u tercih etme sebepleri başlı başına bir araştırma konusudur.

1. Seyahatnamelerde Şehri-İstanbul

Seyahatname, yazarın yurt içinde ve dışında yaptığı gezilerde gördükleri yerlerin ilgi çeken, değişik olan taraflarını yalın ve samimi bir anlatımla yansıttığı, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyo-ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmasıyla tarihî, (hatta yer yer manzara betimlemeleriyle de coğrafi), maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlattığı gezi yazılarıdır (Maden, 2008). İstanbul'u ziyarete gelen ve kaleme alan seyyahların sayısı bir tespite göre 14.yy ile 16.yy arasında on dokuz millete mensup 449'dur. Bunlardan 463'ü, doğrudan İstanbul'a ait eserler bırakmıştır. 1500 ile 1899 arasındaki dönem Türkiye'sinden bahseden eser sayısının dört bin civarında olduğu öne sürülmüştür (Meriç, 2010).

Batılı seyyahlar için 15. yüzyıldan itibaren cazibe merkezi olmaya başlayan Doğu, özellikle de Osmanlı payitahtı İstanbul, onların kaleminden çıkmış seyahatnamelerin sayfalarında sokakları, sarayları, köşk ve kasırlarıyla; çarşı ve kahvehaneleriyle, mabed ve tekkeleriyle yer almıştır (Duru 2007). 16.ve 17. yy da Osmanlı başkenti İstanbul dönemin milletleri tarafından dikkat çekmektedir. Ona gitmek, onu gezmek, onu görmek bir imtiyazdı. İstanbul'un bu zenginliği, çekiciliği muhtelif milletlerin dillerinde, muhtelif isimlerle anılmasına neden olmuştur. Asitane, darüs' saadet, deralliye "yüce ev", darül hilafet-ül' aliyye, dersaadet (mutluluk kapısı) gibi halk arasında kullanılan isimler çok fazladır (Ortaylı, 2010). 19. yy. 'da romantizm akımıyla, insanların gözleri tabiatı görmek için açtığı vakit, İstanbul, bütün şehirlerarasında fark edilip, Avrupa'nın en gözde şairlerinin gözlerini kamaştırmış ve en güzide ruhlu seyyahların hayal dünyasına yerleşmiştir (Beyatlı, 2010).

2. Seyyahlar Gözüyle İstanbul'un Büyüsü

Fransa'dan, Almanya'dan, İtalya'dan, İskandinavya'dan ve daha nice ülkeden gelen seyyahların hepsinin amacı; Şark'ın ölümsüz kraliçesi İstanbul'u görmektir. Görmekle yetinmeyip bin bir bilinmezlikle kuşatılmış, her bir noktasında yabancılar için hoş sürprizler barındıran görkemli kentin labirenti anımsatan, çıkmaz sokaklarında günler kimi zaman haftalar ve aylar boyu dolaşmışlardır (Evren, 2010).

3. Araştırmanın Yöntemi

Birbirine benzeyen verileri belirli temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucuların anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlama temeline dayanan (Yıldırım ve Şimşek, 2006), içerik analizi ağırlıklı olarak yazılı ve görsel verilerin analiz edilmesinde kullanılan bir yöntemdir (Özdemir, 2010). İçerik analizi araştırmacının temel varsayımı ve birikimi çerçevesinde oluşturulan bir kategorileştirme işlemidir. Kısa süren bir ön araştırma sonrasında araştırmacı, çalışmada kullanmayı tasarladığı analiz birimlerini seçmekte ve kategorilerini oluşturmaktadır (İnal, 1996). Araştırmada; İstanbul ile ilk karşılaşma anında gördükleri manzarayı ve hissedilen duygu yoğunluğunu yazılarında bahseden batılı seyyahlar belirlenmiş ve daha sonra yazdıkları metinler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İstanbul'a geliş yılları kronolojik olarak sıralanan seyyahlar Tablo.1'de gösterilmektedir.

Tablo. 1 İstanbul'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Metinleri

Geldikleri yıllar	Seyyahlar	Sıralama
1806	François René De Chateaubriand	1
1830 & 1850	Alphonse de Lamartine	2
1835	Miss Julia Pardoe	3
1843	Gerard de Nerval (Gerard Labrunie)	4
1870'ler	Edmondo De Amicis	5
1890	Pierre Loti	6

Tabloda görülen 6 seyyahın İstanbul ile ilgili metinleri içerik analizi Tablo. 2, Kodlama rehberi ise Tablo. 3'te, ekler kısmında yer almaktadır.

3.1. İncelenen Metinler

Edmondo De Amicis: *“Bu harikulade manzaranın hususiyetlerini nasıl kavramalı? Bir an yakın kıyılara, bir Türk evine veya yaldızlı bir minareye bakıyorum, ama hemen sonra nazarlarım bu ışıklı büyük derinlikte yeniden dolaşıp dururken, gözlerimi takip edemeyen perişan zihnimle şu iki dizi hayal şehrinin içinde kaybolup gidiyorum. Bütün bu güzelliğin üstüne son derece huzurlu bir haşmet yayılmış; bu, binlerce peri masalını ve çocuk rüyasını hatırlatan genç ve sevdalı, ne olduğunu bilmediğim bir şey; hayali hakikatin dışına sürükleyen, hava gibi, esrarlı ve büyük bir şey. Süt renginde, gümüş parlaklığında şeffaf semanın altında her şey fevkalade bir açıklıkta ortaya çıkıyor; erguvani şamandıralarla dolu safir renkli denizde minarelerin uzun beyaz akisleri titriyor, kubbeler pırıldıyor; uçsuz bucaksız nebatlar sabah rüzgârıyla sallanıp titreşiyor; camilerin etrafında güvercin bulutları uçuyor; binlerce boyalı ve yaldızlı kayık suyun üstünde kayıyor; Karadeniz'den gelen rüzgâr on bin bahçenin kokusunu getiriyor ve geri kalan her şeyi unutmuş, bu cennetle sarhoş olmuş bir halde arkaya bakınca, yeni bir*

hayranlıkla Üsküdar'ın debdebeli güzelliği ve Bithynia Olympos'un karlı zirveleriyle panoramayı kapatan Asya sahili görülüyor; içinde yer yer adalar olan, yelkenlerle beyazlaşmış Marmara Denizi, sonsuz iki dizi halinde köşklerin, saray ve yalıların arasında yılan gibi kıvrılan Şark'ın en latif tepelerinin içinde esrarlı bir şekilde kaybolan gemilerle örtülü Boğaz, dünyanın en güzel manzarasıdır, bunu inkâr eden Tanrı'ya karşı nankörlük eder ve küfretmiş gibi olur; bundan daha büyük bir güzellik insan aklını aşar!" (Amicis, 2006). "Krallar, prensler, Krezüs, dünyanın kuvvetli ve zengin insanları, o anda hepimize acıdım; gemide bulunduğum yer sizin bütün hazinelerinize bedeldi ve İstanbul'a bir bakışımı bile bir imparatorluğa değişmezdim" diyerek hayranlığını bir kez daha notlarına yazmıştır (Meriç, 2009).

Gerard de Nerval (Gerard Labrunie): *"Gemi beni önce izmir'e, sonra İstanbul'a ulaştırdı. Böylece Avrupa toprağına nihayet ayak basabildim. Burada iklim, bizim güney illerimizin havasını andırıyor" diyerek notlarına, "İstanbul'un göz kamaştırıcı limanındayız. Burası, muhakkak dünyanın en güzel yeri." diye devam etmiştir. " Hareketli ve yemyeşil ufukları, boyalı evleri, son derece zarif camileri, kurşun kaplamalı kubbeler ile İstanbul, insana sadece güzel fikirler ve tatlı hayâller ilham eder". İstanbul ile ilgili diğer tasvirler ise şu şekildedir (Nerval, 1974);*

"Ufukta, ışıklı İstanbul pırl pırl parlıyor, binlerce kavis ve kubbeleriyle harikulade bir şekilde yeniden meydana çıkıyor; çocukların toplu iğne uçlarına takarak ışığın önünden geçirdikleri ve zevkle seyrettikleri o güzel desenleri andırıyordu". "Pera'dan bakılınca İstanbul harikulade parlak ve ışıklı görünüyordu. Fakat iç sokakların daha ışıklı, daha canlı ve sevimli olduğunu buraya gelince anladım", -"Üsküdar Boğazın öbür yakasında pek muhteşem görünüyor. Kubbeleri, minareleri ve köşkleri ile İstanbul'la rekabet halinde.". -"Şu şehir eskiden beri Avrupa ile Asya'yı birleştiren tılsımlı ve adeta kutsal bir mühürdür. Dış görünüşü ile şüphesiz dünyanın en güzel şehridir."

François René De Chateaubriand: Genel izlenimi, *"bana Yunanistan toprağından çok daha üstün göründü." şeklindedir (Gözütok 2010). "Saat sekizde, bir kayık bordamıza yanaştı; sarsıntı geçince filikadan ayrıldık, adamlarımla birlikte küçük gemime atladım. Yıkılıp giden eski bir gotik kale olan Yedikule Hisarı'nın yükseldiği Avrupa burnunu sıyrarak geçtik. İstanbul, en çok da Asya kıyısı, sisler içine gömülmüştü. Bu buğu içinden gördüğüm servilerle minareler, yaprakları dökülmüş bir ormanı andırıyordu. Sarayburnu'na yaklaşırken kuzey rüzgârı çıktı, bu tablo üzerindeki sisi birkaç dakikada dağıttı; kendimi birden müminler sultanının sarayı önünde buldum; sanki bir büyücü değneğiyle her yer değişmişti. Karşımda güleç tepeler arasında, şirin bir nehir gibi Karadeniz Boğazı kıvrılıyordu; sağımda Asya toprağı, Üsküdar şehri vardı; Avrupa toprağı solumdaydı; girinti çıkıntılarıyla, demir atmış büyük gemilerle daha geniş bir koy meydana getiriyor, deniz üstünden de sayısız küçük vapurlar gelip geçiyordu. İki bayır arasına kapanmış olan bu koy; karşıda İstanbul'la Galata'yı basamak basamak gözlerimizin önüne seriyordu. Galata'nın, İstanbul'un, Üsküdar'ın, evleri kat kat dizilmiş olan bu üç şehrin uçsuz bucaksız genişliği; her yandan yükselip birbirine karışan serviler, minareler, gemi serenleri; ağaçların yeşilliği, beyaz, kırmızı evlerin renkleri; bunların altına mavi örtüsünü seren denizle, yukarıda başka bir mavi ova açan gökyüzü, hayranlığımı uyandırıyor. İstanbul, dünyanın en güzel yeridir, diyenler hiç de abartmıyorlar." (Kaya ve Makzume, 2013).*

Pierre Loti: “Beni getiren geminin 12 Mayıs 1890 sabahı gün doğarken yüksek bayırlarıyla klasik bir sit alanı olan Boğaz’a girişi kaçırmamak için tüm yolcular güvertede tetikte durmaktaydı. Daha güzel bir bitki örtüsü ve daha yüksek dağlarıyla, çok daha fazla göz kamaştırıcı bir sürü sit vardı. Kuşkusuz! Boğaz’ın eşsiz güzelliği karşısında buraya gelen onun etkisine kapılır; bu da en kişisel değerlendirmelerden bile daha gerçek ve benim kanaatimin dışında geliyordu.”-“Ah be İstanbul! Beni hala büyüleyen isimler arasında hep o olmuştur. O telaffuz edilir edilmez, gözlerimin önünde yavaş yavaş bir görüntü biçimlenmeye başlar. Göklerde, çok yükseklerde, olabildiğince yükseklerde, öncelikle uzakların belirsizliği içinde, dev gibi bir şey, şehrin kıyas götürmez silueti belirir” (Loti, 1999), “Her şeyin belirsiz olduğu hemen hemen kaybolduğu anda sadece ulu kubbeler, minareler denizin ürperten sisinin üzerinden her zaman görünüyordu; yalnızca İstanbul’un o muhteşem yüksek sınırları varlığını sürdürüyordu. Ve işte o zaman, deyim yerindeyse asla son bulmayacak o benim sevgili Türk yaşantım acı bir şekilde, pişmanlık dolu arkamda bıraktığım her şey, işte bu bir daha silinmemek üzere gözlerimin derinliklerine nakşoldu... Hiç hatasız ezbere, onun resmini çizebilirim.” (Loti, 1999).

Miss Julia Pardoe: “Uzun müddettir beslediğim ümitler nihayet hakikat olmuştur; kalabalık tepelerin üzerindeki tahtına kurulmuş olan, sahilleri saraylardan bir çelenkle çevrili Boğaziçi’nin gümüşü sularının eklerini yaladığı “şehirlerin sultanı” önümdeydi işte. Marmara Denizi’nde şiddetli ıstırap içinde geçirdiğim gecenin ardından güçlükle kendimi güverteye sürükleyebilmişim; nihayet bunu yapmaya muvaffak olduğumda, gemi Saray bahçesinin surlarının dibinde demir atacağı yere varmıştı bile. Hava kar yüklüydü; İstanbul’u ilk defa mevsimlerin bu en haşininin kürk mantosuna bürünmüş halde gördüm. Öyle dahi olsa, üzerime üşüşen his keşmekeşi içinde öne çıkan biri vardı ki, o da saf bir hazdı. Başka nasıl olabilirdi ki? Sanki bir periler diyarına bakıyor, en çılgın hayallerimin cisimleştiğini görüyor ve böylece yenedünyanın insanı haline geliyordum” (Pardoe, 2010). “Hayal gücümü böylesine zenginleştiren bu güzel yanlısamaları bu kadar kuru biçimde aktardığım için kendimi affedemiyorum”. Miss Pardoe için İstanbul limanı; harekete dökülmüş bir şiirdir. “Sahnenin yeniliği, sürekli değişen pitoresk ve zarif gruplar, masalımsı kayıkların durmaksızın gelip geçişleri, yabancı diller, koyu, yabanıl gözler...” (Pardoe, 2004).

Alphonse de Lamartine: “Dünyaya bir kere bakmak zorundaysan sadece İstanbul’a bak!” (Çiğdemoğlu, 1986). “Dudaklarımdan, elimde olmayarak, bir ses yükseldi. Napoli Körfezi’yle onun bütün güzelliklerini sanki bir daha hatırlamamacasına unuttum. Bu ihtişamlı ve zarif görüntüyü yeryüzünde başka bir şeyle kıyaslamak, doğrudan doğruya yaradılışa hakaret sayılır.”-“Boğaziçi kıyılarından bir tanesini tasvir edebilmek için bir ressamın uzun yıllar çalışması gerekir. Bu öyle bir yer ki, her bakışta sanki yeniden değişiyor, değiştiğinde de önümüze yeni ve daha taze güzellikler çıkıyor. Durum böyle olunca ben birkaç sözle ne anlatabilirim ki?” (Kaya, 2013). “Şehrin yedi tepesi denizin bir kolu olan Haliç’e doğru akıyordu; eşsiz, hiçbir yerle kıyaslanamayacak İstanbul hem şehir hem kırlık hem deniz, liman, nehir kıyılan, bahçe, ormanlık dağ, derin vadi, evler ve yapılardan kurulu barına deryası, gemi ve sokak birikintisi, sessiz göller ve sihirli yalnızlıklar ülkesi idi. Hiçbir ressam fırçası burasını bütünü ile resmedemez, ayrıntılarına takılmak zorunda kalır; her kürek vuruşu da gözü ve ruhu başka bir görünüme, başka bir etkiye götürür.” - “Birkaç kürek vuruşundan sonra denizin öyle bir noktasına varmış olduk ki, buradan hem Haliç hem Boğaziçi ve Marmara hem de bütün liman ve İstanbul şehrinin iç denizini görmek mümkün oluyordu; ama buraya gelince Marmara’yı, Asya kıyısını ve Boğaziçi’ni unutarak Haliç’in giriş havuzunu, İstanbul’un yedi tepesi üstüne asılı yedi şehrini,

çevreyi tarayan bakışlarımızla seyre daldık” (<http://bianet.org>).

4. Bulgular ve Yorumlar

Genel anlamda bakıldığında, Batılı seyyahların notlarında sadece İstanbul’un eşsiz güzelliğinden bahsedilmemektedir. Dar sokaklar, camiler, minareler, İstanbul’un kadınları ve çocukları, mezarlıklar, günlük hayat, esnaflar, yangınlar, ramazan günleri ve daha birçok detaydan iyi kötü her seyyah bahsetmiştir. Kimi seyyah İstanbul’u Türklere fazla görmüş, kimi seyyah Osmanlı yönetimine saygı duymuştur. Seyyahların görüşlerinde ortak bir nokta; İstanbul’un ilham veren manzarasıdır. Bugün de İstanbul’un manzarası, ilk defa gelen turistleri etkilemekte ve hafızalarında yer etmektedir.

Bildirilerin yazım kuralı formatı gereği incelenen seyyah sayısı sınırlı tutulmak zorunda kalmıştır. Ayrıca “İlk Görüş” tasvirleri ele alındığı için sadece altı ünlü seyyahın İstanbul’la ilk karşılaştıkları an tuttıkları notlar incelenmiştir. İncelenen metinlerde, ihtişamlı, dünyanın en güzel yeri, harikulade ve muhteşem kelimelerinin sıkça kullanıldığı, en çok cami, kubbe, minare ve limandan bahsedildiği ve her seyyahın kendine özgü sanatsal ifadeler kullandığı dikkat çekmektedir. Altı seyyahın beşi İstanbul için en harika, en eşsiz ifadesini kullanmıştır. En çok Boğaz tasvir edilmiş ve hemen hemen hepsi o günün hava koşullarından bahsetme ihtiyacı duymuştur. Mübalağa (abartma) ve teşbih (benzetme) sanatı altı seyyahında yazılarında sıkça görülmüştür. Bu notları okuyanlar İstanbul’u merak etmiş ve hala merak etmektedirler. Günümüzde bu tarz yorumlar birçok yabancı tavsiye sitelerinde yer alsaydı, İstanbul’a büyük bir turist akımı olacağı inkâr edilemezdi. Günümüz seyyahlarına böylesine iddialı gezi yorumları yazdırmak her ne kadar zor gibi gözükse de İstanbul hakkında yazılan güncel yorumlar yine de olumlu yöndedir. Dünyaca ünlü TripAdvisor sitesinde İstanbul’a seyahat edenlerin (Traveller’ Choise 2013) ortak yorumu şöyledir; *“İstanbul’daki camiler, pazarlar ve Türk hamamları tüm tatiliniz boyunca sizi mutlu etmeye yetebilir: Şurada göz alıcı ve nefes kesici mimari ile karşılaşacaksınız, biraz ileride ise halı satın alınırken yapılan hoş pazarlıklara şahit olursunuz. Gezinize, şehrin pek çok noktasından görülebilen büyüleyici Sultan Ahmet Camii’nden başlayın. Galata Köprüsünde gezin ve minik boyutlu sanat eserlerini görmek üzere Minyatürk Park’a uğrayın. Kapalıçarşı’da göz atabileceğiniz binlerce mağaza vardır, Mısır Çarşısı ise baharat ve meyvelerden gelen hoş kokular hazinesidir”* (www.tripadvisor.com.tr). TripAdvisor’a göre günümüz gezginlerinin İstanbul’da en çok tercih ettiği 40 turistik yer Tablo 4.’de (Ek-3) gösterilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turist kelimesinin Türkçede karşılığı olan seyyahlar günümüzde daha çok gezginci anlamında kullanılsa da aslında birer turisttirler. Seyyahların yazdıkları yön gösterici bir referans olabilecek niteliktedir. Destinasyonların değerlendirilmesinde seyyahların görüşlerinin dikkate alınması gerektiği, hatta bir pazarlama/tanıtım tekniği olarak da kullanılabileceğinin farkındalığının oluşturulması gerekmektedir. Çekim yerleri zamanın ünlü seyyahlarını ağırlamış ve onaylarını almış ise bunu tanıtımlarında kullanmaları, güzel bir reklam ve imaj çalışmasına katkı sağlayacaktır. İstanbul’un dilleri dolandıran eşsiz güzelliğinin önemli seyyahlar tarafından konuşulduğunda başkaları İstanbul’u merak edip görmeye gelmekteyken günümüzde de ünlü turistlerin İstanbul hakkında güzel yorumlar yapmaları sağlanabilir. Çünkü birçok potansiyel turist, İstanbul’un da içinde olduğu birkaç çekim yeri arasında kararsız kalıp,

başka bir destinasyona yönelebilmektedir. Böyle bir durumda ünlü bir seyyahın/turistin yedi tepeli şehrin Boğaz manzarasını, minarelerini, kubbelerini, rengârenk Türk evlerini, Marmara denizi üzerinden akıp geçen martıları samimi bir şekilde anlatması turistlerin kararını İstanbul yönünde değiştirebilecektir. Yerel yönetimlerin ve Pazarlama/tanıtım departmanlarının çekim yerleri için uyguladıkları stratejilerine bu tarz yorumları, tasvir ve betimlemeleri de eklemeleri etkili sonuçlar getirebilir. Seyyahların tasvirlerinin, turizm çekim yerlerinin turizm potansiyelini arttırmak, imajlarını kuvvetlendirmek ve tanıtım faaliyetlerinde yer almasını sağlamak gerekir. İstanbul için yapılan mübalağalar, betimlemeler ve kullanılan olumlu sıfatlar o zamanlardaki insanları nasıl etkilediyse şimdide etkileyecektir. Gelecekteki çalışmalarda daha fazla seyyahın İstanbul hakkında bütün metinler incelenebilir ve turistik mekânlar hakkındaki yorumlar değerlendirilebilir. Seyyahların İstanbul için olumlu ve olumsuz yorumları karşılaştırılarak farklı bir bakış açısı oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- Amicis, E. D. (2006). İstanbul (1874), 2.basım, (Çvr: Prof. Dr. Beynun Akyavaş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beyatlı, Y.K. (2010), Aziz İstanbul, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Bilgili, A, E. (2012). Bir Şehir Olarak İstanbul'un Küresel Konumu, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2011-34.
- Bilgili, A, E. (2010). Şehir ve Kültür: İstanbul içinde, A. E. Bilgili (editör) Şehir ve Kültür, Eşsizliğin Doruk Noktası: İstanbul, (ss:324-345), İstanbul: Ebru Yayıncılık.
- Çiğdemoğlu, S, (1986), Ortaçağ, XVI, XVII, XVIII ve XIX'uncu Seyyahlarına Kısa Bir Bakış, Milli Kültür, S. 54, Erişim: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1613/17348.pdf>, (16.12.2013).
- Duru, N, F. (2007). Batılı Seyyahların Gözüyle 'Dönen Dervişler', Hece Dergisi, Y:11, S:130, 118-141.
- Evren, B., (2010). Seyyahların Gözüyle Semt Semt İstanbul, İstanbul: Novartis Yayınları.
- Gözütok, T. (2010). 19.Yüzyıl Batı Seyahatnamelerinde Ortadoğu Ve İstanbul İmgesi: François René De Chateaubriand Örneği, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) 44, 97-117.
- İnal, M. A. (1996). Haberi Okumak. İstanbul: Temuçin Yayınları.
- Kaya, H, M. (2013). Avrupalı Seyyahların Gözüyle Boğaz'ın Büyüsü, Skylife Dergisi, İnfomag Yayıncılık.
- Loti, P. (1999). İstanbul 1890 (G. Baldıran, Çev.) Ankara: Vadi Yayınları.
- Maden, S. (2008). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S: 37, 147-158.
- Meriç, Ü. (2010). Şehirlerin Sultanı Seyyahların Aynasında İstanbul, İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Nerval, G., D. (1974). Muhteşem İstanbul (çev: Refik Özdek) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1).
- Pardoe, J. (2010). Sultanlar Şehri İstanbul. Büyükkal, B. (Çev) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Pardoe, J. (2004). Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydi'nin Gözüyle 19. yyda Osmanlı Yaşamı, (B.Büyükkal), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ortaylı, İ. (2010)., Şehir ve Kültür: İstanbul içinde, A. E. Bilgili (editör), İstanbul'da Tarihi Yaşamak, (ss: 68-99), İstanbul: Ebru Yayıncılık.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (5. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

<http://www.tripadvisor.com.tr/Attractions-g293974-Activities-Istanbul.html>, (10.12.2013).

<http://www.tripadvisor.com.tr/TravelersChoice-Destinations-cTop-g293969#1>, (11.12.2013).

<http://bianet.org/biamag/sanat/138799-istanbul-a-geldiler-yazdilar-resmettiler>, (03.01.2014)

Tablo. 2 İçerik Analizi

Saraylar	1	2	3	4	5	6
Kategori						
Mimarî Yapı	Evler, minareler, Hisar, münimler sarayı,	Evler, liman	İstanbul liman	Liman, kubbeler, camiler, minareler, köşkler,	Minareler, kubbeler, camiler, köşkler, saray, valilar	Kubbeler, minareler,
Sıfatlar	İrili-ufalı, sayısız, güler yüzü, uçsuz bucaksız, güleç, şırn, geniş, kat kat, basamak basamak	İhtisamlı , zarif, yeni, taze, sessiz	Güzel, zarif, pitoresk	Cöz kamaştırıcı , zarif, güzel hareketli, ışık, purl, harikalandı , parlak, muhteşem,	Harikalandı , yalıtılı, büyük ışık, geniş, serdali, sararı, şeffaf, boyalı, fevkalade, cemmet, debdebeli, sonsuz, latif.	Cöz kamaştırıcı , ulu, muhteşem , yüksek,
Benzetme	Güleri yüzü tepeler, güzel bir nehir gibi kavrılan, yaprakları dökmüş bir orman	Yahuziklar ülkesi	Kırık mantosuna bürünmüş, saf bir baz, masalımsı, hareketle dökmüş bir şur	Güzel desenler,	havalı şehri, huzurlu haşmet, çocuk ruyası, uçsuz bucaksız, yılan gibi kıvrılan	Dev gibi
Hava Koptulu	Sisler içerisinde, kuzey rüzgarı	X	Kar yüklü	İklim güney illerin havasını andırıyor.	Bithynia Olympos'un karı zirveleri	Urperten sis
Renkler	Beyaz-kırmın (evler), mavı, yeşil	X		Yeniyeşil	Süt renginde, gümüş parlaklığı, yaldızlı, beyaz absisler, safir renkli, erguvanı	X
Abartma	Başka bir mavı açan gökyüzü, denin hayranlık hissi, güzel dünyanın en güzel manzarası , hüsnî değneğiyle her yer değişti.	Hatırlanamacasına unuttum, başka bir söyle kıyaslanmak yaradığına hakaret, Her bakışta sanki yeniden değişiyor, kıyaslanamayacak. Hiçbir ressam fırçası burasını bütünü ile resmedemez. En harika görünüş	Periler diyarı, en çlgün hayallerin cisimleşmesi, Kuru biçimde aktardığın için kendini affademyorum.	Mühakkak dnyanın en güzel yeri, ölüm bile bayram havasına bürünüyor, tılsımlı ve kıtsal bir müdür, şüphesiz dnyanın en güzel şehri .	Periyan zihni, peri masalı, hakikatin dışı, gemilerle örtülü dnyanın en güzel manzarası , tanıya karşı mankürük ve küfrünmüş gibi olmak, insan aklını aşmak, İstanbul'a bir bakışı imparatorluğa değişmemek, hazinelere bedel.	Eşsiz güzelliği , kıyas götürmez, dev gibi göklerde çok yükseklerde-olabildiğince gözlerin yükseltilerde, derinliklerine nakiyolmak, hiç hatasız ezbere onun resmini çizilebilme,
Sanatsal ifade	Ağaçların değişik tondaki yeşillikleri,	Dualarından elimde olmayarak bir ses yükseldi, Şiirli yahuziklar ülkesi, Her karek vuruşu da gözü ve ruhu başka bir görünümde, başka bir etkiye götürür	Kırık mantosuna bürünmüş, Masalımsı kayıkların durmaksızın gelip geçişleri, hareketle dökmüş bir şur	X	Sabah rüzgarı, gölgeler titiyor, bahçe kokusu,	Uzakların belirsizliği içinde,
Manzara öğeleri	Gemiler ve kayıklar, servi ağaçları, yüksek genli direkleri, serviler, koy,	Kırık, deniz, liman, nehir, kıyılar, bahçe, ormanlık dağ, derin vadi, göller	Saray bahçesi, kayıklar,	Ufkular	Sema, nebat, adalar	Bitki örtüsü, yüksek dağlar
Semt / Bölge/Konum	Boğaziçi, Galata, Üsküdar , Yeşilköy Hisar, Sarayburnu	Boğaziçi kıyılar, Haliç	Haliç, Marmara Denizi, Saray bahçesi surları	Para Üsküdar , Boğaz,	Üsküdar , Karadeniz, Marmara Denizi, Bithynia Olympos, Asya Sahili, Boğaz	Boğaz
İstanbul İmağı	Asya toprağı, Yunanistan toprağından çok daha üstün, Avrupa toprağı	Napoli Körfezini unutturacak güzellik, Asya kıyası	Şehrin Sultanı, Ece	X	Şark	Klasik bir sit alanı, büyüleyen isimlerden biri, sevgili Türk vatandaşsı

Ek- 2

Tablo 3. Kodlama Rehberi Tablosu

Kodlar	Açıklama
Mimari Yapı	Notlarda belirtilen İstanbul'un minareleri, camiler, kubbeleri, Türk evleri ve liman yapılarının hepsini kapsayan ifadeler.
Sıfatlar	Notlarda kullanılan ifadelerin, metine kattığı vurguların incelenebilmesi amacıyla oluşturulan ifadeleri kapsar.
Benzetme	İstanbul tasvirlerinde İstanbul'u en çok neye benzettikleri ve seyyahların her birinin hayal dünyasını kelimelere döken ifadeler.
Hava Koşulu	Seyyahların İstanbul'u hangi hava koşullarında gördüklerine dair kullandıkları ifadeler.
Renkler	Seyyahların İstanbul'u hangi renklerle anlatmaya çalıştığı belirlemek istemiş, kullanılan renkler incelenmiştir.
Abartma	İstanbul manzarasının hangi mübalağalarla anlatıldığı, seyyahların hisleri hangi ifadelerle notlarda yer almış, incelenmiştir.
Sanatsal ifadeler	Seyyahların güzel söz söyleme kabiliyetleri ile bir ölçüm yapılmaya çalışılmıştır. Seyyahların yaratıcı ifadeler ve betimlemelerle dışa vurduğu kelimelerdir.
Manzara öğeleri	İstanbul'dan sonra bahsedilen temel öğelerin belirlenmesi amacıyla kullanılan ifadelerdir. İstanbul desenin hangi parçalarından bahsedilmekte, incelenmiştir.
Semt/bölge/konum	Seyyahların İstanbul'un en çok hangi kısmından, muntakasından bahsettiğini kavrayabilmek için semt/bölge ifadelerinin taranması gerçekleştirilen kategoridir.
İstanbul imgeleri	Seyyahlarda İstanbul'u gördüklerinde çağrışımları ve görünüşler takımını ifade eden kelimeler bu grupta incelenmiştir.

Ek- 3

Tablo 4. Günümüz Gezginlerinin Favori İstanbul Mekanları

1	Tarihi İstanbul	11	Sultan Ahmet Camii	21	Miniatürk	31	Beyoğlu
2	Kariye Müzesi	12	İstanbul Arkeoloji Müzesi	22	Rumelihisarı	32	Bağdat Caddesi
3	Süleymaniye Camii	13	Eyüp Sultan Camii	23	Emirgan Parkı	33	Doğançay Müzesi
4	Ayasofya Müzesi	14	Sakıp Sabancı Müzesi	24	Ortaköy	34	Mozaik Müzesi
5	Sultanahmet Bölgesi	15	Masumiyet Müzesi	25	Kız Kulesi	35	Eyüp
6	Rüstem Paşa Camii	16	Topkapı Sarayı	26	İstanbul Akvaryum	36	Pera Müzesi
7	Rahmi M. Koç Müzesi	17	Çorlulu Ali Paşa Medresesi	27	İstanbul Askeri Müzesi	37	Turkazoo Akvaryum
8	Yerebatan Sarayı	18	İstanbul Modern	28	İstanbul Dolphinarium	38	İstanbul Oyuncak Müzesi
9	Küçük Ayasofya Camisi	19	Yeni Camii	29	Boğaziçi Köprüsü	39	Hocapaşa Kültür Merkezi
10	Boğaziçi Kıyısı	20	Fatih Camii ve Külliyesi	30	Galata Kulesi	40	Mihrimah Sultan Camisi

Kaynak: <http://www.tripadvisor.com.tr/Attractions-g293974-Activities-Istanbul.html> Erişim: 10/12/2013.

Bir Fransız Bürokratin Gözüyle Sultan Mahmud'un Reformları ve 1830'ların İstanbul'undan Toplumsal Değişme*

Doç. Dr. Özgür YILMAZ**

Giriş

İster seyyah ister özel bir misyon ile gönderilen bir görevli olsun Osmanlı ülkesine gelen yabancıların izlenimlerine asıl ilham kaynağı olan şehir başkent İstanbul olmuştur. Öyle ki İstanbul ülkedeki tüm çeşitliliğin ve zenginliğin görülebileceği ve değişimlerin de ilk olarak izlenebileceği merkezdi. Bu bağlamda belirli bir görev çerçevesinde Türkiye'ye gönderilen ve İstanbul'da ikamet eden görevlilerin gerek yayınlamış oldukları anılarında gerekse de bağlı oldukları elçilik veya bakanlıklar ile yapmış oldukları özel yazışmalarda İstanbul üzerine zengin bir literatür mevcuttur. Elbette Osmanlı ülkesine yönelik yabancı ilgisinin yoğunlaştığı dönem Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin geçmiş dönemler ile mukayese edilmeyecek derecede yoğunlaştığı ve sadece siyasi olarak değil kültürel ve iktisadi olarak da kendini gösterdiği 19. yüzyıl olmuştur. Bu bağlamda çok değişik meslek gruplarına mensup pek çok yabancı gerek başkenti gerekse de ülkenin değişik bölgelerini konu alan resmi veya gayri resmi zengin bir tarihi kaynak ortaya çıkarmışlardı. Bunların bir kısmı hatırat olarak yazarlarının kişisel yayınları olarak neşredildiği gibi bazıları da resmi yazışmalara konu olmaları itibarı ile yurtdışındaki değişik arşivlerin muhtelif tasniflerinde yer almaya devam etmektedir. Bu çalışma Mısır Meselesi vesilesi ile 1833'ün sonunda İstanbul'a gelen Fransız diplomat Baron Boisilecomte'un İstanbul'da kaleme aldığı ve Fransa dışişleri bakanlarına gönderdiği çok zengin raporların sadece İstanbul ile ilgili olanlarına dayanmaktadır. Baronun yazışmalarına geçmeden önce misyonunun ortaya çıkması sürecine dair bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Mora'da başlayan isyanı bastırmakta güçlük çeken Babıâli Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiş ve Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetleri kısa bir sürede Mora İsyanı'nı bastırmayı başardı. Fakat Osmanlıların Yunan isyanını bastırması büyük güçlerin çıkarlarına uygun olmadığından İngiltere, Fransa ve

*Bu çalışma daha önce Osmanlı İstanbulu-V adlı sempozyumda sunulmuş ve sempozyum bildiri kitabında yayınlanmıştır.

**Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İİSBF, Tarih Bölümü

Rusya Londra'da 6 Temmuz 1827'de bir araya gelerek Yunanistan konusunda bir antlaşma yaparak Babıâli'ye bir ulti­matom verdiler. Babıâli üçlü ittifakın önerisini reddedince koalisyona ait donanma Navarin'deki Osmanlı ve Mısır donanmasını yaktı. Bu hadiseden sonra Mehmed Ali Paşa, Babıâli'ye haber vermeden İngiltere ile anlaşarak donanmasının kalan kısmını Mısır'a geri çekti. Bilahare Osmanlılara yaptığı yardım karşılığı Suriye valiliğinin de kendi idaresine verilmesini istedi. Babıâli'nin bu isteği kabul etmemesi üzerine Mehmed Ali Paşa yıllar boyunca mücadele ederek kurduğu Mısır'daki düzenin güvenliğini sağlamak amacıyla Suriye'yi işgale başladı. İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu, 1831-1832 yıllarında Filistin ve Suriye'yi ele geçirip 21 Aralık 1832'de Konya Ovası'nda Konya Muharebesi'nde Osmanlı Ordusunu yendikten sonra 1833 yılı başlarında sonra Kütahya'yı ele geçirdi.¹

Yeni şartlar ve ani gelişen hadiseler karşısında II. Mahmud büyük Avrupa güçlerinden müttefik ve yardım arama teşebbüsüne başladı. Bu süreçte İngiltere'den beklenen siyasi ve askeri destek boşa çıktı; zira İngiltere seçim ve siyasi partiler yasası ile Avrupa'daki meselelerle uğraşmaktaydı. 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle Osmanlı-Fransız ilişkileri bir kere daha bozuldu. Zaten Fransa, Mısır'da Osmanlı idaresinden ziyade kendisiyle gayet iyi ilişkileri bulunan Mehmed Ali Paşa'yı destekliyordu. Fransa'nın gönderdiği askeri danışman ve uzmanlar ile Modern Mısır ordusunun kurulmasında öncülük yapması ve İngiliz politikalarına sıcak bakmayan Mehmed Ali Paşa ile olan ilişkilerini kuvvetlendiriyordu. İşte bu ortamda II. Mahmud, Rusların uzun zamanlardan beri beklediği fırsatı bir altın tepsi içinde onlara sundu. Son gelişmeler karşısında Rus kuvvetleri de Tuna önlerinde bekliyorlardı. Böylece 9 gemilik bir Rus filosu 20 Şubat 1833'te İstanbul'a geldi ve 14.000 kişilik bir Rus birliği de Büyükdere'ye yerleşti. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kararıyla İngilteriz ve Fransız elçilerin tavsiyeleri neticesinde Sultan II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın isteklerini kabul etmek zorunda kaldı ve Mehmed Ali Paşa'nın Mısır ve Girid; oğlu İbrahim Paşa'nın da Cidde ve Adana valiliklerini tanıdı. Fakat daha da önemlisi Rus donanmasının İstanbul'a gelişinin İngiltere ve Fransa'da yarattığı endişe ile dâhili bir isyan olan bu meselenin uluslararası bir krize dönüşmesi oldu.²

Osmanlı-Rus yakınlaşması ve Rus donanmasının İstanbul boğazlarında demirlemesi en çok Fransa'yı rahatsız etti. Bundan dolayı Fransa ve İngiltere, Babıâli ile Mehmed Ali Paşa arasında arabuluculuk yapmak ve esasında kendi çıkarları için tehdit unsuru oluşturan Rus donanmasını boğazlardan çıkarmaya çalışmak için girişimlerde bulunacak olan elçileri İstanbul'a gönderdi. Bu doğrultuda Fransa, Babıâli nezdinde enerjik bir elçi olan Amiral Roussin'i, İngiltere de Lord Ponsonby'yi kendilerine verilen görevleri yerine getirmek üzere İstanbul'a gönderdi. Fakat Mehmed Ali Paşa adı geçen devletlerin bu önerilerini kabul etmeyerek, Babıâli'ye, Suriye ve Adana'nın kendisine bırakılması, aksi takdirde İstanbul'a saldıracağı ulti­matomunu verdi. Fransız elçisi Roussin İstanbul'a gelir gelmez arabuluculuk için işe koyulmuştu; zira Fransızların istediği şekilde Rus donanmasının İstanbul'dan uzaklaşması padişah ile Mehmed Ali Paşa'nın anlaşmasına bağlıydı. Ancak Amiral Roussin'in bu zamana kadar gereken uzlaşmayı sağlayamaması Fransızlar için bir başarısızlık olarak algılanmaktaydı. Fransa, Mehmed Ali Paşa'yı durdurma adına bir hamle daha yaptı ve Fransız elçisi Roussin, Mehmed Ali Paşa'ya Akka, Kudüs, Trablusşam ve Nablus sancaklarını vermeyi taahhüt ederek padişah ile barış yapmasını; aksi takdirde Fransa'nın kendisine silahlı bir saldırıda bulunacağını söyledi. Mehmed Ali Paşa ise, bu teklifi kabul etmemekle birlikte, bütün Beytüşşam Eyaleti ile Adana'nın da kendisine bırakılması için Babıâli'ye bir ulti­matom verdi. Bu ulti­matomun kabul edilmemesi halinde, İbrahim

Paşa'yı Üsküdar üzerine yürümeyle görevlendirdiğini söyledi.³ Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kriz döneminde Fransa, Mehmed Ali Paşa'nın tarafında yer almış ve Osmanlıların Akdeniz'deki varlığına karşı düşmanca tutumunu ortaya koymuştu. Çünkü Fransa'nın Mısır üzerinde Napolyon'un 1798 seferi ile belirginleşen bir ilgisi vardı. Mehmed Ali Paşa'nın siyaseti, Fransa'nın Mısır'da manevi varlığını da ifade ediyordu. Fransızlar, Mısır'ın padişaha ait olmasından daha çok Mehmed Ali'ye ait olmasını her bakımdan kendi çıkarları için daha elverişli görmekteydi.⁴ Elçi Roussin'in bu beklentilere cevap veremediğini ve Mehmed Ali Paşa ile istenilen antlaşmanın yapılamadığını gören Fransız hariciyesi bu görevi yerine getirecek bir diplomat arayışına girişti. Bu görev için Fransız hükümeti seçimini, parlak zekâsı, dışişlerindeki tecrübesi, üslubunda hem yumuşaklığı hem de sertliği aynı anda barındırması gibi yetenekleriyle Mehmed Ali Paşa'yı uzlaşma yoluna çekmekte başarılı olacağına inandığı Baron Boislecomte'u tercih ederek onu özel bir misyon ile meselenin çözümü için Mısır'a gönderdi.⁵

Boislecomte'un Doğu Misyonu

Öncelikle Boislecomte'un diplomatik kariyerine baktığımızda Baron'un, Fransa'nın beklentilerini yerine getirebilecek bir birikime sahip olduğu görülmektedir. 1796'da doğan Baron 1814 yılında diplomasiye girmişti. Diplomatik kariyerine Haziran 1816'da Viyana'ya üçüncü sekreter atanarak başlayan Boislecomte, 3 yıl sonra Ekim 1819'da, Saint-Petersburg'da ikinci sekreterliğe yükselmiştir. Baron buradaki görevi esnasında Troppau ve Verona'da İtalya'da mutlakiyetin kurulmasıyla baş gösteren devrimci hareketlerin tehditkâr zararlarına karşı koymak amacıyla düzenlenmiş olan konferanslara katılımcı sekreter olarak iştirak etmiştir.⁶ 1821-1823 yılları arasında Saint-Petersburg'da maslahatgüzarlık görevine yükselen Baron, ardından 1824-1825 yıllarında Madrid'de birinci sekreter ve maslahatgüzar olarak görev yapmış; Eylül 1825'ten diplomatik kariyerine Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın siyasi bürosunda şef yardımcısı olarak devam etmiştir. Boislecomte'un Londra'da Polignac ile taşınması ona yeni fırsatlar doğurmuştur. Bilhassa Polignac'ın dışişleri bakanlığına getirilmesi Boislecomte'un bakanlık bünyesinde yüksek bir göreve, bakanlığın yönetiminin başına, atanmasında etkili olmuştur. Asıl önemlisi Boislecomte'un, Rusların İstanbul'u ciddi olarak tehdit ettikleri 1829 güzünde Polignac'ın öncülüğünde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına ve İstanbul'un başkent olacağı bir Yunan devletine yönelik planların içinde olmasıdır.⁷ Buradaki görevine 1830 Temmuz İhtilali nedeniyle geri çekilene kadar devam eden Boislecomte, 1830 yılında tahta çıkan Louis Philippe'in hükümdarlığının ilk yıllarında, Victor de Broglie'nin dışişleri bakanlığına geleceği tarihe kadar dışişlerinden ve görevinden uzak kalmıştır. Victor de Broglie'nin dışişleri bakanı olmasının ardından Boislecomte, "Türkiye'nin paylaşılması ve Avrupa'nın yeniden organize edilmesi" projesinin yani "Doğu Misyonu"nun gerçekleştirilmesi ve tamamlanması için yeteneği ve dışişlerindeki hüneri sayesinde yeniden göreve çağrıldı.⁸

8 Nisan 1833 tarihli bir görevlendirme yazısını alan baron vakit kaybetmeden bu ayın ortalarında Fransa'dan hareket ederek 29 Nisan'da İskenderiye'ye ulaştı ve burada Fransa'nın İskenderiye genel konsolosu olan Mimaut tarafından karşılandı. Boislecomte'un Mısır misyonunun amacını Broglie tarafından kendisine verilen talimatnamede açıkça belirtilmektedir. Broglie, bu resmi yazıda dönemin siyasi yapısı üzerinde durarak, hâlihazırda Rus filosunun boğaza giriş yaparak demirlediğini, Fransız büyükelçisi Roussin'in, Mehmed Ali Paşa'ya bir takım barış şartları önererek kendisini barışa çağırdığını; ancak Mehmed Ali Paşa'nın barışa yaklaşmadığını belirtmiştir.⁹ Broglie'ye göre Suriye'nin Mısırlılar tarafından işgal edilmesi bir bakıma bir Avrupa sorunuymuştu ve Mehmed Ali Paşa'ya

Suriye’yi terk etme gerekliliği anlatılmıyordu. Buna göre baron, Mehmed Ali Paşa’yı, Fransa’nın kendisinin menfaatleri için hareket ettiğine, aralarında süren dostluk adına, sonuçlarının kendisi için felaket olacak olan bu krizin durdurulmasına ikna etmeliydi. Esasen Broglie, baronun, Suriye’nin boşaltılması ve böylece Avrupa’nın genel menfaatleriyle ilgili olan bir meseleyi çözmeye çalışmasını istemekteydi. Bu beklentilerde de anlaşılacağı gibi Boislecomte’un Doğu’ya gönderilmesinin en önemli amacı Mısır Meselesinin Fransa’nın lehinde bir çözüme kavuşturulmasıydı. Fakat sonuçlarına baktığımızda baronun bu misyonu tam olarak icra ettiğini söylemek zordur. Douin’in de ifade ettiği gibi, baronun misyonunun neticelerini yine onun yapmış olduğu yazışmalar ve bunların sonuçları üzerinden dikkatli bir okuma ile anlamak gerekmektedir.¹⁰ Buraya kadar Boislecomte’un Mısır’a gönderilme sürecine üzerinde duruldu. Konumuz itibarı ile baronun Mısır’daki misyonu üzerinde daha fazla durmayacağız. Öyle ki baron İskenderiye’de iki aylık bir ikamet ve Mehmed Ali Paşa nezdindeki görevini tamamladıktan sonra Temmuz 1833’ye Lübnan’a ve Suriye’ye geçti. Böylece Boislecomte’un görevinin ikinci kısmı da başlamış oldu. Aslında Boislecomte’un bu görevi de Broglie’den almış oldukları talimatlara dayanmaktaydı. Bu talimatlara göre Boislecomte’un Mısır’daki görevini bitirir bitirmez İstanbul’a dönmesi veya burada da faydalı bir ikamet yapmaz ise aşağıdaki gibi hareket etmesi istenmekteydi:¹¹

“Söz konusu görevi tamamladıktan sonra, sonucu dikkate almadan İskenderiye’den ayrılarak Kralın büyükelçisine yakın olacağınız İstanbul’a dönün. Böylesine uzak mesafelerde ve hâlihazırdaki durumunu değiştirebilecek belirsizlik görevinizin ikinci bölümünde izleyeceğiniz süreci önceden belirtmeyi imkânsız hale getirmektedir. Bunu şartlar gösterecektir. İstanbul’a vardığınızda, Majestelerinin hükümetince Koramiral Roussin’e ulaştırılan talimatları bulacaksınız. Roussin size Kralın size sunduğu güven belgesini sunacaktır. Dahası, İstanbul’da bulunduğunuz sürede Majestelerine gerçek bir yararınızın dokunmadığını fark eder ve amaca uygun hizmet vermediğiniz kanaatine kapılırsanız oradaki kalışınızı uzatmaktan kaçınarak Fransa’ya dönmek için uygun bir fırsat yakalamalısınız”.

Barona verilen talimatlarda onun Doğu’da akıllıca gözlemler yapması ve bunları Fransız hariciyesine düzenli olarak rapor etmesi istenmekteydi. Bu bakımdan görüldüğü gibi aldığı talimatlar baronun İskenderiye’deki görevini bitirir bitirmez İstanbul’a dönmesini, burada şartların elvermesi durumunda görevine devam etmesini, aksi takdirde hemen Fransa’ya dönmesini öngörmekteydi. Yine de Broglie, İstanbul’daki görevi esnasında Boislecomte’un imparatorluğun koşullarını iyi bir şekilde incelemeye hizmet edecek bir Doğu Seyahati’nin de faydalı olacağına dair işaretler de veriyordu. Douin’in de belirttiği gibi, Boislecomte’un görevinin ne olduğu biraz da bizzat baronun kendisine bağlıydı. Bu görev kapsamının genişliği özellikle vurgulanırken Boislecomte’un mükemmel gözlem yeteneği ile Doğu’da önemli incelemeler yapması isteniyordu.¹² Daha açık bir ifade ile Boislecomte’un bu misyonu, Osmanlı İmparatorluğu’nun olası bir yıkılma durumunda Fransa’nın buradaki gelişmelere daha da vakıf olmasının bir aracı olarak görülmekteydi.

Boislecomte’un Raporları

Baron Boislecomte’un gerek Mısır’daki diplomatik faaliyetlerini gerekse de takip eden seyahatlerine dair izlenimlerini bizzat tutmuş olduğu ayrıntılı raporlardan görebilmek mümkündür. Baronun bu Doğu Misyonu’na ilişkin yazışmaları Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nin (*Archives du ministère des Affaires étrangères, AMAE*) Paris’teki merkezinde (*Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve*,

CADC) yer alan “Memoires et documents (MD) “Turquie” adlı alt tasnifte yer almaktadır. Bu tasnifte yer alan 20-27 ve 72-86 numaralı dosyalar Boislecomte’un Doğu Misyonu sırasında kaleme aldığı yazışmaları içermektedir. Boislecomte, raporlarını önceleri 1832-1834 arasında Dışişleri Bakanı olan Broglie’ye ve akabinde Broglie’nin yerine göreve gelen Rigny’e hitaben kaleme almıştır.¹³ İçerik olarak baktığımızda ise, 8 Nisan 1833 tarihli görevlendirme yazısı ile İskenderiye’ye ulaşan Boislecomte, burada tutmaya başladığı raporlarında ilk olarak dönemin siyasi yapısına ve gelişmelerine değinmektedir. Avrupa Devletleri’nin Mısır Meselesi’ne bakış açısına, İngiliz ordularının İskenderiye’ye gelişine, İngiliz Elçisi Campbell ile baronun yazışmasına, İbrahim Paşa’nın faaliyetlerine, Doğu sorunu çerçevesinde İskenderiye’de yaşananlara, Mehmed Ali Paşa ile Babîâli arasında yaşanan gelişmeler ve yapılan müzakerelere, baronun Kahire’ye yaptığı seyahatine ve raporunun sonlarında kısa bir şekilde Mısır’ın ekonomik yapısına değinmektedir. Baron, Mısır’daki Misyonunun bitiminden sonra buradan İstanbul’a olan yolculuğu sırasında gözlemler yapıp, bu gözlemlerini raporlar halinde sunmaya devam etmiştir. Bu gözlemlerinde II. Mahmud tarafından yapılan reformlara, Mehmed Ali Paşa’nın sahip olduğu orduya, imparatorluğun durumuna, imparatorlukta oluşturulmaya çalışılan yeni orduya ve askeri düzenlemelere değinmiştir. Burada özellikle İstanbul’da açılan askeri, mühendislik, tıp ve cerrahlik okullarına, Osmanlı ordu ve donanmasının durumuna, imparatorluğun doğal limanlarına, denizcilik okullarına, Kaptan Tahir Paşa’nın faaliyetlerine, tersanelerin kaldırılmasına değinmektedir.¹⁴

Baronun bu raporunun ikinci kısmında ise Suriye ve Anadolu’da tuttuğu notlar yer almaktadır. Raporunun bu kısmında kutsal yerler meselesine, burada yer alan kutsal yerlerin korunmasına, bölgede bulunan Marunîler ve Dürzîlerin durumuna, Mısır’ın askeri yapısına, Suriye’de yer alan dinlere ve kültürlere, Hıristiyanlığın Doğu’daki durumuna, Suriye’deki etnik ve dini yapıya, Suriye’nin ekonomik ve ticari yapısına, Mehmed Ali Paşa’nın Suriye’de otoritesini sağlamak için yaptığı girişimlere, Hindistan ve Avrupa arasındaki iletişimi sağlayan Fırat yolunun yeniden açılması projesine, Anadolu’nun mevcut politik yapısına, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki adalara ve bu adaların genel idari ve mali yapılarına değinmektedir. Baron bu raporunun sonlarında ise Suriye’den İstanbul’a varışını ve 21 Şubat 1833’de Mısır’da çıkan isyan üzerine Rus ordularının Osmanlı’ya yardıma gelmesi hadisesini ve genel durumu anlatmaktadır.¹⁵

Bu raporlarında Osmanlı Devleti’nin idari yapısına, yönetim biçimine değinen baron, raporunun diğer kısımlarında, Sultan II. Mahmud’un yaptığı reformları, Osmanlı Devleti’nin maliyesi ve ticari hayatını ele almaktadır. Bunun yanında, İstanbul’dan ayrılmasının ardından Balkan topraklarında ve bölgedeki adalarda ikametini ve gözlemlerini sürdüren baron, kaleme aldığı raporlarında zaman zaman birbirini tekrar eden bilgilerin bulunmasına rağmen, genel itibarla Balkanların yapısı üzerinde durmuştur. Bu raporlarında, Rumeli, Trakya, Bulgaristan’ın ticari yapısına, bölgedeki savunma sistemlerine ve nüfus yoğunluğuna değinmektedir. Raporunun diğer kısımlarında Tuna Eyaletlerinin, diğer Avrupa Devletleri ile olan ilişkilerine, Eflâk’ın sahip olduğu zenginliklerin miktarına ve değerlerine, idari yapısına, askeri gücüne ve vergi toplama sistemlerine, halkın çeşitli sınıflara ayrılmasına, Tuna’nın ticaret ve denizciliğine, Eflak ve Boğdan’ın politik yapısı hakkında birkaç detaylı bilgiye ve bölgede ikamet ve dair birkaç detaylı bilgiye yer vermektedir.¹⁶ Gözlemlerine Bosna ve Sırbistan ile devam eden baron, Bosna’daki üretim endüstrisine, ticari yapıya, Sırbistan’da yaşayan halka ve demografik yapıya, Sırbistan’ın üretim ve ticari yapısına, bölgedeki genel idari yapıya, hükümete ve gelenek-göreneklere,

Prens Miloş'a, ailesine ve Sırbistan'da ileri gelen kişilere, baronun, Prens Miloş ile yaptığı görüşmeye ve bu görüşmeden elde ettiği bilgiler sayesinde, Miloş'un idari sistemi ile politik fikirlerine ve Sırbistan'ın meclisine 1834 yılında yaptığı ziyarete detaylı şekilde değinmektedir. Makedonya için de, hemen hemen aynı gözlemleri yapan baron, Makedonya'nın genel görünüşüne, üretim endüstrisine, ticaretine ve Makedonya'nın genel politik yapısı ile nüfus yapısına değinmektedir. Baron, Arnavutluk'ta hazırladığı raporunda da, bölgenin gelenek ve göreneklerine, karakteristik yapısına, bölgedeki halkın genel yapısına, bölgenin tarımına, ekonomisine, üretim endüstrisine, bölgenin politik yapısına, Sultan II. Mahmud'un bölgede yeniden sağlamaya çalıştığı otoritesi için yaptığı faaliyetlere ve kendisinin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında paşalar tarafından karşılanmasına değinmektedir.¹⁷

Girit Adası ile ilgili bilgiler de veren baron, bölgenin Mehmed Ali Paşa tarafından ele geçirilmesi ile ilgili genel politik fikirleri ele almaktadır. Bunun yanında, Yunanistan'a da detaylı şekilde değinen Baron, bu raporunda Yunanistan'a yaptığı seyahati, Yunanistan'ın bağımsızlığından sonra bölgede yaşanan siyasi değişimleri, bölgedeki İngiliz, Fransız, Rus partilerinin varlığını, Yunanistan'ın mevcut hükümetini ve idari yapısını, Yunanistan'ın askeri gücünü, bölgenin ulusal finans yapısını, bölgenin demografik yapısını, Yunanistan'daki aristokrasiyi, Yunanistan'ın ticaretini ve denizciliğini ve bölgedeki gazeteler ile genel kültürel yapıyı ele almaktadır. Balkanlarla ilgili raporlarında İyonya Adaları'na da geniş yer veren baron, bölgenin politik ve idari yapısını, işleyişini, bölgedeki politik partileri, toplumun sınıflandırılması ve organizasyonunu, adalarda ticaret ve denizcilik ile yapılan üretimi, İyonya Adaları'nın genel nüfusunu, adalardaki finansı, askeri yapıyı, denizciliği ve yerel kuruluşları ele almaktadır.¹⁸ Baron, Fransa'ya geri dönüşü esnasında tuttuğu son raporlarında ise, "Doğu" ile ilgili genel değerlendirmeler yapmaktadır. Özet niteliğinde olan bu raporlarda baron, Doğu'nun topraklarının verimliliğine ve Doğu'da bulunan verimli bölgelere, Doğu'da ailelerin yaptığı yıllık harcamalara, un ve hububatın genel fiyatlarına, Doğu'daki üretim endüstrisine, Doğu'daki ulaşım ve iletişim yollarına, Doğu'da ticarete, Türk tarifelerinin kullanılmasına, Doğu'da nüfusun genel yapısı ve yoğunluğuna, Doğuluların özel hayatlarına ve kamu yaşamlarına, Araplara, Türklere ve Ermenilere, İslav kökenli halklara, Yunanlara ve faaliyetlerine, Sultan II. Mahmut tarafından iç ve dış siyasette izlenen politikalara, Sultan II. Mahmud ve Mehmed Ali Paşa arasında kaynakların yıllık şekilde karşılaştırılmasına, İslam dinini mevcut durumuna, yayılmasına ve gerilemesine ve son olarak Rusya'nın Osmanlı eğilimine değinmektedir.¹⁹ Bu yönüyle yaptığı gözlemleri raporlar halinde, Fransız Dışişleri Bakanlığı'na sunan Baron Boisilecomte'un son raporu Paris'te kaleme alınan 1 Ağustos 1835 tarihli rapordur. Baronun bu tarihten önceki raporları Fransa'ya dönüşü esnasında konakladığı Ancona, Milano, Basel, Bern gibi şehirlerde kaleme almıştır.²⁰

Arşiv belgelerinden hareketle baron Eylül 1833'e kadar Suriye'de kaldı. Buradan İzmir'e geçti ve Eylül ayının sonlarında İstanbul'a ulaştı. İstanbul'dan hazırlamış olduğu ilk raporun tarihi 10 Ekim'dir. Bu raporunda baron, Fransız Elçisi Roussin'in kendisine Tarabya'daki Fransız elçiliğinde ikamet etmeye davet ettiğini, kendisinin de Pera'daki ikametgâhını da muhafaza ederek bu teklifi kabul ettiğini belirtir. Asıl ilginç bu raporunda baronun İstanbul'da kısa bir süre ikamet etmeyi planladığı ve Adalar ve Yunanistan üzerinden Fransa'ya dönmek konusundaki isteği dile getirmesiydi.²¹ Ne var ki Duc de Broglie'nin aynı tarihe denk gelen talimatında baronun misyonunun hemen bitmediği ifade edilmekteydi. Broglie, Boisilecomte'a, İstanbul'da bulunmasının kendisine seyahat etmiş olduğu ülkenin durumu hakkında araştırma yapmak için çok geniş bir imkân tanıdığına işaret edilmekteydi. Bunun için

Broglie, baronun İstanbul'da gerekli incelemeleri yapması ve raporları hazırlaması için gerektiği kadar ikamet etmesini istemekte; ardından da Tuna prensliklerine geçerek burada Fransa'nın çok iyi bir şekilde tanımadığı bölge hakkında bilgiler derlemesi istenmekteydi.²² Baron da bu talepler doğrultusunda tıpkı Mısır'da yaptığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında araştırmalar yapmak üzere bir süre daha İstanbul'da kalacağını ifade etmekteydi.²³

Baron'un konumuz açısından üzerinde duracak olduğumuz İstanbul raporlarının dışında, yukarıda kısaca ifade ettiğimiz gibi geniş bir Osmanlı İmparatorluğu resmi çizmek için ayrıntılı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Devletin idari yapısı ile alakalı olarak baron, siyasi yapılanma, hükümet ve devlet idaresi başlıkları altında uzun raporlar yazmıştır. Bu raporlarda öncelikle hukuk, sultan, şeyhülislam, veziri azam ve diğer vezirler, devletin idari sistemi, eyalet idaresi, halkın Müslüman ve reaya olarak ayrımı, Müslüman cemaatinin idaresi ve bundan sorumlu olan kimseler, reayanın idaresi ve sorumlu kesimler, imtiyazlı eyaletler, imparatorluğun idari taksimatı ve nüfusu hakkında istatistiklerin de bulunduğu ayrıntılı bilgiler ile karşılaşmaktayız. Takip eden kısımda ise baron imparatorluğun finansal yapısını incelemeye çalışmaktadır. Devletin vergileri ve diğer gelirleri, vergi sistemi ve temeli, vergi toplanma yöntemleri, alınan vergilerin miktarı, kamu harcamaları ve para basımı gibi konulara değinmektedir.²⁴ Devletin iktisadi potansiyelini ortaya koymak için baronun bir diğer inceleme konusu ise Osmanlı Devleti'nin ticaret potansiyelidir. İmparatorluğu 12 ticaret bölgesi altında inceleyen baron özellikle İstanbul ve İzmir'in ticaretine ayrıca değinmenin yanında Osmanlı-İran ve Osmanlı-Fransız ticaretini de ayrı başlıklar halinde tahlil etmeye çalışmıştır.²⁵ Bunların yanında raporlarının arasında dönemin siyasi gelişmelerine paralel olarak Lord Ponsoby ile İstanbul'da yaptığı müzakerelere dair raporlara da rastlanmaktadır. Bu detaylardan sonra ayrı bir başlık altında Sultan Mahmud'un değişik alanlarda yaptığı reformlara değinmekte ve zaman zaman kendi yorumu yaparak Sultan Mahmud döneminin İstanbul'una dair ilginç bilgiler aktarmaktadır.

Boislecote'un Raporlarına Göre Sultan Mahmud'un Reformları

Sultan Mahmud'un reformlarını ele aldığı raporlarında baron Osmanlı toplumundaki değişimi daha iyi ortaya koymak adına, Osmanlı ordusu ve donamasında yapılan reformlar hakkında bilgi verdiğini ve bunun Sultan Mahmud'un reformları ve benimsemiş olduğu sistemi de ortaya koymak için gerekli olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda baron bizzat bu sistemin nasıl işlediği konusunda bilgi vermenin yanında Doğu'daki misyonu ile elde ettiği birikimden hareketle ülkedeki ahlaki yapıyı da inceleyeceğini belirtmektedir.²⁶ Elbette baronun reformlara ilişkin tespitleri de aynı dönemde İstanbul'da bulunan ve 1826 sonrasındaki radikal değişiklikleri gözleyen gözlemcilerinkilerle benzerlikler arz etmektedir. Dönemin reformları içinde baronun ilk olarak işaret ettiği nokta Boğaz yamaklarının ilgası olmuştur. Burada baron daha önceki raporlarında Sultan Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırarak yerine Avrupalı bir ordu kurma konusunda göstermiş olduğu azme değinerek bu değişikliğin ülkenin iç idaresine de yansıdığını; diğer bir ifade ile yeniçeriler gibi eski sisteme göre organize edilmiş olan diğer birliklere de sirayet ettiğini ifade eder. Buna örnek olarak da Boğaz kalelerini korumakla görevli olan ve daha evvel III. Selim'in tahtan indirilmesinde rolü olan yamakların ortadan kaldırıldığını ve sayıları 2.600 civarında olan yamakların sürgüne gönderildiği örneğini vermektedir. Aynı tedbirlerden biri olarak, İstanbul'un hamallarından da bahsetmektedir. Ona göre her ne kadar tamamen sivil bir karakter taşısalar da hamallar hemen hemen her ayaklanmada ortaya çıkmaktaydılar. Bunların halk üzerinde önemli bir

etki sahibi olduklarını, hatta 16 Temmuz günü hamalların yeniçerilere katıldıklarını; bundan dolayı Sultan Mahmud'un bunların üzerine giderek liderlerini ve büyük bir kısmının öldürüldüğünü; geri kalanların ise İstanbul'dan çıkarıldığını yazmaktadır. Bunların görevlerini icra etmek üzere taşradan Ermeni hamallar getirilmiştir. Hamallar gibi kayıkçı esnafına da değinen baron 10 bin kayığın bulunduğu İstanbul'da kayıkçı esnafının önemli bir yekûn teşkil ettiğini ve bunlara yönelik bazı tedbirlerin de alındığını yazmaktadır. Pek çok kayıkçının zorla donanmanın ve ordunun hizmetine aldığını, görevlerinden el çektirilenlerin ise yerine Rumların işe alındığını yazmaktadır.²⁷

İstanbul'da potansiyel isyan eğilimi olan bir diğer grup ta şehirdeki işsiz-güçsüzlerdi. Baron, Babiali'nin her zaman İstanbul'un nüfusunun artmasına dikkat ettiğini; Sultan Mahmud'un da bu sistemi takip ederek İstanbul'dan 20 binden fazla, yeterli yaşam olanaklarına sahip olmayan kişileri Avrupa ve Anadolu sahillerine sürgün ettiğini ifade eder. Zira Sultan için bu kalabalıklar İstanbul'da sadece kargaşa ortamına kaynaklık etmeye hizmet ediyordu. Bu tedbirler sayesinde Sultan Mahmud'un İstanbul'da bir isyan çıkarma potansiyeli olanları etkisiz hale getirdiğini ve bundan dolayı herkesin İstanbul'da bir daha bir ayaklanmanın ortaya çıkmasının çok zor olduğunu düşündüğünü yazmaktadır. Aynı doğrultuda başkentin güvenliğini sağlama açısından baron, Sultan Mahmud'un bu tedbirlerinden biri olarak Avrupa tarzında bir polis/zaptiye teşkilatı kurmasını örnek vermektedir. Bu hamleyi Osmanlı halkının karakteri ve entelektüel yapısı açısından eski sistemin sadeliğinin terki ve modern idarenin karmaşıklığına girmek olarak nitelemektedirler. Serbest bir şekilde İstanbul'da dolaşmaya alışık olan halkın bundan sonra bilinmeyen bir sistem ile pasaport veya polis izni gibi belgelere katlanmak zorunda olacağını belirten baron İstanbul halkının bu uygulamanın kendilerine ne getireceğini de sorguladıklarını ifade etmektedir.²⁸

Sultan Mahmud döneminin en önemli devlet adamları ile kurduğu yakınlıktan istifade ile yenilikleri bizzat onlardan duyma şansına sahip olan baron, Hüsrev Paşa'nın özellikle arzuhal sunma geleneğinde yapılan değişiklik ile ilgili kendisine verdiği bilgileri aktararak cuma günleri dışında ve önemsiz konularda arzuhal sunanların cezalandırılacağı konusundaki kısıtlamalardan da bahsetme gereği duymuştur. Bu bağlamda baron için olumlu gelişmelerden biri de müsadere usulünün kaldırılmasıydı. Bilindiği devlet adamlarının kişisel servetlerini varislerine aktarmalarına ve bu şekilde bir Osmanlı aristokrat kesiminin ortaya çıkmasına engel olan bu yöntem Batılı gözlemciler için oldukça eleştirilen bir uygulamaydı. Barona göre kişisel emlakin devlet garantisi altına olmaması Osmanlı Devleti'nin başlıca olumsuzluklarından biriydi ve müsadere usulünün ilgası sultan Mahmud'un, kendi kişisel çıkarlarını gözden çıkararak rejimini lekeleyecek olan bir uygulamaya son vermektir. Zira Sultan Mahmud'un selefleri kendi hizmetlerinde çalışanları ve onların emlaklerinin gerçek sahibi olarak kendilerini gördüklerini, bunun da sultanların savurganlıklarının kaynağı olarak görmektedir. Ne var ki baron Sultan Mahmud'un bu eski uygulamadan tam da vazgeçemediğini bir örnekle ortaya koyar. Sultanın 30 Haziran tarihli bir ferman ile Tapeki adlı bir ölen bir Yahudi'nin malına el koyduğunu; dahası devlet görevlilerinin miraslarına el koymaya devam ettiğini, ancak onların eşlerine ve çocuklarına yetecek bir miktar ayırdığını yazar. Miras idaresinin zengin devlet adamlarının mirasına el koymak için her zaman bir bahane bulduğunu belirtir. Barona göre müsaderenin daha az ve sınırlı bir şekilde yapılmasına rağmen devlet adamlarında güvenin geri gelmediğini, bunu da bizzat sultanın kendi ifadeleri ile müşahade etmenin mümkün olduğunu yazar. Boğaz'da muhteşem sarayların yapıldığını gören sultan bunu "Bende büyük bir istek ve baştan çıkarmaya neden olan bu çılğnlık nedir" sözleri ile ifade etmekteydi.

Baron müsadere uygulamasında olduğu gibi, Sultan Mahmud'un "muhtemelen Avrupalı devletlerin gözünü boyamak için" ortaya koyduğu tebaanın eşitliği ilkesine de değinerek onun "İnsanların dinlerinin farklı olması sadece tanrının uğraşacağı bir meseledir. İmparatorluğun tüm tebaası mensup olduğu dinlere göre değil eylemlerine göre eşit bir şekilde cezalandırılmalı ve ödüllendirilmelidir" şeklindeki ifadesini de vurgulama gereği duymuştur. Burada ifadelerinden baronun bu ilkenin uygulanması konusundaki şüpheli yaklaşımını görmek mümkündür. Toplumsal bir diğer değişiklik olarak baron, sultanın çıkardığı ferman ve aldığı tedbirlerin toplumsal alışkanlıkları değiştirmede yetersiz kaldığını bundan dolayı da daha radikal bir tedbir olarak kahvehane ve çubuk kullanımını yasakladığını belirtir. Baron kahvehanelerin varlığı ve burada çubuk kullanımının Türk halkının avareliğinin başlıca nedenlerinden olduğu; Türklerin çok zevk alarak tüm günlerini burada geçirdiği, buradaki insanların ne kendileri ne de devlet için faydalı olmadıklarını ifade eder. Aynı zamanda kahvehaneler siyaset ile uğraşanların bir araya geleceği bir toplanma yeri idi. Sultanın bu iki nedenden dolayı tüm kahvehaneleri kapattığını; ancak bu yasağı uygulamak için sultanda ve diğer devlet grevlilerinde olmayan bir sertliğe ihtiyaç olduğunu da belirtmektedir. Öyle ki zaptiyelerin kahvehanelerde toplanmaya başlayan halka göz yummaya başladığını ifade etmektedir.³⁰

Elbette toplumsal değişimin yansıdığı yerlerden biri de giyim alışkanlıklarınaydı. Öyle ki Sultan Mahmud eşit bir Osmanlı toplumu inşa etmek ve ayrılıkları ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu bağlamda Boisilecomte kılık kıyafet konusundaki değişikliklere de değinme gereği duymuştur. Türklerin kıyafetlerindeki lükse verdikleri değer her zaman dikkat çekici olduğunu ifade eden baron, Türklerin kazandıkları paranın tümünü kadınlarının kıyafetlerine, atlarının süslerine ve güzel silahlara yatırdıklarını ifade eder. Sultan Mahmud bundan dolayı çokça paranın israf edildiğini düşünmüş ve çıkardığı bir ferman ile mümkün mertebe sade giyinmesini salık vermiştir. Tabasını göçebe hayatındaki gibi sade bir şekilde giydirmeye başlamıştır. Baron halkını modernleştirmek isteyen sultanın bu uygulamasının bir dayatma olduğunu; bunu uygulamak için oldukça ilginç bir yöntemin uygulandığını, zaptiyelerin sokaklarda ihtişamlı giyinenleri durdurduğunu, bunların kıyafetlerini halk içinde çıkardıklarını yazar. Bu zoraki uygulamanın yanında Sultan Mahmud'un eski tip kıyafetleri terk ederek Avrupalı kıyafetleri tercih ettiğini; ne var ki bu değişikliğin devlet adamları tarafından tam olarak benimsenemediğini de belirtmektedir. Barona göre Türklerin Avrupa kıyafetlerine karşı olan aşağılayıcı ve rahatsızlık verici tavrı onlarda ayrı bir öfke ve kızgınlığa neden olduğunu belirten baron bu konuda Reşid Paşa'nın "Dar kıyafetlerin içinde sıkışan sadece beden değil ruhun tamamıdır" ifadesini alıntılımaktadır. Baron'a göre bizzat sultanın kendisi de bunun bir örneğini gösterdiğini, Avrupa kıyafetlerini benimseyerek halk nazarındaki prestijini kaybettiğini ve zayıflattığını; bunun da halkın manevi durumunda zedelenmeye neden olduğunu ifade eder.³¹ Diğer Batılı gözlemciler gibi kıyafet değişikliğinin Osmanlı imajındaki olumsuz değişimi vurgulayan baron, Sultan Mahmud'un lüks kıyafetler konusundaki emirlerinin çok önemsiz bir etki yaptığını kamu görevlilerinin de düzenlemelere göre başka kıyafetler giymeye zorlandıklarını ve Avrupalıların ve Asyalıların gözünde oldukça nahoş bir kıyafet harmonisinin ortaya çıktığını ifade eder. Halkın büyük bir kısmının geleneksel kıyafetlerini giymeyi sürdürdüğünü belirten baron, sultanın bu zorlamasının Avrupa fikirlerinin halk arasında yavaş yavaş yayılmasını engellediğini de ifade eder. Her şeye rağmen ülkede, Türkiye'deki değişim hakkında en yüzeysel değerlendirmeleri yapan gözlemcileri bile şaşırtan bir ilerleme olduğunu ifade eden baron Türklerin zamanla Avrupa fikirlerini, adetlerini, eşya ve kıyafetlerini benimsemiş olduğunu belirtir. Ne var ki baron tavsiiye niteliğinde olarak kıyafet değişiminin Mısır'da Mehmed Ali

Paşa'nın yaptığı gibi çok daha geniş bir reformun hazırlık safhası olması gerektiğini, dahası gayrimüslim halk üzerinde süren kıyafet sınırlamasının eşitliğe aykırı olduğunu vurgulamaktaydı. Barona göre Sultan Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından üç ay sonra bir ferman çıkararak reayanın kıyafetlerinde herhangi bir yenilik yapmalarını yasaklamış ve kıyafetleri ile ilgili düzenlemelerin onların mevcut sefil durumlarına göre olmasını emretmişti. Ne var ki zamanla bu sınırların aşılmaya başlandığını, bundan dolayı Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi patriklerine kendi cemaatlerine göz kulak olmak ve kamuya açık yerlerde kendi dindaşlarının kıyafetleri ile dolaşmaları tavsiyesinin verildiğini belirtmektedir. Bu özgürlük ortamının bir yansıması olarak Hıristiyanların 1833 yılının ortalarında çıkan bir ferman ile hem Avrupa hem de Asya'da 80 yeni kilise inşa etme hakkı kazandıklarını vurgular.³²

Batılı bir gözlemci olarak Boislecomte'un sosyal hayattaki değişimler içerisinde dikkatini çeken hususlardan biri de halkın eğlence anlayışındaki değişimdir. İstanbul'da meyhanelerin açılması konusunda 2 Eylül 1826 tarihli bir fermanın yayımlandığını belirten baron İstanbul'un değişik bölgelerinde iki bin meyhanenin açıldığını ifade eder. Hatta barona Türkler ve Rumlara hizmet eden bu meyhanelerde Türklerin açıkça şarap içebilmelerini Türklerinin inancındaki zayıflamanın belirtisi olarak görür. Bu bağlamda baron sultan Mahmud'un kendi portresini yaptırarak devlet dairelerine astırmasını ve bunu yabancı temsilcilere de göndermekle birlikte bu yeni uygulamanın Müslümanların maneviyatlarını zedelediğini de vurgulamıştır.³³

Yukarıda müsadere uygulamasında olduğu gibi baronun, devlet adamlarının güven hissiyatını zedeleyen bir diğer uygulama olarak siyaseten katle de değindiği görülmektedir. Baron, sultanın bizzat kendi devlet adamlarını ilgilendiren bu hamlesinin oldukça kayda değer bir iş olduğunu belirterek devlet adamlarına yönelik olarak uygulanan ölüm cezasının kaldırıldığını, bunun oldukça nadir bir hale getirildiğini, bu uygulamanın cezayı verenler için büyük bir sorumluluk ortaya çıkardığını, bu bakımdan siyasetin adalet üzerindeki etkisinin azalmaya başladığını belirterek uzun zamandan beri sarayın kapısının önünde idam edilmiş kimselerin kellesinin sergilenmediğini yazar. Aynı bağlamda özellikle yabancı temsilcilikler için adeta kabus niteliğinde olan savaş zamanlarında esirlerin öldürülmesi uygulamasının kaldırıldığını ve 1807'den beri devlet aleyhine faaliyet gösteren hiçbir yabancı görevlinin Yedikule'ye hapsedilmediğini vurgulamaktadır. Baronun yabancılara yönelik olarak dikkatini çeken bir diğer yeni uygulama da nişanlar verilmesidir. Nişan vermenin ilk olarak Sultan III. Selim döneminde Osmanlı ülkesinde hizmet eden yabancılara yönelik başlatılan bir uygulama olduğunu ifade eden baron bunun Sultan Mahmud tarafından özellikle Ruslara yönelik olarak biraz daha ileriye götürüldüğünü; aynı şekilde devlet memurlarına durumlarına ve dinlerine bakılmaksızın dört kademeli bir statü kazandırıldığını da ifade etmektedir.³⁴

Baron oldukça doğru bir tespitle Sultan Mahmud'un reformlarını başarılı ve kalıcı kılacak en önemli unsurun eğitim olduğu gerçeğini de vurgulamıştır. Sultanın saymış olduğu reformların yerleşmesinin halkın eğitimi ile mümkün olacağını ifade eden baron Mehmed Ali Paşa ile bu konuda Sultan Mahmud arasında dikkat çekici bir farklılık olduğunu belirtmektedir. Baron burada Mehmed Ali Paşa'nın Sultan Mahmud'a göre çok daha avantajlı olduğunu ifade etmektedir. Mehmed Ali Paşa, uzun zamandan beri yenileşme çalışmaları ile mücadele eden bir ülkenin sultanı olarak Mahmud'a göre ülkesini dönüştürmek ve müreffeh hale getirmek için daha avantajlı bir konumdaydı. Bunun kilit rolünün eğitim

olduğunu vurgulayan baron önemli bir hususa, Avrupa tarzında açılan okullara kabul edilen öğrencilerin yaşlarına değinerek Sultan Mahmud'un dezavantajlarına vurgu yapmaktadır. Oysa Mehmed Ali'nin açmış olduğu okullarda erken yaşta eğitim sürecine alınan gençlerin daha başarılı olacağını vurgulayan baron, Mehmed Ali'nin açmış olduğu askeri ve diğer okullarda 1.800; Kahire ve İskenderiye'deki diğer hazırlık okulunda ise 4.000 öğrencinin yetiştiğini; buna karşın İstanbul'da açılan askeri ve fen okullarından ise sultanın göstermiş olduğu çabaya rağmen çok büyük bir verimin elde edilemediği üzerinde durur. Sultan Mahmud açısından aynı açmaz kamu okullarında da geçerlidir. Amerikalı misyonerlerin İstanbul'da eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamalarından sultanın memnuniyet duyduğunu belirten baron, buna karşın ilköğretimin sultanın hiçbir şekilde denetiminde olmayan ulemanın uhdesine terk edildiğini; ulamanın Sultan Mahmud'un reformlarına karşı tutumlarından dolayı bu durumun süreç açısından zararlı olduğunu belirtmektedir. Modern eğitim kurumları açısından yaşanan bu sıkıntılara karşın geleneksel de olsa İstanbul'un adeta bir eğitim şehri olduğunu, 300.000 kişilik başkentte 1.300 mektep; 500 yüksekokul (medrese) olduğunu; Avrupa'da bu şekilde fazla sayıda eğitim kurumuna sahip bir başkent olduğundan kuşku duyduğunu ve okulların bedava olmalarının yanında buradaki softalar ve medrese öğrencilerinin camilere yerleşerek buralarda yiyip içtiklerini ifade eder. Ne var ki bu kurumlarda gençlerin uzun seneler harcamalarına neden olan bir idarenin eksikliği söz konusuydu. Özetle Sultan Mahmud'un eğitim alanında yeterli hamleleri yapamadığını belirten baron buna karşın Rumların kolejlerinde Rum gençlerinin milli hisler ile donatıldıklarını, hatta gençlerin erken yaştan itibaren bu fikirleri bizzat kendi hocaların karşı ifade etmekten de çekinmediklerini belirtir. Bu örneğe karşılık olarak ise baron, sultanın büyük oğlu Abdülmecid'in ise saraya kapatıldığını ve eğitimini de sadece iki imamdan aldığını ifade ederek mukayese yapmaktadır.³⁵

Baronun Osmanlı toplum yapısındaki değişimi tahlil etmek için en uzun kısmı kadınların koşullarına ayırdığı görülmektedir.³⁶ Burada dikkati çeken bir mukayese ile Rus ve Osmanlı modernleşmesi süreçleri arasında bir mukayese yapmayı gerekli gören Fransız diplomat, Büyük Petro ile Osmanlı sultanları arasında mukayese yapmayı tercih etmiştir. Petro'nun reform girişimleri sırasında en önemli desteği kadınlardan aldığını, Avrupa medeniyetinin zenginliğinin farkında olan Rus kadınlarının yeni şeylere açık olduğunu, sosyal sisteme kabul etmeye oldukça müsait olduklarını ve kadınların bizzat bu sürece katılarak büyük bir tesir sahibi olduklarını yazar. Rus kadınlarının Doğulu (Asyalı) karakterlerini kolaylıkla terk ederek başka bir dünyanın geleneklerini benimsediklerini; ne var ki Rusya'da Petro'nun açık bir şekilde sahip olduğu bu desteğe karşın ne Sultan Mahmud'un ve ne de Mehmed Ali Paşa'nın bu desteğe sahip olmadıklarını vurgulamaktadır. Burada temel unsurun İslam inancında kadının yeri olduğunu belirten baron, kadınların toplumdaki bu değişim sürecine katkılarının öncelikle din ve geleneklerden kaynaklanan sınırları aşmaları ile mümkün olabileceği tespitini yapmaktadır. Bu konuları daha anlaşılır kılmak için İslam dünyasında kadınların durumuna dair zaman zaman Kur'an'dan ilgili ayetlere atıfla değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmelerde çok eşlilik, karı-koca ilişkileri, kadınlarda örtünme, kadınların ev dışı yaşamları üzerinde durmaktadır. Osmanlı toplumunda Müslüman kadınların Hıristiyan kadınlara göre daha sık ev dışına çıkabildiklerini, kendi aralarında sürekli kırlarda eğlenceler düzenleyip birbirlerini sık sık ziyaret ettiklerini, hamamların onlar için özel bir toplantı mekânı olduğunu ve sıklıkla kayıklarla, arabalarla ya da yürüyerek gezintiye çıktıklarını belirtmektedir.³⁷

Müslüman kadınların bol feraceler giyinerek başlarında ise ince kumaştan (muslin ile) bir eşarp ile örtülü olarak çarşı ve pazara çıkmakta ve bu kıyafetleri ile toplumun saklı birer üyesi hâline geldiklerini belirten baron, kadınlar ve erkekler arasındaki entrikalı ilişkilerin İstanbul’da neredeyse hiç bir Hıristiyan kentte olmadığı kadar yaygın; takip edilmesi ise gittikçe daha zor bir hale geldiğini ifade etmektedir. Bu durumu daha iyi açıklamak için “kadınlar kendileri görünmeden görüyorlar. Bu gizlenme ise onların kendilerini merak ettirme, kendi güzelliklerini saklama arzusundan geliyor. Ve burada kadınlar kendileri sevilmeden önce seviyorlar ve doğal olarak erkeklerle olan ilişkilerinde öncelikle kendileri harekete geçiyor” şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Kadınlar konusunda Osmanlı toplumundaki fahişeliğin yapısına da değinme gereği duyan baron, bu iş ile uğraşan kadınların birçoğunun Türk, çoğunluğunun ise Rum halkına mensup olduğunu; Mısır’da ise aksine fahişelerin çoğunun Arap ve Müslüman kadınlar olduğunu belirtmektedir. Mısırlı dansözlerin Osmanlı ülkesinde tıpkı Hintli dansözler gibi oldukça üne sahip olduğunu söyleyen baron, bu işle uğraşan kadınların, bayan patronları olduğunu ve fahişelerin işlerinin patronları tarafından düzenli olarak organize edildiğini; devlete ise vergilerini düzenli şekilde ödedikleri bilgisini vermektedir. Bununla beraber, baron, bu kurumun eski Mısır’dan geldiğini, bu kültürün İslamiyet’i de aşarak varlığını halen sürdürdüğü tespitini yapmaktadır.³⁸

Mısır’daki tecrübelerinden hareketle Arap kadınlarını da gözleme fırsatı bulan Fransız diplomat Türk ve Arap kadınları arasındaki benzerlik ve farklılıklara da değinmiştir.³⁹ Türk kadınlarının gündelik yaşamlarına dair gözlemlerini aktaran baron, kadınların en büyük meşguliyetlerinin ev işleri olduğunu ve kadınlar arasında okuma-yazma oranının neredeyse yok denecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Kadınların müzik eğitime dair baron, Sultan Mahmut gibi müziksever bir padişah döneminde, saraydaki cariyelerin, erkek musiki ustalarından evlerinde ders aldıklarını; ne var ki bunun henüz halka yayılmaktan uzak olduğunu, diğer bir ifade ile okuma-yazma öğrenen ve müzikle ilgilenenlerin genelde üst zümre kadınları olduğunu belirtmektedir. Kadının ev dışı hayata katılamaması konusundaki eleştirisini de dile getiren baron, Osmanlı kadınlarının, işyeri veya dükkân sahibi olmadığı, halk ile fazla irtibatla kalacakları herhangi bir iş yapamadıklarını ve bu durumun Osmanlı toplumunda ciddi anlamda bir boşluk oluşturduğunu savunmaktadır. Osmanlı toplumunda diğer alanlarda gözlenen değişim bağlamında Osmanlı kadınının bu sınırlı yaşamını tenkit etmekte ve kadınların bu durumunun devlet için önemli bir kayıp olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁰ Ancak bu kısıtlı yaşama karşın baron, Osmanlı toplumunda kadınlara karşı Avrupa ülkelerinin hiç birinde duyulmadığı kadar saygı duyulduğunu belirtmektedir. Osmanlı toplumunda çok eşliliğe de değinen baron, “*Esasında bu toplumda Kuran tarafından onlara verilen aynı anda birden çok eş alma hakkından yararlanan çok az sayıda erkek vardır. Bu iznin genel olarak pratiğe geçmesi erkekler ve kadınların sayısındaki oran ve orta halli geliri olan bir aile için birden fazla kadının bakımının pahalılığı göz önüne alınırsa imkânsız olduğu görülür. Zaten birçok aile de kızlarını, kocalarının başka bir eş almaması şartıyla verirler*” diyerek Osmanlı toplumunda çok eşliliğin nadir rastlanan durumlardan olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Çok eşliliğin Osmanlı toplumunda az rastlanan bir vakıa olduğuna değinmekle beraber, Osmanlı toplumunda görülen Batı tesirinin çok eşlilik üzerinde de bir takım etkiler yaptığını ve bu uygulamanın toplumda giderek daha fazla sorgulanabilir bir hale geldiğini belirtmektedir. Bunun dışında kadınların eskiye göre topluma daha fazla karışmalarını yine saraydan örneklerle veren baron, eskiden padişahların saraya kadınlarına saraydan çıkmaya izin vermediğini, Sultan Mahmud’un kadınların gitmek istediği pazarlara, sokaklara ve genel toplantı yerlerine gitmelerine izin verdiği, kadınların gündelik yaşantılarını rahatça sürdürmeye başladıkları bir dönem olarak değerlendirmektedir. Sultan Mahmud dönemini bu haliyle

“kadınların düşünce dünyalarında, ruhlarında, yapılarında oluşan değişikliklerin görülebildiği; kendilerini rahatça ifade edebildiği, hatta birçok şehirde yabancı-Avrupalı kadınlarla ilişki kurabildiği” bir dönemdi. Bu hususta Mehmed Ali Paşa'nın yaptıklarını da ihmal etmeyen baron, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da 1832 yılında açtığı ebelik okuluna değinir ve bu okulda eğitim-öğretimin Avrupalı öğretmenlerce yapıldığı bilgisini verir. Mısır'da hızla hayata geçirilen yeniliklere, Mehmed Ali Paşa tarafından kadınların fabrikalara işçi olarak alınması ve erkeklerle el birliği ile çalışmalarından da söz eden baron, Sultan Mahmud'un ciddi anlamda yenilikçi bir ruha sahip olmasına rağmen böylesine köklü bir değişimi gerçekleştirmekten çekindiğini belirtmektedir.⁴²

Yukarıda Sultan Mahmud'un reformun lideri olarak öncelikle kendi yaşamındaki değişimlere dikkat çeken baron, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce Sultan Mahmud'un klasik bir Osmanlı padişahı görüntüsüne sahipken ocağın kaldırılmasını takip eden reform döneminde öncelikle Topkapı Sarayını terk ederek yenileşme isteğini gösterir biçimde Dolmabahçe'deki yeni sarayında daha mütevazı ve yeni bir yaşam şeklini tercih ettiğini ifade eder. Bu yeni sarayda şüphesiz Avrupalıları fazlasıyla mutlu eden yeni teşrifat kurallarının kabul edilmesiydi. Topkapı Sarayı'ndaki Hristiyan krallara yönelik büyüklük gösterisi olan pek çok teşrifat kuralının aksine yeni sarayda eşitlik ilkesine dayalı, karşılıklı müzakerelerin mümkün olduğunu, Sultan Mahmud'un bu yeni sarayda Fransız saraylarında görülen sistemi hemen hemen benimsediğini ifade eder. Burada elçiliklere yönelik olarak uygulanan kabul kurallarının temsilcisi oldukları ülkenin ve hükümdarların onuruna uygun bir şekilde olduğunu belirtir. Hatta teşrifattaki bu değişikliklerin Osmanlı Devleti'nin yabancı devletler ile olan ilişkilerinde yeni bir devir açacak nitelikte olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Osmanlı ülkesinde basının gelişimine de değinen baron, Sultan Mahmud'un basını halkı reformlara ve görevlerine ikna etmenin bir aracı olarak gördüğünü; bu bağlamda üç gazetenin peşi sıra yayınlanmaya başladığını, bunların birinin İzmir'de 1826'dan beri Fransızca⁴⁴, , diğer ikisinin de biri Fransızca (Moniteur Ottoman) ve Türkçe (Takvim-i Vekayi) olmak üzere 1831'de itibaren çıkarılmaya başladıklarını yazar. Ki bunların üçü de farklı özellikler gösteren yayınlardır. Ne var ki bunları Avrupa'daki gazeteler ile mukayese eden baron bu gazetelerin Osmanlı ülkesini inceleyecek olan Avrupalılar için herhangi bir fayda sağlamayacağını, gazetelerden derlediği bazı haberler üzerinden incelemeye çalışmaktadır. Esad Efendi'nin idaresinde çıkan Takvim-i Vekayi'nin oldukça muhafazakâr bir karakter taşıdığını ifade eden baron gazetenin özellikle Sultan Mahmud'un reformlarının sözcüsü olduğunu, bilhassa yeniçerilere karşı olan nefretin Tırnova'daki “Hortlak Hikâyesi” ile dile getirildiğini belirtmekte ve ilgili haberi tercüme ederek raporuna ilave etme gereği duymaktadır. Burada Fransız diplomat Osmanlı ülkesinde basının henüz felsefi veya siyasi meselenin tartışma alanı olmadığını, hatta Türkiye'de basının Fransa'da olduğu gibi önemli olmadığını ifade eder. Baron bu gazetede yabancı siyaseti ile ilgili haberlerin yasaklandığını ifade ederek bu konuda Türklerin bizzat dile getirdikleri duyarsızlığı şaşkınlıkla dile getirmektedir. Baron Fransa'da ve Türkiye'de gazete çıkarmanın farklı şeyler olduğunu, Türkiye'deki gazetenin sadece sultanın tebaası için yapmış olduğu reformları haber veren bir yayın organı olduğunu ifade eder. Yine de gazetenin baskı adetleri açısından (Takvim-i Vekayi 5.000; Le Moniteur Ottoman 3.000 ve La Gazette Symerne 300) değerlendirdiğinde bu sayıların o dönemin Türkiye'si açısından kayda değer bir rakam olduğunu ifade eder. Gazetelerin dışında süreli yayın işinin de hükümetin tekelinde olduğunu ifade eden baron henüz hükümetin bunun kamuyu oluşturmada derece etkin olduğunun farkında olmadığını belirtmektedir. 1727'den beri Osmanlıların matbaa ile iştiğal ettiklerini; ancak Türkiye'de matbaacılığın halen daha kayda değer bir gelişme göstermekten uzak olduğunu belirtmiştir.

Bu da barona göre halk arasında aydınlık fikirlerin yayılmasının önünde bir engeldi.⁴⁵ Genel olarak Osmanlı ülkesindeki reform çabalarını değerlendirmeye çalışan baron, şimdiye kadar uygulanmaya çalışılan reformların sonuçlarının görülmesi için erken olduğunu; etkili sonuçların ülkenin koşullarının daha iyi bilinerek engellerin tanınmasına ve reformların kaynaklarının belirlenmesine bağlı olduğunu ifade eder. Baron Osmanlı Devleti'ni, Batıdaki ülkeler gibi modern bir sistemin dışında olduğunu; ancak engelleri aşan ve kendi yolunda ilerlemeye çalışan bir reform sürecinin yaşandığı bir ülke olarak görür. Sultanın bu gerçeğin farkında olması durumunda büyük ve hızlı başarılar elde edebileceğini; ancak başta din ve bundan kaynaklanan önyargılar ve idari alandaki engeller gibi hükümetin büyük zorluklar ile karşı karşıya olduğunu ifade etmektedir. Barona göre Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı da hükümeti reform için teşvik etmektedir. Ne var ki Osmanlı toplumunda en önemli eksiklik reformcu bir kadronun olmamasıdır. Baron Osmanlı ülkesinde ülkenin geleneklerine göre oluşmuş ve miras yolu ile kuşaktan kuşağa geçen bir soyluluk olmadığını belirterek raporları yazdığı Brogli'ye Türkiye'deki feodal aristokrasinin gücünün nasıl kolay bir şekilde kırıldığını örnek göstererek yukarıdaki tezini güçlendirmektedir. Bu bağlamda baron Türklerde, Avrupa'daki gibi bir soyluluk olmadığını, bunun da reform sürecinin en önemli eksikliklerinde biri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Son cümle olarak baronun özellikle reformcu kadro ve diğer konulardaki tüm tespitlerinin doğruluğunu, Tanzimat dönemindeki reformcu kuşağın etkinliği ve her alanda Osmanlı ülkesinde takip eden dönemlerde görülen değişimler göz önüne alındığında ifade etmek gerekir.

DİPNOTLAR

¹ Mısır Meselesinin doğuşu ve gelişimi bkz. Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi, 1. Kısım (1831-1841), TTK, Ankara 1988; Muhammed H. Kutluoğlu, The Egyptian Question, Eren Yayınları, İstanbul 1998; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983; Butrus Abu-Manneh, “Mehmed Ali Paşa and Mahmud II: the genesis of a conflict”, Turkish Historical Review, 1(2010), s. 9-14; Stanford J. Shaw, E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II, (Çeviren: M. Harmancı), E Yayınları, İstanbul 1983; Emine Eren, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008; Ahmet Dönmez, Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi (Diplomasi ve Reform (1833-1841), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

² Dönmez, Osmanlı Modernleşmesi, s. 109-117; Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 83-107.

³ Shaw-Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 61-63.

⁴ Kutluoğlu, The Egyptian Question, 94-107 ve Dönmez, Osmanlı Modernleşmesi, s. 109-117.

⁵ Georges Douin, La mission du Baron de Boislecomte, l’Egypte et la Syrie en 1833, L’Instuit français d’archéologie orientale du Caire, Caire 1927, s. 444; Boislecomte hakkında ülkemizde yapılan çalışmalar için bkz. Özgür Yılmaz-Aslı Şenol Ghebantani, “Fransız Diplomat Boislecomte’a Göre Mehmed Ali Paşa İsyanı Döneminde Osmanlı Ticareti (1833-1834)”, Tarih’in Pesinde, 7/14 (2015), s. 417-457; Aslı Şenol, Fransız Diplomat Baron de Bois le Comte’un Raporlarına Göre Osmanlı Ekonomisi (1833-1834), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2012; Turgut Subaşı-Aslı Şenol, “Baron de Bois le Comte’un Raporlarına Göre II Mahmut Döneminde Osmanlı’da Kadın” ,International Journal of Human Sciences, 9 (2012), s.1032 – 1048; Ayşe Kayapınar, “Fransız Arşiv Belgelerine Göre XIX. Yüzyılda Aşağı Güney Tuna Havzasında Osmanlı Savunma Sistemi”, XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan bildiriler, Cilt 4, Kısım 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1631-1638; Ayşe Kayapınar, “Fransız Baronu Boislecomte’un Tuna ve Balkan Sıradağları Civarında Osmanlı Savunması Hakkındaki Raporu”, Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi, I/2 (2015), s.181-207; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Fransız Diplomat Boislecomte’un Osmanlı Deniz Gücüne Dair Tespitleri (1833)”, VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı, Haz. R. Deniz Özbay-C. Yapıştırın, İstanbul Yayınları, İstanbul 2016, s. 282-302.

⁶ Mark Jarrett, The Congress of Vienna and Its Legacy: War and Great Power Diplomacy After Napoleon, I.B. Tauris, New York 2013, s. 322.

⁷ Jérôme Louis, La question d’Orient sous Louis-Philippe, Ecole pratique des hautes études – EPHE, Paris 2004, s. 17

- ⁸ Yılmaz-Şenol Ghebantani, Boislecomte, s. 444-445.
- ⁹ Yılmaz-Şenol Ghebantani, Boislecomte, s. 445-446.
- ¹⁰ Douin, La mission du Baron de Boislecomte, s. LXIII.
- ¹¹ Douin, La mission du Baron de Boislecomte, s. XLIII.
- ¹² Douin, La mission du Baron de Boislecomte, s. XXXVIII.
- ¹³ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 72-86, (Correspondance du baron de Boislecomte pendant sa mission en Orient).
- ¹⁴ Raporların bu kısmı ayrı bir çalışmaya da konu olmuştur. Bkz. Yalçınlkaya, Boislecomte'un Osmanlı Deniz Gücüne Dair Tespitleri, s. 282-302.
- ¹⁵ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 73.
- ¹⁶ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 74-75.
- ¹⁷ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 75-76.
- ¹⁸ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 77.
- ¹⁹ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, Tome 77-78.
- ²⁰ Şenol, Fransız Diplomat Baron de Bois le Comte, s. 20-22.
- ²¹ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, 73, Boislecomte'tan Broglie'ye, Tarabya, 10 Ekim 1833.
- ²² AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, 73, Broglie'den Boislecomte'a, Paris, 10 Ekim 1833.
- ²³ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, 73, Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833.
- ²⁴ Bu konuda bkz. Şenol, Fransız Diplomat Baron de Bois le Comte, s. 24-68.
- ²⁵ Yılmaz-Şenol Ghebantani, Osmanlı Ticareti, s. 430-451.

- ²⁶ AMAE, CADC, Mémoires et Documents, Turquie, 74, Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 1 Şubat 1834, Varak 165a.
- ²⁷ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 165b-166a.
- ²⁸ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 166a-166b.
- ²⁹ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, 166b-167a/b.
- ³⁰ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 168b.
- ³¹ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 169 a/b.
- ³² Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 170 a/b.
- ³³ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 171b-172a.
- ³⁴ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 172a/b.
- ³⁵ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 173a/b-174a/b.
- ³⁶ Bu konuda daha geniş bir çalışma için bkz. Subaşı- Şenol, Osmanlı'da Kadın, s. 1032-1048,
- ³⁷ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 175a-b-174a/b-178b.
- ³⁸ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 178a/b-179a.
- ³⁹ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 179b.
- ⁴⁰ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 179b-180a/b.
- ⁴¹ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 183a/b.
- ⁴² Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 183b-184a/b.
- ⁴³ Boislecomte'tan Broglie'ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 187a/b-189a/b.

⁴⁴ Burada bahsedilen “La Gazette Smyrneen” gazetesinin yayın hayatına başlama tarihi 1824’tür.

⁴⁵ Boislecomte’tan Broglie’ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 194a-200b.

⁴⁶ Boislecomte’tan Broglie’ye, Pera, 10 Ekim 1833, Varak 209b-210a/b.

Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Gözüyle İstanbul Kapıları*

Doç. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU**

ÖZET

Tarih boyunca Şehirlerin iş güvenliğinin sağlanması kadar dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı güvenliğin sağlanması da önem arz etmiştir. Bu amaçla ilk ve orta ağda Şehirleri dış tehlikelerden korumak için Şehirlerin etrafına sağlam surlar inşa edilmiştir. Kurulduğu günden itibaren jeopolitik önemini koruyan İstanbul, sürekli dış tehlikelerle karşı karşıya gelmiş Şehir, bu tehlikelerden Roma ve Bizans dönemlerinde inşa edilen surlar sayesinde korunmuştur. Şehre giriş ıkıŐları sağlamak için bu surların çeşitli yerlerine kapılar açılmıştır. Sur üzerinde açılan bu kapıların civarları daha önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de sosyo-ekonomik hayatın en canlı olduğu yerler olarak önemini korumuŐtur. Birçok seyyah ve tarihinin eserlerine konu olan bu kapıların civarındaki yaŐantı, XVII. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan Eremya Çelebi Kömürciyan tarafından aıklayıcı bilgiler ve renkli tasvirlerle anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, sur, kapı.

İstanbul Doors With The Eye Of Eremya Çelebi Kömürciyan

Assoc. Prof. Dr. Habibe KAZANCIOĞLU

ABSTRACT

Throughout history, as much as ensuring internal security of the cities, it was important to ensuring security from external hazards. To this end, in the ancient times and in the middle ages, sturdy walls has built around the cities to protect them from external hazards. City that maintains geopolitical importance since its founded the İstanbul was faced with constant external threats and it is protected through the walls built during the Roman and Byzantine periods from these threats. Gates has opened

*Bu alıŐma ilk defa 2015 yılında Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanmıştır.Bkz. "Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Gözüyle İstanbul Kapıları". Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 5, S.10(2015), ss.314-340.

**Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı  Ğretim  yesi
e-posta:habibekazancioglu@trakya.edu.tr

to ensure entry and exit to city in various parts of the walls. As in previous periods, in Ottoman period, the around of these gates were the places where the socio-economic life has kept its importance as the most vivid. Life around those gates which is subjected to the works of many historians and pilgrims, are explained with descriptive information and colorful depiction by Eremya Çelebi Kömürciyan, who lived in Istanbul in the 17th century.

Keywords: İstanbul, wall, gate

Giriş

İstanbul Kapıları çeşitli araştırmalara konu olmuş birçok eserde bu konu üzerinde durulmuştur. Bu eserlerden biri de Ermeni edebiyatının önemli isimlerinden şâir ve yazar oluşunun yanı sıra tarihçi kimliği ile de tanınan Eremya Çelebi K m rciyan¹ ın İstanbul Tarihi² isimli eseridir. Eremya Çelebi, eserinde XVII. yüzyıl İstanbul’u hakkında bilgi verirken günümüzde tarihî yarımada olarak da isimlendirilen Eski İstanbul’un kapıları ve civarındaki sosyal hayat hakkında da bilgiler vermektedir.

İlk ve Orta Çağlarda bir kasabanın bir şehrin hatta bazen bir eyaletin güvenliği çevresine “sur” adı verilen kuleli tahk mat duvarlarıyla sağlanırdı.³

Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti’nin başşehri İstanbul, kabaca dik kenar  çge-ni andıran bir yarımadanın üstüne kurulmuştur. Bu  çgenin diğerlerine göre daha kısa kenarını kara sınırları oluştururken diğer iki kenarını ise Marmara ile Haliç sahilleri oluşturmaktadır.⁴ . Osmanlılar zamanında ise “nefs-i İstanbul” olarak isimlendirilen bu kesim ile Galata, Eyüp, Üsküdar ve bunlara bağlı kadılık bölgelerinden oluşan “bil d-ı sel se” İstanbul’u oluşturmaktaydı.⁵

Tarihî İstanbul yarımadası, savunmada iki tarafının denizle çevrili olması bakımından avantajlı, kara tarafının düşman saldırısına açık olması bakımından da dezavantajlı coğraf  bir konuma sahipti. Şehir, sahip olduğu bu doğal özelliğine göre kurulduğu günden itibaren karadan ve denizden gelebilecek saldırılara karşı özellikle Doğu Roma ve daha sonra Bizans İmparatorları tarafından yapılan muhkem surlarla çevrelenmiş ve korunmuştur.⁶ İstanbul, bin yılı aşkın bir süre, karadan ve denizden gelen saldırılara, bu surlarla karşı koymuş bu sayede hiçbir yabancı g ç içeri girememiştir. Bu tahk matı aşan tek askeri güç Fatih Sultan Mehmed’in idaresindeki Osmanlı ordusu olmuştur. 29 Mayıs 1453’te Fatih Sultan Mehmed’in sonradan adı “Topkapı” olan Romanos Kapısı’ndan şehre girmesiyle, Bizans dönemi sona ermiştir. Fetihle birlikte İstanbul surlarının emniyeti sağlama görevi de bir anlamda son bulmuştur. Bununla beraber İstanbul’un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed 1458’de, surların tamamını onartmıştır. Bundan sonra da deniz tarafındaki surlar II. Bayezid ve IV. Murad zamanında kısmen, III. Ahmed zamanında ise tamamen tamir görmüştür.⁷ Bununla beraber Osmanlı Devleti’nde surlar, Bizans Dönemi’ndeki kadar stratejik önem taşımaz. Zira Osmanlı Devleti, Batı’dan gelecek tehlikeye karşı kendini korumak bir yana, bizzat kendisi fetihlerinin yönünü Batı’ya çevirmiştir. İstanbul surları 7,5 km kara surları, 5.5 km Haliç surları, 9 km Marmara Surları olmak üzere toplam 22 km uzunluğundadır. Eremya Çelebi’nin çağdaşı olan Evliya Çelebi’nin Yedikule’den başlayıp yine

Yedikule’de tamamladığı ölçümlerine göre İstanbul surlarının çevresi, kale üzerinden 29.810 adım, sur dışından ise 30.000 adımdır.⁸ Bu da yaklaşık olarak 22 km’ye tekabül etmektedir.

Surlarla çevrili bir şehre giriş ve çıkış, surların topografik yapısına uygun olarak iktisadi ve askerî önem arz eden noktalarına açılan kapılarından sağlanmaktaydı. Dolayısıyla yerleşim, ticarî hayat ve günlük hayatın akışı buralarda kendini göstermekteydi. İstanbul surları üzerindeki kapılar kara sınırındaki, Haliç ve Marmara sahilindekiler olmak üzere üç grupta tasnif edilmektedir.⁹ Ancak İstanbul kapılarından bazılarının fetihten sonra kapatılması, bazılarının daha sonra tekrar açılması ve pek çoğunun isimlerinin değiştirilmesinden dolayı yerleri ve sayıları konusunda tereddütler meydana gelmiştir.¹⁰ XVII. yüzyılda yaşayan Eremya Çelebi Kömürçüyan’ın varlığına bizzat şahit olduğu kapılar ile Evliya Çelebi’nin İstanbul’un kapıları hakkında verdiği malumat, bilgilerin birbirini desteklemesi açısından önemlidir.¹¹ Eremya Çelebi, eserini, zamanın meşhur Ermeni âlimlerinden Bitlis’teki Amırdolu Vank Manastırı’nın Başrahibi Vardepet Vardan’ın isteği üzerine yazmış ve eserini ona ithaf etmiştir. Eser bir bakıma XVII. yüzyıl için İstanbul’un seyahat rehberi niteliğindedir. Müellif, *“Efendim, büyük Vardepet size hürmet ve selamlarımı takdim ederek, sizinle beraber cenuptan başlamak üzere şehirde bir gezintiye çıkalım”* ifadeleriyle güya misafiri olan Vardepet Vardan’a giyabî olarak İstanbul’u gezdirmektedir.

Eremya Çelebi, misafirini -yedi tepe¹² üzerine kurulu bir şehir dediği İstanbul’u- sur dışından gezdirmeye Yedikule’den başlar, şehrin etrafını dairevî bir şekilde gezdikten sonra gezisini yine burada sonlandırır. Müellif sur dışından şehri tasvir ederken, şehrin kapılarını esas alır. Kapı ismini zikrettikten sonra semt ve sakinleri hakkında genel bilgiler verir. Eremya Çelebi’ye göre İstanbul’un sahilden ve karadan toplam yirmi altı kapısı vardır. Yazar, kapıların tanıtımına Yedikule’den başlamak yerine yakınındaki Narlı Kapı’dan başlayıp, Yedikule’yi sona bırakır.

İstanbul Sur Kapıları

1.Narlı Kapı: Eremya Çelebi’nin aktardığına göre bu kapı, vaktiyle burada nar ağaçları bulunduğu için bu isimle anılmaktaydı. Fakirlerin ikametgâhı olan Züğürt Yaylası da bu civardaydı. Fakirler, buradaki meyhanelere gelenlerden dilenmek suretiyle geçimlerini sağlardı.¹³ Narlı Kapı, Yedikule’den sonra Marmara sahili boyunca devam eden surların ilk kapısıdır. Bu kapı, İstanbul surlarının en eski kapısı olup Bâb-ı Atık olarak da isimlendirilmektedir.¹⁴ Burada eskiden Hagios İonnes Studius Kilisesi bulunmaktaydı. Bu kilise, II. Bayezid’in İmrahoru İlyas Bey tarafından camiye çevrilerek İmrahor Camii adını almıştır.¹⁵ Kapının yanındaki kulenin üzerindeki kitâbeden İmparator Manuel Komnenos tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶

2.Samatya Kapısı: İskelesi de olan bu kapının bulunduğu yerde Ermenilerin Sulu Manastır’ı ile Balıklı Ayazması vardı. Samatya Kapısı’nın civarında bin hânedan fazla Ermeni yaşamaktaydı. Ayrıca burası şehrin ana yolu üzerinde yer aldığından pek güzel bahçeli meskenler mevcuttu.¹⁷ Bu kapının eski adı Yunancada “kumluk” veya “sahil” anlamlarına gelen “Psamathia veya “Psamathea” olup, Osmanlı devrinde de aynı isimle anılmıştır.¹⁸ Sulu Manastır’ın, İstanbul Ermeni cemaatinin kuruluş tarihiyle bağlantısı vardır. Şöyle ki: Fatih Sultan Mehmed, İstanbul’u fethedip Rum Patrikliği’ni tesis

ettikten sonra yakından tanıdığı Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'i bazı Ermeni aileleriyle birlikte İstanbul'a getirmiş ve onu 1461 yılında Ermeni patrikliğine tayin etmiştir. Ayrıca İstanbul'daki Ermeni cemaatini çoğaltmak için memleketin çeşitli yerlerinden Ermeni ailelerini pâyitahta naklettirmiştir. Fatih Sultan Mehmed gelen Ermeni cemaatini şehrin başlıca altı mevkiine yerleştirmiştir. Bu cemaatin en mühimmi Samatya'da Sulu Manastır Kilisesi'nin etrafında bulunduğundan patriklik makamı da burada kurulmuş ve Kumkapı'ya nakledildiği tarih olan 1641 senesine kadar orada kalmıştır.¹⁹

3.Davudpaşa Kapısı: Küçük Vlanga Bostanı'nın bulunduğu bu yer, Yenikapı'ya kadar iki kat surlarla çevrili olup bu bölgede Rumlar oturmaktaydı. "Vlanga" Rumcada "yeşillik" anlamına gelmektedir.²⁰ Bu kapının Bizans devrindeki adı Aya Emilianos'tur.²¹ Vaktiyle bu kapı yakınında Hz. Meryem adına yapılmış bir kilise bulunmaktaydı.²²

4.Yenikapı: Büyük Vlanga Bostanı burada yer almaktaydı. Bu bölgeden Kumkapı'ya kadar olan saha, Ermeni ve Rum mahallelerinin sınırını çizmekteydi.²³ Vlanga (Langa), Bizans Dönemi'nden itibaren, Haliç'ten sonra şehrin en mühim limanı olmuştur. Bu liman Lycus Deresi (Bayrampaşa Deresi)'nin getirdiği kum ve çakıllarla dolmuş bir süre sonra da bostanlık arazi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Langa isminin menşei hakkında farklı görüşler olmakla birlikte Grek halk dilinde "deniz limanı" anlamına gelen "avlaka" zamanla Vlanga'ya dönüşmüştür. Bu kapıya Yenikapı denmesinin sebebi fetihten sonra tamir edilmiş olmasıdır.²⁴ İnciciyan, bu isimle anılan bir kapı daha olduğu için bu kapının adına "dışarı" kelimesi ilave etmek lazımdır demektedir.²⁵

5.Kumkapı: İbrahim Han Ocağı denilen konak buradaydı. Bunun biraz ilerisinde şehzadelerin oturdukları saray bulunmaktaydı. Karşıda saraya ait katırların beslendiği Katırhanı vardı. Burası, eskiden Kadırga Limanı meydanı idi. Meydan, tahta kulübelerde oturan çingene (Roman) çilingirlerle meskûndü. Fakat Sadrazam Köprülü bu kulübeleri yıktırılmış ve çingeneler başka yerlere dağılmıştır.²⁶ Kumkapı, şehrin nüfus bakımından en yoğun yerlerinden birisiydi. Fetihden önceki adı "Küçük İskele" anlamına gelen "Kondoskali" idi.²⁷ Kumkapı, Bizans döneminde önemli bir liman bölgesi olup bu liman 1263'te Michel Paleologos zamanında yeniden inşa edilmiştir.²⁸

6.Çatladıkapı: Bu kapının karşısında çatlamış bir burç vardı. Arkasında Küçük Ayasofya denilen güzel bir bina görülmekteydi. Buradaki bostanı geçtikten sonra surun altında Cindi²⁹ meydanı denilen geniş bir saha bulunmaktaydı. Cuma günleri birçok insan süratli atlarıyla burada cirit oynarlardı. Yarış esnasında atlar düşüp yuvarlanır ve birbirini çiğnerlerdi. Biniciler, atların altında kalır, gözleri patlamış ve hurdahaş olmuş bir halde "vay vay" diye bağırarak evlerine dönerlerdi.³⁰ İnciciyan, bu kapının eski adının "demir" anlamına gelen "sidera" olduğunu nakletmektedir.³¹ Demirkapı denmesinin sebebi ise Büyük Konstantin'in Roma'dan Konstantiniye'ye nakledilen somaki sütunu Çemberlitaş Meydanı'na nakletmek üzere gemiden karaya çıkardıkları vakit aşırı ağırlığından dolayı yolu çökertmesin diye güzergâha bir nevi demir yolu yaptırmış olmasındandır.³² Bu kapının yanındaki burç 1532 yılında meydana gelen depremde çatladığı için kapıya Çatladıkapı denilmiştir.³³

7.Ahrkapı: Kapı saray ahırlarının tam karşısında olduğu için bu isimle anılıyordu. Karşısında Sultanahmet Camii görülmekteydi. Altı minareli olan bu camii, Atmeydanı'na bakmaktaydı. Meydan-da Büyük Theodos tarafından diktirilen Grek ve Latin yazılı yekpâre âbideler vardı. Aynı şekilde Leon

Sophos'un yılanları uzak tutmak için tılsım olarak yaptırdığı bakırdan yapılmış üç başlı ve ağızları açık yılan âbidesi de bu meydandadır. Bu iki âbideden daha yüksek ve taştan örme diğer bir âbide daha vardır ki padişahlar, buna tırmanıp tepesine kadar çıkabilenlere bahşiş verirdi. İbrahim Paşa'nın adını taşıyan saray, bu camiin tam karşısındaydı. Galatasarayın'da olduğu gibi bu sarayda da iç oğlan³⁴ lar otururdu. Büyük İustinianos'un yaptırdığı meşhur Ayasofya da bu meydandadır. Ayrıca burada kubbe pencereleri kapanmış bir arslanhâne vardı. Vaktiyle bir kilise olan bu bina, o dönemde fil, tilki, kurt, çakal, ayı, arslan, timsah, pars ve kaplan gibi hayvanlarla doluydu. Biraz yukarıda ise nakkaşhâne³⁵ yer almakta olup burada sarayın nakkaşları otururdu.

Bizans sarayının ahırlarının özellikle imparator III. Mikhael (842-867)'in atlarının barındığı ahırın da bu civarda olduğu bilinmektedir. Osmanlıların, ahırlarını selefleri olan Bizanslıların ahırlarının olduğu yere inşa etmeleri oldukça tabiidir. Ahırkapı'nın günümüzdeki görünümü Osmanlı Dönemi'ne aittir. Kapının üzerindeki mermer kitâbede Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından surların yeniden inşa edildiğine dair bilgiler vardır.³⁷

8.Bahçekapısı: Eremya Çelebi'nin aktardığına göre Padişah Sarayı (Topkapı Sarayı)'nın kapısına yakınlığından dolayı bu isimle anılmaktadır. Kapının yanında Bursa Tekkesi olarak da bilinen Şeyh Mehmed Tekkesi yer almaktaydı. Sahil kısmında, saray için kesilen koyunların mezbahası vardı. Meydan iskelesi olan bu yer, saraya odun taşıyan gemilerle doluydu. Daha ilerde Üsküdar yakasına ve Bitinya (İzmit) taraflarına gidip gelen gemilerin iskelesi yer almaktaydı. Az daha ileride ise Mısır ile uzak-yakın adalardan gelen gemiler durmaktaydı. Gümrük ambarlarının da bulunduğu bu yere Eminöni (Eminönü) denmekte olup mallar buraya boşaltılır ve buradan gemilere yüklenirdi. Bu işlerin kontrolünden sorumlu Gümrük Emîni burada ikamet etmekteydi. Yine burada oturan bir de Pencik Emîni³⁸ vardı ki onun görevi de esir ticaretine nezâret etmektir. Denizin bu kısmında Galata'dan Tophane'ye kadar olan karşı sahile kayıklar işlerdi.³⁹ İnciciyan'ın "gece ve gündüz açık kalan kapı" olarak tanımladığı bu kapının Bizans devrindeki adı "Baziliki" veya "Eugeni"dir.⁴⁰ Bizans devrinde "Neori" olarak da bilinen bu kapı, Venediklilerle Bizanslılar'ın mahallelerini ayırıyordu.⁴¹ Türkler bu kapıya Yahudi mahallesinin yakınında oluşundan dolayı "Yahudi Kapısı veya Çıfit Kapısı" demişlerdir. Eminönü ile Sirkeci arasında Yeni Camii'nin hemen arkasında yer aldığı bilinen bu kapı Sirkeci Garı'nın inşası esnasında yıktırılmış olup günümüze kadar gelememiştir.⁴²

9.Balıkpazarı Kapısı: Bu kapının Bizans devrindeki adı "Porta Perama" idi. Kapının önü eski zamanlarda balık pazarı idi. Venediklilere ait olan bu semt o zaman da ticarî bakımdan önem taşımaktaydı.⁴³ Nitekim Eremya Çelebi'nin konuyla ilgili aktardıklarına göre burada üç iskele vardı. Bunların birinden karşı yakaya sefer yapan kayıklar, diğerlerinden ise köylere giden kayıklar işlemekteydi. Avlanılan her türlü balık buraya getirilir ve buradan satışa çıkarılırdı. Yüz kadar cinsi olan balıkların adları Türkçe ve Rumca idi. Rengârenk balıklar ortaya serildiğinde bir çiçek bahçesini andırıyordu. Balıkpazarı Kapısı'nın karşısında Mısır veya Yeni denilen çarşıların kapıları görünmekteydi. Kurşunla örtülü kubbeleri olan bu çarşının içinde Mısır'ın bütün mahsulleri satılırdı. Kapının bulunduğu mahalde Yahudilere ait yüz kadar kasap ve manav dükkanı vardı. Daha ileride iki tarafta kunduracı dükkanları bulunur, diğer dükkanlarda ise rengârenk yaldızlı ibrikler ve kâseler satılırdı.⁴⁴ Beylik Arpa Ambarı burada olup Arpa Emîni'nin makamı da buradaydı. Bahçekapı'dan Unkapı'na kadar olan sahil, adalardan, Akdeniz'den ve İzmit'ten gelen gemilerle daima doluydu. Mısır Çarşısı'nın karşısında

kahvecilerin tahmiş⁴⁵ i, bir yanında da muazzam bir camii vardı ki bu camiyi Valide Sultan Turhan yaptırmıştır.⁴⁶ Haliç'in karşı yakasından Galata'ya geçmek için buradan kayıklara binilirdi ki günümüzde bu kapıdan eser kalmamıştır.⁴⁷

10.Zindankapı: Bu kapı, adını borçlarını ödemeyen, hırsız, katil, vb. suçluların cezalarını çektikleri buradaki hapishaneden almaktadır. Eremya Çelebi hapishane ile ilgili olarak “Burada kadınların; Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi erkeklerin yerleri ayrı ayrıdır” ifadelerini kullanırken kapının iç tarafında “Cafer Baba” isimli bir zatın türbesinin varlığından da haber vermektedir.⁴⁸ Müellifin aktardığına göre bu kapının sahilinde türlü türlü kuru ve yaş yemişler satan dükkanlar vardı. Bundan dolayı da buradaki iskeleye “Yemiş İskelesi” denilmekteydi. Ayrıca buradaki esnafa ve alış verişe nezâret eden Muhtesib Ağa⁴⁹ da buraya yakın oturmaktaydı.⁵⁰ Kumkapı'dan başlayıp Bayezid Camii'nin 100 m batısından geçip Haliç'e varan yol Zindankapı ile bitiyordu. Bu kapının diğer adı “Gemiciler Kapısı” idi. Günümüzde bu kapı harap durumdadır.⁵¹ Evliya Çelebi'nin rivayetine göre kapıya bu ismin verilmiş sebebi Halife Harun Reşid zamanında Bizans imparatoruna elçi olarak gönderilen Baba Cafer adında bir zâtın burada hapsedilerek öldürülmesi ve buraya defnedilmesidir.⁵² İnciciyan'ın naklettiği bilgiye göre bu türbe o dönemde Hıristiyanlar tarafından da ziyaret edilmekteydi.⁵³ İstanbul'un fethinden sonra türbenin olduğu yer hapishane olarak kullanılmıştır. Rivayete göre borcu yüzünden zindana atılanlar, pencerelerden bağırarak borçlarının ödenmesini isterler, bazen hayırseverler bunların borçlarını ödeyerek onları zindandan kurtarırlarmış.⁵⁴

11.Odunkapısı: Eremya Çelebi'den edindiğimiz bilgiye göre İstanbul'un bütün kapılarının tam ortasında bulunan bu kapının eşiği somaki cinsinden yekpâre bir taştır. Kapının yakınında Âhi Çelebi Camii⁵⁵ ile bir de mahkeme vardı. Hasımlar arasındaki davalar burada görülürdü. Kapı önündeki iskele, gemilerden boşaltılan inşaat malzemeleriyle doluydu. Deniz kıyısındaki surun yanlarında eşya ile dolu dükkanlar vardı. Ayrıca eşkıya ve hırsızlar burada çengele vurulurdu.⁵⁶ Odunkapısı'nın adı Bizans devrinde “Durungari” veya yanında bulunan emniyet kolluğuna izafeten “Viglae” idi. Bu sahilde Büyük İstianianus zamanında kereste ticareti yapılmaktaydı.⁵⁷ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre bu kapının iç kısmında mumcu esnafı bulunuyordu.⁵⁸ Kapı günümüze kadar gelememiştir.⁵⁹

12. Ayazmakapısı: Eremya Çelebi, bu kapı ve civarı hakkında “*Burada bazı yalılar görülür. Bu evleri zengin Türkler yaptırmış ve Yahudilere kiralamışlardır. Terlikçi ve zeytinci dükkanları bulunan bu semt satıcı ve alıcılarla daima doludur. Tekfurdağ (Tekirdağ) gemileri Gelibolu iskelesinden buraya bol miktarda pekmez, turşu ve müselles getirirler*”⁶⁰ demektedir. “Drungari Kapısı” olarak da zikredilen bu kapının arkasında Venedikliler Mahallesi ile onlara ait Marc ve Sainte Marie Kiliseleri vardır.⁶¹ Kapının bu isimle anılması, kapı yakınında çukurca bir yerde su kaynağının bulunması ve ayazma olarak ziyaret ediliyor olmasındandır.⁶²

13.Unkapanı Kapısı: Şimdi Unkapanı denilen on üçüncü kapıya vardık diyen Eremya Çelebi, üstünde bir horoz şekli bulunan bu kapıya eskiden “Horozlu Kapı” denildiğini belirtmektedir.⁶³ Evliya Çelebi'ye göre bu kapıya “Horozlu Kapı” denmesinin sebebi, Ahmed Yesevî erenlerinden olup çok ilerlemiş yaşına rağmen İstanbul'un fethine katılan Horozî Dede lakaplı bir zâtın kapının iç tarafında medfun olmasındandır. Bu lakapla anılmasının sebebi ise fetih sırasında her ezan vaktinde horoz sesi çıkararak insanlara namazı hatırlatmasıdır. Bu zatın hatırasına binaen bu kapının üzerine horoz tasviri

yapılmıştır.⁶⁴ Eremya Çelebi'nin aktardığına göre burada imâretlerin fodla⁶⁵ 'sına ve softa⁶⁶ lar ile askerlerin tayin⁶⁷ine mahsus kurşunlu kapan yani büyük un dükkanları olup ekmekçiler unu buradan temin etmekteydi. Kapının iskelesinde duran gemiler kuzeyden çok miktarda un getirirlerdi. Kapı önündeki iskele darı, arpa ve buğday yığınları ile dolu olup ayrıca iskelede değirmen taşı, alât edevât, kepek ve saman taşıyan birçok kayık bulunmaktaydı.⁶⁸

İstanbul'da halkın ihtiyacı olan ekmek yüz on kadar fırında pişirilirdi. Bundan başka fırınlarda çörek, kata, kadayıf, baklava, simit, gevrek, peksimed, lavaş, çakıl fodla, Halep ve Şam böreği, gözleme, francala, yağlı ve yağsız taze kuru lokma da pişirilirdi. Ekmekçiler kahyası, buradaki alış verişe nezâret ettiği gibi İstanbul Efendisi 'nin⁶⁹ burada ikamet eden nâib (vekil) i de bütün gün kayıtlarla meşgul olurdu. Büyük çoğunluğu Ermeni olan ekmekçi ustaları pazar ve cuma gününün dışında her gün erkenden Lonca'da hazır bulunurlardı.⁷⁰ Deniz gümrüğüne nezâret eden Balık Emîni de burada ikamet ederdi. Kılıçbalığı, Karadeniz'den buraya getirilir Balık Emîni'nin nezareti altında İstanbul'daki balıkçılara dağıtılırdı. Biraz ileride de tüfek imal edilen bir tûfenghâne vardı.⁷¹ Unkapanı'nın Bizans devrindeki adı "Porta Platea" dır. Kapı, bugünkü Unkapanı Köprüsü (Gazi Köprüsü)'nün yakınında bulunan bir meydana açılmaktaydı.⁷² Bu kapı günümüze ulaşmamıştır.

14.Cibâli Kapısı: Bu kapının iki tarafında evlerle birlikte Aya Nikola adında bir Rum kilisesi vardı. Bu kiliseden dolayı burada Yahudilerle ile pek çok Rum ikamet etmekteydi. İskelesi, civar halkının bütün ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü mahsulatla doluydu. Pek çok insan buradaki sahile gezmeye gelirdi.⁷³ İstanbul'un fethi sırasında Cübbe Alî veya Cebe Alî adındaki bir gazinin bu kapı önünde şehit olmasından dolayı galat olarak bu kapıya Cibâli Kapı denmiştir.⁷⁴ Cibâli Kapısı, Haliç Surları'nın günümüze gelen tek kapısıdır. Burası İstanbul'un fethine tanık olmuş en eski kapılarından biridir.⁷⁵

15.Ayakapısı: Eremya Çelebi'ye göre sadece bu kapının iskelesi yoktur. Bu kapının suru içerektir. Sahilinde bir mumhânesi olan bu kapının inzibatından sorumlu bir kolluk bulunmaktaydı.⁷⁶ Kapının bu isimle şöhret bulmasının sebebi, yakınında Aya Theodosia adında bir kilisenin varlığıdır. Adından da anlaşılacağı üzere civarda bulunan ve bir azize ithaf edilen bir mabedin varlığından dolayı kapıya bu isim verilmiştir. Bu kilisenin yortusu 29 Mayıs'tır. Rivayete göre 1453 yılının aynı gününde kadınlı erkekli büyük bir halk kitlesi geceyi kilisede ibadetle geçirmiş ertesi gün bu kalabalık ellerinde mumlarla evlerine giderken esir düşmüşlerdir.⁷⁷ Bu kilisenin Osmanlı döneminde camiye çevrildiği ve Gül Camii olarak isimlendirildiği yönünde rivayetler varsa da bu konuda kesin bir bilgi yoktur.⁷⁸ Bu kapı günümüze kadar gelememiştir.⁷⁹

16.Yenikapı: Müellifin kaydettiğine göre bu kapının önünde sandallarla dolu bir iskele vardı. Sultan Mehmed ve Sultan Selim semtlerinin halkı buraya gelirdi. Konak ve bahçe sahibi okumuş efendiler denizde sandal gezintileri yapmak için buraya inerlerdi.⁸⁰ Cibâli Yeni Kapısı olarak da bilinen bu kapı, İstanbul'un fethinden sonra açılmıştır.⁸¹ İnciciyan bu kapıyı Marmara sahilindeki Yenikapı'dan ayırmak için "İçeri Yenikapı" dendiğini nakletmektedir.⁸²

17.Petro Kapısı: Surun burada açık olduğunu söyleyen Eremya Çelebi, kapıdan içeri girildiğinde surun iki kat olduğunu belirtmektedir. Sahilde sıra sıra Rum evleri olup surun dâhilinde yani kapının

iç tarafında Rum zâdegânı ikamet etmekteydi.⁸³ “Petrikapısı” da denilen bu kapı fetihten sonra da aynı isimle anılmaya devam etmiştir. Bizans devrinde burada imparator ailesine mensup kadınlardan bazıların da kaldığı “Petriker” veya “Petra” adı verilen kadınlar manastırı vardı.⁸⁴ Günümüzde kapıya dair herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır.⁸⁵

18.Fener Kapısı: Eremya Çelebi’nin aktardığına göre bu kapının iç ve dış tarafında Rumlar oturmaktaydı. Buradan kuzeye doğru Hasköy, Okmeydanı ve padişaha ait bir bahçe görülmekteydi. Kapının iç kısmında Patrikhâne bulunmaktaydı. Patrikhane, o zamana kadar üç defa yer değiştirmişti. İlk yer Büyük Konstantin zamanında inşa edilmiş Havariyun Kilisesi idi. Sultan Mehmed İstanbul’u fethettikten sonra kiliseyi temelinden yıktırıp yerine kendi adını verdiği bir camii yaptırmıştır. Patriklik makamı az aşağıda bulunan Panmakariston adlı kiliseye taşınmış, fakat bu kilise de Sultan Selim zamanında Rumların elinden alındığı için patriklik makamı Fenerkapısı’ndaki bugünkü yerine nakledilmiştir.⁸⁶ Bu kapının eski adı “Porta Phari” olup Türkçede “Fener” anlamına gelmektedir. Kapının yakınındaki mahalle Bizans devrinde “Fanari” olarak isimlendirilmekteydi Limanın bu kısmında, o zamanlar bir fener olduğu tahmin edilmektedir. Kapı günümüze kadar gelememiştir.⁸⁸

19. Balat Kapısı: Eremya Çelebi’den edindiğimiz bilgilere göre Ayvansaray’a doğru olan bu kapının dış tarafında Yahudiler, iç tarafında ise çeşitli milletlere mensup kalabalık bir halk kitlesi ikamet etmekteydi. O dönemde Yahudiler, İstanbul’un her yerinde sahile yakın yerlerde oturmaktaydılar. Burada yaşayan Yahudilerin nüfusu Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Kuzguncuk, Üsküdar ve Çengelköy’den daha çoktu. Aynı zamanda burası büyük bir iskele olup eşya yüklü gemiler buraya yanaşırды. Ayrıca buradan Kağıthane’ye ve İstanbul’un diğer semtlerine sandallar işlemekteydi.⁸⁹

İstanbul’un fethinden sonra yapılmış olan ve “Küçük Ayvansaray Kapısı” olarak da isimlendirilen bu kapıya civarındaki Bizans sarayından dolayı bu adın verildiği tahmin edilmektedir. Bizans müelliflerince “Porta Kiliomene” denilen kapının Ayvansaray İskelesi’nin yerinde olduğu rivayet edilmektedir.⁹⁰ Evliya Çelebi, İstanbul’un dört yerinde şişeci esnafı yani cam eşya yapan esnaf olduğunu söyledikten sonra bunlardan birinin de Ayvansaray Kapısı önünde olduğunu nakleder.⁹¹ Bu kapı günümüze gelememiştir.⁹²

20.Ayvansaray Kapısı: Bu kapı civarında -zenginleri sahilde olmak üzere- Yahudiler oturuyordu. Kapının iç kısmında, ayazması da olan Vlahernas Pania isimli harap bir kilise vardı. Sandallar buradaki iskeleden Eyüpsultan’a gidip gelirlerdi. Burada, şişelerin ve camdan türlü türlü kapların yapıldığı kârhâneler yer almaktaydı.⁹³ Eremya Çelebi’nin eserinde zikretmediği Ayvansaray’dan sonra Xyloporta isimli bir kapı daha vardır. Bu kapı Haliç sahilinde Vlaherna Sarayı’na en yakın kapı idi. Evliya Çelebi’nin Eğrikapı’dan sonra “Eyyüb-i Ensari” adı ile zikrettiği kapı bu olsa gerektir.⁹⁴ Buraya kadar bahsi geçen kapılar, şehrin sahil kapılarıdır. Eremya Çelebi, buradan sonraki gezisine İstanbul’un kara kapılarını yani sahili olmayan altı kapısı ve semtlerini tanıtarak devam eder. Nitekim hayali misafiri Vardapet Vardan’ı buradan itibaren kayıkla değil de atla gezdirir. Eremya Çelebi’nin Vardapet Vardan’ı gezdirdiği kapılar şunlardır:

21.Eğrikapı: Bu kapının iki kısmı tam karşılıklı olmadığı için Eğrikapı denmiştir. Eğri Kapı’nın olduğu yerde sur iki kattı. Buradan Eyüp’e kadar olan bölgede Topçular ve diğer köyler vardı.

Müslüman mezarlığı Ayvansaray'dan buraya kadar uzanmaktaydı. Su dolu hazne buraya yakın olup Sultan Süleyman tarafından getirilmiş olan bol su, itina ile yapılmış müteaddit su yolları ile şehrin çeşmelerine ulaşmaktaydı. Su, altı saat uzakta bulunan yüksek dağlardan kemerler vasıtasıyla getirilmekteydi. Burada iki büyük havuzun ağzına kevgir (kevgir, süzgeç) ler konulmuştu. Su merkezinin üstünde bulunan köy ahâlisi, suyu temiz tutmak ve daima ona nezaret etmekle sorumluydu⁹⁵ Eremya Çelebi'nin sözünü ettiği su haznesi, Kırkçeşme Suyu'nun şehre girdiği mevkide bulunan maksim⁹⁶ olup, "Savaklar" adıyla da bilinmektedir. Bu maksem, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Bu mahalle Savaklar Mahallesi olarak bilindiği gibi Cebeci Mahallesi olarak da anılmaktaydı.⁹⁷

Eğrikapı'nın Bizans devrindeki adı "çarık" anlamına gelen "Kaligaria" idi. Kapının yakınında bir askerî ayakkabı imalathânesi bulunduğu için kapıya bu ad verilmiştir.⁹⁸ Evliya Çelebi'ye göre ise fetihten sonra Anadolu'dan İstanbul'a getirilen ve bu semte yerleştirilen Eğridirtiler'den dolayı kapı, bu ismi almıştır.⁹⁹ Diğer bir rivayete göre ise Osmanlı Dönemi'nde kapıdan içeri girilmeden önce yol kesince bir dirsek yaptığı için kapıya Eğrikapı denilmiştir. Kapı günümüzde varlığını korumaktadır.¹⁰⁰

22. Edirnekapı: Eremya Çelebi'ye göre burada Türklere ait bahçeler, konaklar ile Bayram Paşa'nın bostanı vardı. İç taraflarda ise Beylik Çayırı ile Yeni Bahçe yer almaktaydı Bunların yakınında, kapının dâhilinde ise Karagümrük semti bulunuyordu.¹⁰¹ Edirnekapı'nın Bizans devrindeki adı "Porta Charsius" idi. Surların Edirnekapı ile Topkapı arasındaki kısmı İstanbul'un fethinde önemli bir rol oynamıştır. Zîra İstanbul'un fethi esnasında en şiddetli hücumlar surların alçak bulunduğu bu noktadan yapılmıştır. Bundan dolayı bu kapıya "Hücum Kapısı" da denilmiştir. Fetihden önce de Edirne'ye buradan gidildiği için Bizans döneminde burası Edirnekapı olarak biliniyordu.¹⁰² de Edirne'ye buradan gidildiği için Bizans döneminde burası Edirnekapı olarak biliniyordu. Bizans imparatorları gibi Osmanlı padişahları da Avrupa'ya sefere giderken bu kapıyı kullanırlardı. Ayrıca tahta çıkan padişahlar Eyüp Sultan'da kılıç kuşandıktan sonra şehre bu kapıdan girerlerdi. Osmanlı döneminde buraya Rumeli'den getirilen esnafın yerleştirildiği bilinmektedir. Günümüzde var olan kapının kulesi 1999 depreminde yıkılmış o tarihten sonra restorasyon çalışmaları yapılmıştır.¹⁰³

23. Topkapı: Eremya Çelebi'nin kaydettiğine göre kapının önüne fetih alâmeti olarak toplar konulmuştu. Kapının iç ve dış tarafında poşa (çingene) lar oturuyordu. Poşaların erkekleri elek yapar, kadınları da bunları satmak için sokak sokak dolaşırlardı. Poşaların pek çoğu o dönemde Müslüman olmuştu. Ayrıca Edirne'ye yük götürüp getiren Ermeni katırcılar da burada ikamet etmekteydi. Kapının sağ tarafında Davudpaşa Konağı vardı. Konak ve civarı çok güzel olduğundan Paşa, haremiyle buraya eğlenmeye ve dinlenmeye gelirdi.¹⁰⁴

Rum çingenelerle meskun Litros da buradaydı. Bu çingenelerin kadınları hânende olup evlerde ve sokaklarda şarkı söylerlerdi. Eremya Çelebi eserinde, Ermenilerle Rumlar herhangi bir mevzudan dolayı münakaşaya girdiklerinde "bizim poşalar ekmeleklerini alın terleriyle kazanırlar; hâlbuki sizinkiler ellerinde dablak (küçük davul veya darbuka) larla şarkı söyleyerek zevk ticareti yaparlar" diyerek Rumları küçük düşürmeye çalıştıklarını yazmaktadır.¹⁰⁵ Eremya Çelebi'nin sözünü ettiği Davutpaşa, Bizans Dönemi'nde "Aretai" olarak isimlendirilmekteydi. Burada imparatora ait köşkler vardı. Osmanlı Dönemi'nde ise çok mühim bir askeri toplanma sahası olup Rumeli güzergâhına giden ordular

burada toplanırdı. Burası aynı zamanda ordunun uğurlanma ve karşılanma noktasıydı. II. Bayezid'in damadı Davudpaşa 1483 yılında burada bir camii, bir mektep ve bir de imarethâne inşa ettirmiştir. Burada daha sonra padişaha ait köşklerle bir kışla yaptırılmıştır.¹⁰⁶ Topkapı'nın Bizans Dönemi'ndeki adı, civarında bulunan bir kiliseye izafeten St. Romen Kapısı'dır.¹⁰⁷ Bu kapıya Topkapı denilmesinin sebebi ise fetih esnasında topların bu kapı önüne yerleştirilmiş olmasıdır.¹⁰⁸ İstanbul'un fethi sırasında Fatih Sultan Mehmed'in çadırı bu kapının karşısındaki tepeye kurulmuştu. Bizans'ın son İmparatoru XI. Konstantin de Topkapı'nın iç taraflarında yapılan çarpışmada öldürülmüştür.¹⁰⁹ Topkapı, Millet Caddesi'nin yapımı sırasında yıkılmıştır. Ancak yan duvarları üzerindeki küçük bir tâlî kapı kalmış, caddenin iki tarafındaki surlar ise onarılmıştır.¹¹⁰

24. Yenikapı: Bu kapının yakınında Beylik Barut Ambarları ve muhafızları bulunuyordu. Kapının yakınındaki bahçelerin içinde derviş odaları ve bir Mevlevîhâne vardı. Ayrıca bu kapının yakınlarında bir baruthâne¹¹¹ ile birlikte Ekanim-i Selâse (Aya Triada) isimli bir de Rum ayazması yer almaktaydı.¹¹² Bu kapının, Bizans Dönemi'ndeki adı "Rhegium" dur. Bu kapıya "Rus Kapısı" veya "Kırmızı Fırka Kapısı" da denilmekteydi.¹¹³ Bizans Dönemi'nde hipodromda yapılan araba yarışlarında mavi, yeşil ve kırmızı renkli takımlar vardı. İşte bu kapı, kırmızılar tarafından inşa edildiği için bu adı almıştır. Kapının iç tarafında bu takıma mensup olanların ismi vardır. "Yenikapı" adının ise fetihten sonra Osmanlılar Dönemi'nde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu adın kaynağı tam olarak bilinmiyorsa da kapının muhasara zamanında Bizanslılar tarafından kapatılıp, fetihten sonra açılmış olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁴ XVI. yüzyılda Sultan III. Murad zamanında Merkez Efendi isimli hak dostunun burada bir Mevlevî tekkesi kurmasından dolayı bu kapıya aynı zamanda Mevlevîhâne Kapısı da denilmiştir. Kapı günümüze kadar ulaşmıştır.¹¹⁵

25. Silivrikapı: Bu kapının iç tarafında bir cami ve bir hamam yer almaktaydı. Kapının dışında Elekçi Dede'nin¹¹⁶ mezarı vardı. Eremya Çelebi'nin aktardığına göre bu zat, hiç konuşmayan elekçilerin peşinde gezen bir kimsedir. Onun bu kadar uzun süre konuşmamış olması, hayrete mucip olmuştur. Sadece bir defa konuştuğu ve "Azizim beni niçin bu kadar rahatsız ediyorsun? Allah'ın bir kulu ve dindar bir Müslüman var mı ki konuşayım ve selam vereyim" demiştir. Bu rivayet, onun halk nazarındaki itibarını arttırmıştır. Ölmeden önce pek çok insanın rüyasına girerek kefenini ismarlamıştır. O kadar ki Melek Ahmed Paşa'nın dahî rüyasına girmiş ve kefeni Paşa tarafından gönderilmiştir. Elekçi Dede için büyük bir cenaze merasimi yapılmış, mezarının üzerine de bir türbe yaptırılmıştır. İşaret ve alâmet olsun diye de bir elek asılmış olup hastalar şifa bulmak, çocuğu olmayan ya da erkek çocuk isteyen kadınlar da istediklerine nâil olmak için Elekçi Dede'nin mezarını ziyaret etmektedirler.¹¹⁷ Eremya Çelebi'nin aktardığına göre bu kapının iki tarafında Müslüman mezarlıkları yer alıyordu. Biraz ileride ise "Balıklı" denilen Rum ayazması görülüyordu. Burası daha önce "Panaia" adlı bir manastırdı. Ayrıca burada Balıklı Ermeni Mezarlığı da bulunmaktaydı.¹¹⁸ Bu kapı Bizans Dönemi'nde de aynı isimle anılmaktaydı. Kapıya, "Selivria" (Silivri) ya giden yolun başında bulunduğu için bu isim verilmiştir. Bu kapıdan Balıklı Ayazması'na gidildiği için kapı "Porta Pigghi" olarak da bilinmekteydi.¹¹⁹

26. Yedikule Kapısı: Bu kapının yakınında tokat¹²⁰ denilen bir hendek vardı. Halkın kışın tüketecikleri et ihtiyacı için sığırlar burada satılır, bu hayvanların etinden pastırma yapılırdı. Daha ileride ise salhâneler bulunmaktaydı. Kasaplar, hayvanları burada geceleyin keser ve sabahleyin dükkanlara dağıtırlardı. Şehirde sığır eti satan yüzden fazla dükkan vardı. Rumlar üç yüz civarındaki dükkanlarında

koyun eti satarlardı.¹²¹ Çeşitli dükkanların, hanların ve debbağhanelerin bulunduğu Kazlıçeşme, bu kapı civarındaydı. Bu ismi almasının sebebi bir kazın yeri eşelemesi ve oradan bir suyun çıkmasıdır. Daha sonra buraya bir çeşme yapılmıştır.¹²² Biraz ileride deniz kıyısında Aziz Pantaleyimon'un adına ithaf edilmiş Makrahora¹²³ (Makriköy, Bakırköy) Ayazması ve İskender Çelebi'nin bahçesi görülmekteydi. Burası şehirden bir saat kadar uzakta bir sahil köyü idi. Aynı yerde taşlık denilen bir mevkiden de taş çıkarılmaktaydı. Bu sahilde Ayistifan (Aystefanos, Yeşilköy)'a kadar güzel köyler vardı. Daha ileride bir ziyaretgâh olan kilisesi ve ayazması ile Kalatarya, bunun yanında da Filurya (Florya) adında padişaha ait güzel bir bahçe yer almaktaydı. Ağustos ayı içinde Uruc-ı Meryem¹²⁴ yortusu gününde şehrin Rum ve Ermenileri oraya ziyarete giderlerdi.¹²⁵ Bu kapının eski adı "Beş Kule" anlamına gelen "Pentapyri Pyle" idi. Başlangıçta beş kulesinin olduğu diğer iki kulenin ise 1350 senesinde inşa edildiği bilinmektedir.¹²⁶ Bizans zamanında halkın geçişi için yapılmış olan bu kapı Yedikule Hisarı'na bitişiktir.¹²⁷ Evliya Çelebi, Yedikule ile ilgili olarak "Bizans zamanında buranın nazarete yani karantina bölgesi olup veba şüphesine kaşı dışarıdan gelen kimselerin burada yedi gün tutulduğunu yazmaktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanında ise bütün derici esnafı burada iskân edilip mezbahalar da buraya toplanmıştır.¹²⁸

Yedikule Kapısı'nın hemen yanı başında Eremya Çelebi döneminde kapalı bulunup kullanılmayan Yıldızlı Kapı mevcuttu. Bizans döneminde "Porta Aurea" olarak bilinen bu kapı I. Theodoius zamanında Maximus'a karşı kazanılan zafer şerefine inşa edilmiştir. Yıldızlı Kapı, cilalı mermer blokların harçsız olarak birbirine geçirilmesi suretiyle yapılmıştır.¹²⁹ Yıldızlı kapı, resmî günlerde imparatorların ve askerlerin geçmesine mahsus bir kapıydı. Bundan dolayı halk buradan geçemezdi.¹³⁰ Nitekim I. Theodoius zamanından itibaren zaferden dönen veya Hebdomon (Bakırköy)'daki Ayios İonnis Kilisesi'nde taç giyen imparatorlar, ihtişamlı bir alayla Yıldızlı Kapı'dan şehre girer, askerlerin ve halkın tezahüratları arasında uzun bir yoldan geçerek Ayasofya'ya gelirlerdi. Askerî bakımdan da önem arz eden bu kapının iki tarafında metin kulelerden başka önünde geniş bir hendek bulunuyordu. Sultan Yıldırım Bayezid zamanındaki İstanbul muhasarasında bu kapı zorlanmıştır. Varılan antlaşmada Sultan Bayezid, kapıya yapılan ilave istihkâmların yıktırılmasını şart koşmuş ve bu istek yerine getirilmiştir. İstanbul'un fethi esnasında bu kapının karşısına muhasara aletleri ve bir top yerleştirilmiştir.¹³¹ 1960 yılında restore edilen bu kapı, günümüzde Yedikule Hisarı içinde yer almaktadır.¹³²

SONUÇ

İlk ve Orta Çağlarda şehirlerin güvenliği, çevresine sur adı verilen kuleli sağlam duvarlarla sağlanırdı. Özellikle Doğu Roma ve onun devamı niteliğindeki Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde başkent olan Konstantinopolis (İstanbul) dışarıdan gelebilecek düşman saldırılarına karşı müstahkem surlarla korunmuştur. Bu surlar, dönemin imparatorları tarafından, şehrin genişlemesi, düşman saldırılarından zarar gören surların yerine yenilerinin yapılması gibi sebeplerle inşa edilmiştir. Müdafadan ziyade taarruz merkezli bir siyaset takip eden Osmanlı Dönemi'nde ise bu surlar stratejik önemini yitirmiştir. Etrafı surlarla çevrili bir şehrin giriş ve çıkışları, surların uygun noktalarına inşa edilen kapılarla sağlanmaktaydı. Dolayısıyla bu kapıların civarı iktisadî ve sosyal hayatın en canlı olduğu yerlerdir. İstanbul surları üzerindeki kapılar kara sınırındakiler, Haliç ve Marmara sahilindekiler

olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Kapı isimleri ve sayıları gerek bazılarının fetihten sonra kapanması veya açılması gerekse isimlerinin değiştirilmesi gibi sebeplerden dolayı dönemlere göre farklılıklar göstermektedir.

Eremya Çelebi, eserinde tarihî yarımada üzerindeki surlarda yirmi altı kapının varlığından haber vermektedir. Yazar sıralamaya Marmara sahilindeki Narlı Kapı'dan başlar ancak buradan Haliç'e doğru devam etmek yerine kara sınırına doğru çıkar daha sonra Haliç sahilindekileri sayarak Marmara sahiline iner ve başladığı noktada bitirir. Eremya Çelebi eserinde kapıların isimlerini, kapının şeklinden veya üzerindeki bir sembolden; civarındaki camii, kilise, ayazma gibi kutsal mekânlardan; yakınındaki tarihî şahsiyetlerin mezarlarından veya hatıralarından; kapının bulunduğu yerin coğrafi yapısından veya kapının etrafında gerçekleşen iktisadî faaliyetlerden aldığını ifade etmektedir. Eremya Çelebi'nin, kapıların yakınındaki Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş olan tarihî eserler hakkında verdiği bilgiler, kültür ve sanat tarihine kaynaklık etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Eremya Çelebi, eserinde sadece kapıların isimlerini vermekle kalmayıp kapı yakınındaki semt sakinlerinin etnik yapısı, dinî hayatı, alışkanlıkları, örf ve adetleri ile geçim kaynakları hakkında bilgiler vermekte böylece XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sosyo-kültürel hayatına ışık tutmaktadır. Ayrıca kapıların yakınındaki semtler ile limanlarda gerçekleşen ticaret, imalât sanayi, esnaf teşekkülleri gibi Osmanlı Devleti'nin iktisadî hayatı hakkında bizzat şahit olduğu bilgileri aktarıyor olması onu birincil kaynak yapmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Eremya Çelebi Kömürciyan, ataları Kafkaslar'dan göç ederek Erzincan'ın Kemah ilçesine yerleşmiş daha sonra Celali isyanları esnasında Gelibolu'ya göç eden Ermeni bir aileye mensuptur. 12 veya 13 Mayıs 1637 yılında İstanbul'un Langa semtinde doğan Eremya Çelebi, ilk tahsilini babasının meslektaşı ve aile dostu Surp Sargis Kilisesi papazlarından Der Hovannes'in yanında yapmıştır. 1656 yılında Türkçe, ardından Rumca, Farsça, Arapça ve İbrance öğrenmiştir. Çocukluğu kilise muhitinde geçmesine rağmen -muhtemelen fikir ve faaliyet serbestliğini kısıtlamasından çekindiği için- ruhaniler sınıfına girmemiş ancak patrikhane k tipliği ile kilisenin işleyişiyle ilgili c z m  g  meselelerde danışmanlık yapmıştır. Eremya Çelebi, gerek şahsiyeti gerek değişik türdeki yazıları gerekse diğer sahalardaki faaliyetleri bakımından XVII. yüzyılda yaşamış Ermeni aydınları içinde dikkate değer bir kişidir. İlim ve faziletinden dolayı kendisine "Çelebi" unvanı verilmiştir. 1695 yılında İstanbul'da vefat eden Eremya Çelebi, Balıklı Ermeni Mezarlığı'na g mlm şt r.

Eremya Çelebi'nin eserleri, manzum ve mensur olmak üzere ruzn me ve vekayin me şeklinde tarihî hadiselerinin kayıtları, tarih, topografya, önemli şahsiyetlerin aile tarihleri ve şecereleri, dinî meselelere ait nutuk ve muh vereler, aile efradına ve başkalarına dair mersiyeler, ailev  ve bilhassa cemaat işleri hakkındaki mektuplar ile hiciv mahiyetindeki hikayelerden oluşmaktadır.

Eremya Çelebi, zamanın meşhur Ermeni tacirlerinden Abro Çelebi'nin himayesini kazanmış, çocuklarına hocalık yapmıştır. Abro Çelebi, devlet ricalinin özellikle de Fazıl Ahmet Paşa (1661-1676)'nın itimadını kazanmış, Mora ve Girit seferlerinde beraberinde bulunmuştur. Böyle nüfuzlu bir zatın evi Türk ve yabancı ileri gelenlerinin bir araya gelme noktası olduğundan, Eremya Çelebi bu vesile ile birçok yüksek rütbeli devlet adamıyla tanışmış, devletle ilgili konular başta olmak üzere pek çok konuda bilgi sahibi olmuştur. Daha sonra bu bilgileri bizzat şahidi olduğu olaylarla birlikte eserlerinde kullanmıştır. Nitekim, Osman Gazi'den zamanın padişahı IV. Mehmet'e kadar ki padişahların dönemlerini konu alan Osmanlı Tarihi, İstanbul Tarihi, İstanbul Yangını Tarihi, Ruzname ve Vekayiname bu eserlerdendir. (Eremya Çelebi ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi, Hrand D., Andreasyan (ev), İstanbul 1952; Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi, Hrand D., Andreasyan (ev), Kevork Pamukciyan (hzl.) İstanbul 1988; Kevork Pamukciyan, "Doğumunun 350.Yılında Eremya Çelebi Kömürciyan" Tarih ve Toplum, IX, 54 (Haziran 1988); Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", Tarih ve Toplum, XIII, 75 (Mart 1990); Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) Dört yüz Yıllık Osmanlı Padişahları Tarihi" Müteferrika, 1995/5; Ziya Yılmaz, "Eremya Çelebi", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XI

² Eremya Çelebi, İstanbul Tarihi (Badmutyun Isdanbol) isimli eserini 1662-1684 tarihleri arasında, aralıklarla manzum olarak telif etmiştir. Eserin   yazması bulunmaktadır. Müellif hattı ile yazılmış metin Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde, bir nüshası Eçmiadzin'de diğer nüshası ise V. Torkomyan'ın özel kütüphanesinde olup bu nüsha 1913'te Viyana'da V. Torkomyan tarafından üç cilt halinde yayımlanmıştır. Aynı nüsha Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, 1952 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilen bu eser 1988 yılında Kevork Pamukciyan tarafından ilave notlarla yayıma hazırlanmış ve 1988 yılında basılmıştır. Andreasyan'ın tercümesini yaptığı ve sekiz bölümden oluşan bu manzum eser, "Kefe vezni" denilen heceli bir vezin ile yazılmıştır. Kömürciyan, 2053 mısradan oluşan eserini halk dili ve karışık eski Ermenice olarak kaleme almıştır. Eserin birçok yerinde Türkçe, Farsça ve Rumca kelimelere rastlanmaktadır. Eremya Çelebi, eserini zamanın meşhur Ermeni  limlerinden Bitlis'teki "Amırdolu Vank" manastırın Başrahibi Vardepet Vardan'ın isteği üzerine yazmış ve eserini ona ithaf etmiştir. şehrin topografik durumunu anlatıp XVII. yüzyıl İstanbul'una genel bir bakışı ihtiva eden bu eser, şehrin başlıca mevkileri hakkında bilgi vermekte buralarda geçen bazı olayları kısa bir şekilde aktarmaktadır. (Konuyla ilgili bilgi için bkz. Eremya Çelebi Kömürciyan, İstanbul Tarihi, Hrand D. Andreasyan (ev), İstanbul 1952, ss. XXIX-XXX)

- ³ Semavi Eyice “Kale”, DİA, XXIV, 234
- ⁴ Károly Kós, İstanbul: Şehir Tarihi ve Mimarisi, Naciye Güngörmüş (çev), Ankara 1985, s.21
- ⁵ Halil İnalçık “İstanbul”, DİA, XXIII, 220
- ⁶ Şehrin en eski surları MÖ. 658 yılında Megara şehrinden Byzas isimli bir lider başkanlığında gelip bugünkü Topkapı Sarayı’nın olduğu civara yerleşen Yunan kökenli Trakyalı halkın, başkanlarının ismine atfen inşa ettikleri Bizantion Surları’dır. Şehrin surları bugünkü Saray-Burnu’ndan başlayıp Ayasofya ile Sultanahmet’i birbirinden ayıran yere kadar uzanmaktaydı. (İbrahim Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi (İA), V, 1145) Tarihi yarımada da varlığı bilinen başka bir sur Septimius Surları’dır. Roma imparatoru Septimus Severus, kendisine üç yıl direnen Bizantion’u MS.196’da ele geçirdikten sonra kendi adıyla anılan surları inşa ettirmiştir. Bu surlar bugünkü Yeni Camii (Eminönü) civarından başlayıp, güneye doğru ilerleyerek Çemberlitaş’a çıkıyor buradan güneye Marmara Denizi’ne doğru iniyor, daha sonra Çatladıkapı olarak isimlendirilecek olan bölgeyi de geçerek sahil şeridinde Üsküdar’ın karşısına gelecek bir noktada nihayet buluyordu. (Metin Ahunbay-Zeynep Ahunbay Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VII, 75)
- Eski İstanbul’un aynı sınırları içinde inşa edilen bir diğer sur da Konstantinius Surları’dır. MS. 330 yılında Büyük Konstantin (d.272-ö.337), Septimius Surları’nı yıktırması yerine daha sonra kendi ismiyle anılacak surları inşa ettirmiştir. Bu surların geçtiği yerler ana hatlarıyla bilinmektedir. Buna göre bu surlar bugünkü Samatya’dan başlıyor, buradan Çukurbostan’a varıyor oradan Bayrampaşa Deresi’ne iniyor oradan Yavuz Selim Camii civarına çıkıyor oradan da kuzeydoğu istikametinde bugünkü Cibâli semtinde nihayet buluyordu. (Kafesoğlu, “İstanbul”, s.1145)
- Yukarıda adı geçen surlardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Bizim, bugün ayakta kalan kısımlarına şahit olduğumuz surlar, II. Theodosius (MS. 408-450) zamanında yapılmıştır. MS. 395 yılında Roma imparatorluğu, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldığında Konstantinopolis, Doğu Roma’nın başkenti olmuştur. Bu tarihlerde şehir Gotlar ve Hunlar’ın tehdidi altında bulunmaktadır. Devlet adamlarının görüşleri doğrultusunda şehrin etrafına düşman taarruzuna karşı, daha sonra imparatorun adıyla anılacak olan, Theodosius Surları inşa edilmiştir. (Kafesoğlu, “İstanbul”, s.1145) 1870-1873 yılları arasında Sirkeci Garı’nın yapımı sırasında Topkapı Sarayı civarındaki surların bir kısmı yıkılmıştır. UNESCO, Taç Vakfı ve İstanbul Belediyesi işbirliği ile 1980 yılından itibaren surların restorasyonu aralıklarla devam etmektedir. (Feride İmrana Altun, İstanbul’un 100 Roma, Bizans Eseri, İstanbul 2009, s. 152)
- ⁷ Kafesoğlu, “İstanbul”, s.1145
- ⁸ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Orhan Şaik Gökyay (hzl.), İstanbul 1996, I, 23
- ⁹ Celal Esad Arseven Eski İstanbul, Dilek Yelkenci (hzl.), İstanbul 1989 s.99-107; P.Ğ. İnciciyan, XVIII. Asırda İstanbul, Hrand Andreasyan (çev), İstanbul 1956, s.10-12
- ¹⁰ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, İstanbul ve Boğaziçi, Murat A. Karavelioğlu (hzl.), İstanbul 2003, I, 265
- ¹¹ Evliya Çelebi, gezisine Yedikule’den başlayarak önce kara sınırındaki kapıları zikreder. Burada Yedikule, Silivrikapı, Yenikapı (Mevlevihane Kapısı), Topkapı, Edirnekapı ve Eğrikapı olmak üzere altı kapı vardır ve bunlar batıya, Edirne tarafına bakmaktadır. Eğrikapı’dan sonra Eremya Çelebi’nin eserinde bahsetmediği kapılar; Eyyüb-i Ensari Kapısı, Balat Kapısı, Fanus Kapısı (Fener Kapısı), Petro Kapısı, Yenikapı, Aya Kapı, Cibâli Kapısı, Unkapanı, Ayazma Kapısı, Odunkapı, Zindan Kapı, Balıkpazarı Kapısı, Yeni Cami Kapısı, Şehid Kapısı (Çifit Kapısı) olup toplamda on dört kapıdır. Bunlar kuzeye açılır ve Haliç kıyısındadırlar.

Çift Kapısı'ndan itibaren Marmara sahilindeki kapılar başlar. Bunlar Ahır Kapı, Çatladı Kapı, Kumkapı, Langa Kapısı, Davutpaşa Kapısı, Samatya Kapısı ve Narlıkapı olmak üzere toplamda yedi tane olup doğuya bakmaktadır. (Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 23)

¹² İstanbul'un yedi tepesi şunlardır: 1.Üzerinde Ayasofya bulunan Akropolis. 2.Bugünkü Çemberlitaş'ın bulunduğu tepe. 3.Bugün İstanbul Üniversitesi binası ve Bayezid Camii'nin bulunduğu tepe. 4.Fatih Camii'nin bulunduğu tepe. 5.Yavuz Selim Camii'nin bulunduğu tepe 6.İstanbul'un en yüksek tepesi olan bugünkü Edirnekapı'nın bulunduğu tepe. 7.Lykos (Bayram Paşa Deresi) Vadisi'nin sağ tarafında Ayios Mokios Sarnıcı ile bugünkü Çukurbostan'ın bulunduğu tepe. (Kafesoğlu, "İstanbul" s.1149)

¹³ Eremya Çelebi Kömürçüyan, İstanbul Tarihi, Hrand D. Andreasyan (çev), İstanbul 1952, s.2

¹⁴ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, II, 17

¹⁵ Kömürçüyan, age, s.75, mütercimnin notu

¹⁶ Arseven, age, s.107

¹⁷ Kömürçüyan, age, s.3

¹⁸ İnciyan, age, s.10

¹⁹ Kömürçüyan, age, s.80, mütercimnin notu

²⁰ Kömürçüyan, age, s.3

²¹ İnciyan, age, s.10.

²² İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, II, 8

²³ Kömürçüyan, age, s.3

²⁴ Kömürçüyan, age, s. 85, mütercimnin notu

²⁵ İnciyan, age, s.10

²⁶ Kömürçüyan, age, s.3-4

²⁷ İnciyan, age, s.10

²⁸ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, II, 10

²⁹ Cindi: "Cüнди" kelimesinin galatı olup, binicilikte maharetli olan kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu kimseler, sert huylu atları terbiye etmek için çeşitli usullerle idman yaparlar bunun için de hususi dersler alırlardı. Daha sonra bu becerilerini İstanbul'daki bazı meydanlarda gösterirlerdi. Bazen saray önlerindeki meydanlarda gösteriler yaparlar, yüksek başarı gösterenler padişahın takdir görürler ve çeşitli mükâfatlarla ödüllendirilirlerdi. (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, I, 318)

³⁰ Kömürciyan, age, s.4

³¹ İnciciyan, age, s.10

³² İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, II, 14

³³ Arseven, age, s.106

³⁴ İ Oğları: Osmanlı Devleti'nde saray hizmetine alınıp devletin çeşitli makamlarına aday olarak yetiştirilen gençler hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın, age, II, 29)

³⁵ Osmanlılar Dönemi'nde kitaplara boyalı resim yapan; ipek, ibrişim ve y nle elişi işleyip binalarda yağlı boya ya da suluboya işleri yapan sanatk rlara nakkaş denilmekteydi. Kitaplara minek ri resimler yapmak eski Yunanlılar ve Romalılarca bilinmekteyse de en yaygın olduğu devir Orta ağ'dır. Nakkaşlık, Doğu'da İranlılar tarafından ilerletilmiş ve usta Acem sanatk rları tarafından pek çok nakışlı kitap meydana getirilmiştir. İran nakkaşlarından şahkulu Nakkaş, Kanun  Sultan Süleyman zamanında İstanbul'a gelerek Sarayı  mire'de bir nakkaşh ne (nakışh ne) v c da getirmiştir. (Pakalın, age, II, 649)

³⁶ Kömürciyan, age, s. 4-5

³⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, II, 23

³⁸ Pencik Emini: L gat manası, "beşte bir" demek olan pencik, askerlikte kullanılmak üzere savaşlarda ele geçen esirlerin beşte birinin alınmasıdır. Pencik Emini ise, esir pazarlarında satılan köle ve cariyelerden alınan vergi alımlarıyla meşgul olan memura verilen isimdir. (Pakalın, age, II, 766-777)

³⁹ Kömürciyan, age, s.15-16

⁴⁰ İnciciyan, age, s.10

⁴¹ Arseven, age, s.105

⁴² Kafesoğlu, "İstanbul", s.1148

⁴³ Kömürciyan, age, s.166, mütercimin notu

⁴⁴ Kömürciyan, age, s.16

⁴⁵ Tahmis: Kavrulmuş ve dövülmüş kahve satılan yerler hakkında kullanılan bir kelimedir. Yakın zamanlara kadar kullanılan bu kelimenin yerine günümüzde "kuru kahveci" terimi kullanılmaktadır. (Pakalın, age, III, 375)

⁴⁶ Kömürciyan, age, s.16

⁴⁷ Kafesoğlu "İstanbul", s.1148

⁴⁸ Kömürciyan, age, s.17

⁴⁹ Muhtesib Ağa: Osmanlı şehir merkezlerinde günlük hayatın tanziminde, özellikle esnaf teşekküllerinde satılan malın kalitesini, fiyatını ve ölçülerinin kontrolünü yapmak ve kanunlara uygun davranmayanları cezalandırmak başta olmak üzere, İslam dininin hoş karşılamadığı şeyleri ortadan kaldırmak ile insanları iyiye yöneltmeye çalışmakla vazifeli kimsedir. (Pakalın, age, II, 572: Ayrıca konuyla ilgili bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987)

⁵⁰ Kömürçüyan, age, s.17

⁵¹ Altun, age, s.161-162

⁵² Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 32

⁵³ İnciciyan, age, s.11

⁵⁴ Altun, age, s.161-162

⁵⁵ Âhi Çelebi Camii: Fatih Sultan Mehmet, Sultan II. Bayezit, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde yaşamış ve iki defa hekimbaşılık yapmış olan Âhi Çelebi Mehmed tarafından 1480-1500 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Kanlı Fırın Mescidi olarak da bilinen bu cami günümüzde İstanbul Ticaret Üniversitesi (Eminönü) yakınındaki Yoğurtçular sokağındadır.

⁵⁶ Kömürçüyan, age, s.17

⁵⁷ Kömürçüyan, age, s.169, mütercimnin notu

⁵⁸ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 243; 256

⁵⁹ Altun, age, s.161

⁶⁰ Kömürçüyan, age, s.17

⁶¹ Arseven, age, s.105

⁶² İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 308

⁶³ Kömürçüyan, age, s.18

⁶⁴ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 38

⁶⁵ Fodla: Yassı pide şeklinde yapılan bir çeşit ekmek. (Pakalın, age, I, 634)

⁶⁶ Softa: Halk arasında medrese talebesi için kullanılan bir tabirdir. Medrese talebelerinin ilim aşkıyla yanmalarından kinaye olarak önceleri “suhte” olarak kullanılan bu kelime daha sonraları tahrife uğrayarak “softa” şeklini almıştır. (Pakalın, age, III, 252)

⁶⁷ Tayin: Askere verilen erzak ve yiyecek anlamına gelmektedir. (Pakalın, age, III, 426)

⁶⁸ Kömürçüyan, age, s.18

⁶⁹ İstanbul Efendisi: İstanbul kadıları hakkında kullanılan bir tabirdir. H. 1000 (M. 1591) yıllarından sonra kullanılmaya başlanmış daha sonraları terkedilmiştir. (Pakalın, age, II, 92-93)

⁷⁰ Kömürçiyân, age, s.18

⁷¹ Kömürçiyân, age, s.19

⁷² Kömürçiyân, age, s.169, mütercimnin notu

⁷³ Kömürçiyân, age, s.19

⁷⁴ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 38

⁷⁵ Altun, age, s.161

⁷⁶ Kömürçiyân, age, s.19

⁷⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 313

⁷⁸ Semavi Eyice, "Gül Camii" DİA, XIV, 223

⁷⁹ Altun, age, s.162

⁸⁰ Kömürçiyân, age, s.19

⁸¹ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, 313

⁸² İnciçiyân, age, s.11

⁸³ Kömürçiyân, age, s.19-20

⁸⁴ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 315

⁸⁵ Altun, age, s.160

⁸⁶ Kömürçiyân, age, s.20

⁸⁷ Kömürçiyân, age, s.176, mütercimnin notu

⁸⁸ Altun, age, s.160

⁸⁹ Kömürçiyân, age, s.20-21

⁹⁰ Kömürçiyân, age, s.180, mütercimnin notu

⁹¹ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 288

⁹² Altun, age, s.160

⁹³ Kömürciyan, age, s.21

⁹⁴ Kömürciyan, age, s.181, m terciminin notu

⁹⁵ Kömürciyan, age, s.22

⁹⁶ Maksim: Su kaynaklarından Şehre gelen sularnı evlere, çeŐmelere ve hamamlara vb. yerlere taksim (daŐıtmak) için havuz ve tekneleri olan üstü örtülü su haznesine verilen isimdir. Halk arasında bu kelime maksim olarak kullanılmaktadır. (Pakalın, age, II, 394)

⁹⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 326

⁹⁸ Kafesoğlu, "İstanbul", s.1147

⁹⁹ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 45

¹⁰⁰ Altun, age, s.158

¹⁰¹ Kömürciyan, age, s.23

¹⁰² İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 149

¹⁰³ Altun, age, s.158

¹⁰⁴ Kömürciyan, age, s.24

¹⁰⁵ Kömürciyan, age, s.24

¹⁰⁶ Kömürciyan, age, s.190, m terciminin notu

¹⁰⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 129

¹⁰⁸ Arseven, age, s.102

¹⁰⁹ Kömürciyan, age, s.189, m terciminin notu

¹¹⁰ Altun, age, s.157

¹¹¹ Evliya Çelebi Tophâne, Sel nik, Belgrad ve Mısır'dan gelen barutların, Yenikapı'da sur duvarları içindeki mahzenlerde depolandığını yazmaktadır. (Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 257)

¹¹² Kömürciyan, age, s.24

¹¹³ Arseven, age, s.102

¹¹⁴ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 122 - 124

¹¹⁵ Altun, age, s.156

¹¹⁶ Elekçi Dede: Alemdar Eba Eyyüb-i Ensari Muslihiddin isimli bir zat olup Silivrikapı'nın dış tarafının sağında medfundur. (İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I,117; Ayrıca bu zat hakkında bilgi için bkz. Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 163)

¹¹⁷ Kömürçiyan, age, s.24-25

¹¹⁸ Kömürçiyan, age, s.25

¹¹⁹ Kömürçiyan, age, s.192, mütercimnin notu

¹²⁰ Tokat: Kale içi, siper, ahır ve ağıl için kullanılan bir kelimedir. (Pakalın, age, III, 510)

¹²¹ Kömürçiyan, age, s.28

¹²² Kömürçiyan, age, s.28

¹²³ Makrahora (Makriköy, Bakırköy), Bizans döneminde "Hebdomon" olarak adlandırılıp Balkanlar'dan başkente gelen yol üzerinde olduğundan dolayı önem arz etmekteydi. Bu özelliğinden dolayı buraya imparator sarayları, kiliseler ve diğer birçok abidevi eserler yapılmıştı. Bölge, genişliği ve bol suyu sayesinde aynı zamanda askeri bir karargâh olarak da kullanılıyordu. Büyük depremlerde halk buraya koşar ve tehlike geçinceye kadar burada barındırılırdı. (Kömürçiyan, age, s.203, mütercimnin notu)

¹²⁴ Uruc-ı Meryem: Hıristiyanlara göre Meryem Ana'nın "göğe yükseliş" günüdür. Ağustos ayının 15'ine en yakın pazar günü kutlanmaktadır.

¹²⁵ Kömürçiyan, age, s.28-29

¹²⁶ Arseven, age, s.102

¹²⁷ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 109

¹²⁸ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 166

¹²⁹ İhtifalci Mehmed Ziya Bey, age, I, 94

¹³⁰ Arseven, age, s.100

¹³¹ Arseven, age, s.100

¹³² Altun, age, s.153

KAYNAKÇA

Ahunbay, Metin-Ahunbay, Zeynep, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, VII

Arseven, Celal Esad Eski İstanbul, Dilek Yelkenci (hızl.), Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989

Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Orhan Şaik Gökyay (hızl.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, I

Eyice Semavi “Kale”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, XXIV

Eyice Semavi, “Gül Camii” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XIV

İhtifalci Mehmed Ziya Bey, İstanbul ve Boğaziçi, Murat A. Karavelioğlu (hızl.), BİKA Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2003, I, II

İmrana, Altun, Feride, İstanbul’un 100 Roma, Bizans Eseri, İstanbul Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2009

İnalcık, Halil “İstanbul”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, XXIII

İnciciyan P.Ğ., XVIII. Asırda İstanbul, Hrand Andreasyan (çev.), İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956

Kafesoğlu, İbrahim “İstanbul” İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, V

Kós, Károly, İstanbul: Şehir Tarihi ve Mimarisi, Naciye Güngörmüş (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985

Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987

Kömürçüyan, Eremya Çelebi, İstanbul Tarihi, Hrand D., Andreasyan (çev.), İstanbul 1952

Pakalın, Mehmet Zeki Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, I, II, III

Yılmazer, Ziya, “Eremya Çelebi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XI

Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul’unda “Balıkçılık”¹

Dr. Metin MENEKŞE²

GİRİŞ

İnsanoğlunun en eski iktisadi faaliyetlerinden biri olan balıkçılık, özellikle deniz ve tatlı su kenarlarında yaşayan toplumlar için hayati bir faaliyet olagelmıştır (Koç, 1998: 14). Balıkçılığın tarihi ekip-biçme şeklindeki tarımdan daha eski olup, balık avlama yöntemleri insanlığın ilk dönemlerine kadar ulaşmaktadır. Nitekim Kuzey Tanzanya’da yapılan bazı kazılarda, insanlığın ilk dönemlerinde kullanıldığı tahmin edilen, balık iskeletleri ve balık kemiklerinden balık avlamak üzere yapılmış çakıl taşı benzeri kalıntılara rastlanmıştır. Bu dönemlerde balıkçılık, üretimin en basit hali olan doğadan toplama şeklinde tezahür etmiştir. Bu şekildeki üretimde, kullanım olanağı olabilen her şey, suda veya karada olmasına bakılmaksızın toplanabilmıştır. Daha sonraki dönemlerde diğer hayvansal kaynaklarda olduğu gibi, su ürünleri de insanların gıda ihtiyaçlarının karşılanması için kültüre alınmıştır (Zaman, 2005: 34).

Ülkemiz denizlerinde balıkçılığın geçmişi pek eski devirlere kadar inmektedir. Bugünkü bir kısım kıyı şehirleri yerinde, tarihi devirlerden önce ilk olarak balıkçılık amacı ile bazı yerleşmeler kurulmuştur (Zaman, 2005: 34). Nitekim Antikçağ’da Anadolu’da yapılan balıkçılık, bölgelere göre ekonomik değer açısından farklılık gösterirken, bazı bölgeler ve bu bölgelerdeki kentlerin başlıca geçim kaynağını

¹ Bu çalışma, 2019 yılında Sosyal Bilimler Alanında Araştırma Makaleleri-4’te yayımlanmıştır. Bkz. Metin Menekşe, “Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul’unda “Balıkçılık””, Sosyal Bilimler Alanında Araştırma Makaleleri-4, (Editörler: İsmail Elagöz, Göktürk Erdoğan vd.), Gece Akademi, Ankara 2019, s. 28-53.

² Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1192-3161

balıkçılık oluşturmuş, diğer bölgelerde ise balıkçılık daha ziyade günlük besin ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmıştır. M.Ö. 7000 yıllarına kadar göl koşullarına sahip olan Karadeniz ile Marmara'nın, avcılık ve balıkçılıkla geçinen insan topluluklarının yaşaması için uygun koşullara

sahip olduğu düşünülmektedir (Bursa, 2007: 72-73). Karadeniz'de balıkçılık endüstrisinin M.Ö. 7. yüzyılda geliştiği ileri sürülmektedir. Bu dönemde işlenmiş balık ürünlerinin lüks mallar arasında yer aldığı belirtilmektedir. Muhtemelen, bu lüks malın ticareti birkaç gemi ile yapılmış ve oldukça geniş bir alana dağıtımı gerçekleştirilmiştir (Bursa, 2007: 76). Doğu Karadeniz'de ise bilinen kayıtlara göre ekonomik balık avcılığı M.Ö. 2750 yıllarından beri sürdürülmektedir. Bu dönemlerde balık avcılığı kürek ve yelkenle hareket ettirilen küçük ahşap teknelerle yapılmıştır. Av aracı olarak da, pamuk ipliğinden örülmüş, kol (insan) gücüyle atılıp-çekilen sürgülü serpmeye denilen ağlar kullanılmıştır (Zaman, 2005: 34).

Karadeniz'den sonra önemli balıkçılık merkezlerinin yer aldığı Marmara kıyılarında da M.Ö. 6000 itibaren avcılık-balıkçılıkla geçinen toplulukların yaşadığı bilinmektedir. Antikçağ'da bu bölge sınırları içerisinde yer alan bazı kentler, balıklarının lezzeti ve balıkçılıktan elde ettikleri gelirleriyle ön plana çıkmıştır (Bursa, 2007: 82). Balıkçılık, Karadeniz ve Marmara Bölgeleri'nde olduğu gibi Ege Bölgesi halkı için de önemli geçim kaynaklarından birisi olmuştur. Özellikle kıyıdaki yerleşimler ve adalarda bu durum daha belirgindir. Panaztepe'de 1988 ve 1990 yılı kazı sezonlarında toplanan ve M.Ö. 2000-1000 yıllarına ait olan hayvan kemikleri üzerinde yapılan bir çalışmada (Tekkaya, 1992: 43-54), deniz canlılarına ait kavkıların yoğunluğuna dayanarak buradaki deniz avcılığının erken dönemlerden beri var olan önemi vurgulanmıştır (Bursa, 2007: 97).

Dört tarafı denizlerle çevrili İstanbul'da balıkçılık, gerek beslenme gerekse ticaret açısından tarihin bütün dönemlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. İstanbul'da, Bizans'tan günümüze dek süregelen köklü bir balıkçılık geleneği vardır. Nitekim Bizans'ta, deniz ya da akarsu yakınında bulunan köylerin ahali balıkçılıkla uğraşmıştır. Balık, halkın günlük beslenmesinde en önemli protein kaynağı olmuştur (Hür, 1994: 17). Bizans döneminde İstanbul'da, özellikle Boğaz köyleri, Adalar, Kadıköy, Maltepe-Tuzla bölgesi, Yedikule'den Bakırköy'e kadar uzanan sahillerde balıkçılık yapılmıştır. Balık tutma hakkı "haleia" denilen bir vergi karşılığında sağlanmıştır. Ayrıca tutulan balıkların üç veya dörtte birinden "halieutike tritomoiria" ve "halieus" adı verilen vergiler alınmıştır. Ayrıca İstanbul balıkçıları, başlarında bir balıkçı ustası olmak üzere lonca halinde örgütlenmişlerdir (Hür, 1994: 17).

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde İstanbul'daki avlanan balıkçı sayısının az, avlamada kullanılan balıkçı kayıklarının basit ve küçük olması nedeniyle sistemli bir balıkçılığın olmadığı, balıkçıların avlamış oldukları balıkları, balık pazarı adı altında faaliyet gösteren çeşitli yerlerde o günün şartlarına göre sattıkları bilinmektedir (Timur-Doğan, 2000: 12). Zaman içerisinde ise daha fazla balık yakalamak için yeni olta teknikleri, yeni yemler ve yeni ağ sistemleri denenmiştir. Örneğin, en eski ağ çeşitlerinden biri olan ve geçmişte Romalılara kadar giden "ığrıb" (ağ) tekniği kullanılmıştır.³ Yine dalyanlar, balık avlama teknikleri içinde kullanılan diğer bir yöntemdir. Sığ sularda kurulan dalyanlar, etrafı çitlerle çevrili ağ ile genelde balıklar içine girdikten sonra kapatılan ve kalaslarla desteklenen bir sistemden ibarettir (Doğan, 2011: 41). Netice itibarıyla balık avcılığı, esnaf halinde örgütlenmiş bağımsız balıkçılar tarafından kayıklarda, ığrıb ve olta ile ya da dalyan sistemiyle yapılmıştır (Doğan, 2011: 43-44).

Resim 1: XVIII. Yüzyılda Beykoz'da Balıkçılar
(Somçağ(a), 1994: 18)

Klasik Osmanlı sisteminde İstanbul'da balıkçılık, Balık Emîni'nin denetiminde olmuştur. Balık Emîni, Bostancı Ocağı'nda yetişen hasekilerden seçilmiştir. İstanbul civarındaki dalyanları idare eden ve sarayın balık ihtiyacını karşılayan Balıkxane Ocağı'nın âmiridir (Ünal, 2011: 82). Balıkxane Ocağı ise, Topkapı Sarayı'nın Marmara'ya bakan kesiminde, Otluk Kapısı ile Ahırkapı arasındaki Balıkxane Kapısı yakınında yer almıştır (Somçağ(a), 1994: 17). Balıkxane Ocağı'ndaki erler tarafından temin edilen balıklar, Saray Bostancıbaşı'sına teslim edilmiştir (Doğan, 2011: 43-44). Bu kuruluşun çalışma ve kayıt sisteminin Fransızlardan örnek alındığı da belirtilmiştir (Timur-Doğan, 2000: 13).

Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl İstanbul esnafını tanıtırken balıkxane ve Balık Emîni Esnafından (Esnâf-ı Balık Emîni) da bahsetmiştir. 1 balıkxane olduğunu ve burada 300 kişinin bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca padişahın Balık Emîni'ne yıllık 70 yük akçe verdiğini; İstanbul Balıkxanesinin, Unkapanı'nda, Eski Balıkpazarı'ndaki sahilde büyük bir bina olduğunu; burada, Balık Eminleri ile birlikte kethüdası, kâtibi, çavuşları ve yetmiş adet kolcularının yer aldığını belirtmiştir (Evliyâ Çelebi, 2006: 285). Aynı dönemde yaşamış olan Kömürcüyan da 1684 yılında tamamladığı eserinde, deniz gümrüğüne nezaret etmek üzere Balık Emîni'nin Unkapanı'nda ikamet ettiğini yazmıştır. Her iki yazarın verdiği bilgiler, kendilerinden bir asır sonra yaşamış Sarraf Hovhannesyan tarafından da teyit edilmiştir. Nitekim Hovhannesyan, 1800 yılında tamamladığı eserinde, yüz sene önce Balık Emîni'nin Unkapanı'nda oturduğunu, avlanan her türlü balığın buraya getirilip vergisi tahsil edildikten sonra balıkçı dükkânlarına dağıtıldığını zikretmiştir (Uluskan, 2015: 537). 1702 yılında, Unkapanı'ndaki balıkxaneye alternatif olarak Galata'da yeni bir balıkxane inşasına karar verilmiştir. Binanın yapılacağı arsa, Galata sur kapılarından Balıkpazarı Kapısı'nın dışındaki balık pazarı sokağındadır. Gerekçe, İstanbul'da Bostancıbaşı'nın sorumluluğu altındaki dalyanlarda avlanan balıkların Unkapanı'ndaki balıkxaneye getirilmesinin hassa balıkçı reisleri için büyük zorluk ve sıkıntı yaratmasıdır. Balık avcılığıyla meşgul bostancılar, dalyanlarda avladıkları balıklardan vergi talep eden balıkxane eminleriyle sorun yaşamışlardır. Galata'da, kendilerine mahsus inşa edilen yeni balıkxane ile eminlerin vergi baskısından kurtulmayı ve avladıkları balıkları rahatça satmayı amaçlamışlardır. 1735'te balıkxane idaresinin bostancı ocağına devriyle birlikte Unkapanı Balıkxanesi işlevini yitirmişse de Galata Balıkxanesi, bu tarihten itibaren yaklaşık 200 yıl daha İstanbul'un tek balıkxanesi olarak işlevini sürdürmüştür.⁴

Balıkxanede görev alan nazırlar, bu işletmenin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Hatta bazıları, bu görevleri dolayısıyla şöhret kazanmışlardır. Nitekim bunlardan bir tanesi de Ali Rıza Bey

(1842-1928)'dir. Nitekim İstanbul'daki memuriyetine 25 Ekim 1883'te Dersaadet Balıkxane Nazırı olarak başlayan Ali Rıza Bey'in memuriyet ismi aynı zamanda şöreti olmuş ve bundan sonra Balıkxane Nazırı Ali Rıza Bey olarak tanınmıştır. 2 Mart 1884'te uhdesine tuz hakkında muameleler de verilince Balıkxane ve Tuz Nazırı olmuştur. Nazırlığı zamanında Balıkxane en parlak devrini yaşamış ve tam çeyrek asra yaklaşan bir süre bu makamı ehliyetle ve liyakatla idare etmiştir.⁵ 1910 yılındaki emekliliğinden sonra İstanbul hayatı ile ilgili "On Üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı" genel başlığı altında çeşitli gazete ve mecmualarda yazılar da kaleme alan Ali Rıza Bey, şehrin deniz ve balıkla olan münasebetine de temas etmiştir. İstanbul çevresinde tutulan balıkları, balık avlama çeşitlerini, başta balık olmak üzere çeşitli deniz mahsullerinden yapılan yemekleri ve balık tutmayı bir zevk haline getiren zenginlerin başlarından geçen ilginç vakaları içeren yazı dizisi, 23-25 Kânunusani 1922 tarihlerinde Peyam-ı Sabah'ta neşredilmiştir (Balıkxane Nazırı Ali Rıza Bey, 2001: XIX). Nüfusun artışı ve günün koşullarına göre İstanbul'da balık pazarları kurulmuştur. İlk sabit balık pazarları Eminönü⁶, Galata (Somçağ(b), 1994: 16-17) ve Galatasaray (Timur-Doğan, 2000: 12) balık pazarlarıdır. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Büyük Gümrük ile Yemiş İskelesi arasında yer alan tarihi Eminönü Balık Pazarı, Bizans döneminde de aynı yerde yer almıştır (Somçağ(b), 1994: 16-17). Fatih Sultan Mehmet, şehri ele geçirdiğinde, Bizans döneminden kalan bu balık pazarındaki 11 dükkânının gelirini kendi vakıfları arasına katmıştır (Belge, 1994: 26). Osmanlı döneminde Galata'da da bir balık pazarı yer almıştır. XVII. yüzyılda İstanbul'a gelen Thevenot ve Le Bruyn gibi Batılı seyyahların yazdıklarından, o dönemde Galata Balık Pazarı'nın Eminönü Balık Pazarı'ndan daha canlı olduğu anlaşılmaktadır (Somçağ(b), 1994: 17). Galatasaray Balık Pazarı ise, Sultan Abdülaziz zamanında kurulmuştur (Timur-Doğan, 2000: 12).

Balıkçı esnafının sayısına bakıldığında zaman içerisinde bir artış görülmektedir. Nitekim 1540 ve 1544 İstanbul cizye defterlerinden hareketle yapılan tespite göre 182 Rum balıkçı kayıtlı olup, bunların 18'i ığrıbcı, 28' i ise dalyancıdır (Doğan, 2011: 44). XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin yaptığı tespitlere göre Balık Emni himayesi altında: *Esnâf-ı Dalyancıyân (700 kişi ve 300 adet Dalyan)*, *Esnâf-ı İğrıbcıyân-ı Sayyâdân (3000 kişi ve dükkân yok)*, *Esnâf-ı Karıtyacıyân⁷*, *Esnâf-ı Ağcıyân (1000 kişi)⁸*, *Esnâf-ı Saçmacıyân (300 kişi)⁹*, *Esnâf-ı Düzenıcıyân (1000 kişi)¹⁰*, *Esnâf-ı Sıpkıncıyân¹¹*, *Esnâf-ı Sayyâd-ı Çömleççi¹²*, *Esnâf-ı Sepetciyân-ı Sayyâd-ı Mahî (200 kişi)¹³*, *Esnâf-ı Balıkçıyân-ı Saticıyân (3000 kişi ve 2000 dükkân)¹⁴*, *Esnâf-ı İstiridyeciyan (800 kişi ve 300 dükkân)¹⁵*, *Esnâf-ı Aşcıyân-ı Balıkbazârı (900 kişi ve 500 dükkân)¹⁶*, *Esnâf-ı Ağcıyân (300 kişi ve 70 dükkân)¹⁷* vardır. 1869 yılına gelindiğinde, İstanbul genelinde dalyan, voli, alamana, ığrıb gibi araçlarla balıkçılık yapanların sayısının 10.000 kişiden fazla olduğu belirtilmiştir (Doğan, 2011: 44-45). İstanbul sularında avlanan balıklar kanun gereği önce balıkhaneye getirilerek satışa sunulmuş, satış fiyatı üzerinden tespit edilen verginin tahsili de Balıkxane Emni tarafından gerçekleştirilmiştir. Balıkxane Emni bu yetkiyi balıkxane mukataası ya da daha yaygın kullanımıyla dalyan-ı mâhi mukataası olarak adlandırılan devlete ait gelir kaynağını iltizam yoluyla tasarrufuna alarak kullanmıştır (Uluskan, 2015: 539). Nitekim 1573-1578 yılları arasında Avusturya elçilik heyeti ile birlikte İstanbul'da bulunan Stephan Gerlach, balık pazarını gezerken, Padişah'tan balık pazarının imtiyazını almış Türk ya da Yahudilerin bir kulübede oturarak balık vergisini tahsil ettiklerini bildirmiştir (Gerlach (b), 2007: 731). Balık avcılığından farklı isimler altında başka vergiler de alınmıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin her tarafında dalyanlarda ağ ile balık avlayanlardan Balık Öşrü tahsil edilmiştir (Ünal, 2011: 82). Balıklardan Balıkxane vasıtasıyla alınan %20 vergi ve %3 masraf, Duyun-ı Umumiye'nin büyük gelir kaynakları arasında

yer almıştır (Blaisdell, 1979: 139). Yine mirîye ayrılan alanların dışında; devlete ödenen bâc, makiriyye, gümrük gibi vergi kalemleriyle devlet hazinesine çeşitli yollarla önemli sayılabilecek bir girdinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu vergilerin tamamı kanunnamelerde açık bir şekilde bertilmiştir. Mukataaya ayrılmış, emanet sistemiyle yürütülen bölgelerde elde edilen hasılat ile sınır kalelerindeki askerlerin maaşları ödenmiştir. Böylece devletin hazinesinden kesinti olmaksızın askerin ihtiyacı karşılanmıştır (Yıldırım, 2015: 344).

Balıkçılık faaliyetlerini, daha verimli ve kapsamlı hale getirebilmek için XIX. yüzyılda bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Nitekim bunlardan ilk kanuni düzenleme, 1867 yılında yayınlanan Midye ve İstiridye Nizamnamesi'dir. Bunu 1876 yılındaki Zabita-i Saydiyye ve 1878'deki İstanbul ve Çevresi Balıkxhane İdaresi nizamnameleri takip etmiştir. Ancak, bu düzenlemelerle pek de başarı sağlanamamıştır. Birinci Dünya savaşında sarsıntıya uğrayan balıkçılığımız, takip eden yıllarda da ilkel karakterini sürdürmüştür. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde balıkçılık faaliyetine metotlu, verimli ve ekonomik bir seviye kazandırabilmek için çeşitli çalışmalar başlatılmıştır.¹⁸ Balık tüketimi konusunda ise Türklerin balıkla aralarının pek iyi olmadığı, deniz mahsullerini azınlıkların tercih ettikleri gibi rivayetler vardır.¹⁹

Fakat hakikatte Selçuklu yemekleri arasında balık yer aldığı gibi Osmanlı saray mutfağında da sadece balıklar değil ıstiridye ve karidye (karides) gibi deniz mahsullerinin de pişirildiği tespit edilmiştir (Kütükoğlu, 2018: 208). Nitekim Süheyl Ünver, "Fatih Devri Yemekleri" adlı kitabında, Fatih devrinde saray mutfağına, 878 yılının Şaban ayında²⁰ alınan yiyecekler arasında ıstiridye, karides ve balık bulunduğunu yazmış ve şöyle devam etmiştir: "(...) Şaban ayında (...) karides alınmıştır. Bunu haşlayarak mı yoksa yemek yaparak mı yiyorlardı ve kimler yiyordu bir şey denemez. Fatih'in mutbağına girmesi dikkatle incelemeye değer (...) Ve bunu Bizans'ın Türk mutbağına tesirine misal olarak almakta ihtiyat edilmelidir." (Ünver, 2005: 111).

Fatih Sultan Mehmed'in balık merakı, Has Mutfak için satın alınan balıklardan, havyarlardan, kurutulmuş balıklardan ve kekikle pişirilen yılan balığından da anlaşılmaktadır. Fakat Fatih'in balık sevgisi özel bir durumdur ve kendisini "Batılı" bir hükümdar olarak kabul eden sultanın, hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, yemek konusunda da gösterdiği özel bir tavır olarak yorumlanabilir.²¹ 1640 tarihli narh defterinde, verilen narhlar dolayısıyla tezgâhlarda satılan balık cinsleri de öğrenilmektedir. İskorpit, kefal, ıstavrit, izmarit, kalkan, karagöz, kaya, kılıç, kırlangıç, levrek, mercan, tekfur, uskumru, nilüfer, ilâriye, paço, poçida, sazan, tatlısu çapağı, yılan, kaya gibi balıklar olmak üzere bunların sayısı 21'i bulmaktadır. Ayrıca lâkerda, balık pastırması, balık turşusu, havyar ve balık yumurtası da İstanbullular tarafından yenilmiştir (Kütükoğlu, 2018: 208-209).

XVII. yüzyılda İstanbul'un varlıklı kesimi, balığın çorbasını da yahnisini de dolmasını da ıştahla yemiştir. Örneğin Seyyid Muhammed Efendi'nin günlüğünde anlatılan mükellef sofralarda balıklar da yer almıştır. *Sohbetnâme*'de yer alan balık yemekleri: kefal şorvası (çorbası), uskumru dolması, tekir tavası, tekir dolması, gümüş balığı, lüfer balığı' dır. 20-24 çeşit yemeğin sunulduğu bu dost toplantılarında, balıklar doğal olarak etlerden çok daha azdır; fakat az olmalarına karşın "uskumru dolması" ve "tekir dolması" gibi ustalık ve merak isteyen yemeklerdir (Yerasimos, 2005: 163-165).

Resim 2: Sultan III. Ahmed'in Şehzadelerinin Sünnet Düğününde Balık İkramı (Yerasimos, 2005: 167)

XVIII. yüzyılda da İstanbullu varlıklı Müslümanların mutfağında, balıklardan kebab, yahni, çorba, pilav hatta turşu yapıldığı görülmektedir. Kaynaklarda geleneksel etli ve sebze pilavların yanı sıra, “balıklı pilav” ve “taraklı pilav” tarifleri de vardır. Salatalar ve turşular bölümünde ise bugün “tarama” dediğimiz, “havyar salatası” ve “sardalye balığından ançüez” tarifleri de verilmiştir. Osmanlıların balık tükettiğini kanıtlayan bu örneklerden sonra “Türkler balık yemezdi” yerine, Türklerin, Orta Asya beslenme alışkanlıklarına tümüyle yabancı olan balığa ve deniz ürünlerine alışmaları zaman almıştır demek, daha doğru olacaktır (Yerasimos, 2005: 165-166).

Batılı Seyyahlar Gözünden İstanbul'da Balıkçılık

Osmanlı döneminde balıkçılık faaliyetleri ile ilgili Batılı seyyahların gözlemlerinden önemli bilgiler edinilebilmektedir. Resmi kayıtlarda tespit edilemeyen bazı bilgilere seyyahların eserlerinde ulaşabilmek mümkündür. Bu anlamda İstanbul'u ziyaret eden Batılı seyyahların eserleri, önemli kaynak niteliğini taşımaktadır. XVI. yüzyılda yaşamış Fransız bilgini Pierre Gilles, “De Bosporo Thracio (İstanbul Boğazı)” adlı eserinde; İstanbul Boğazı'nın balık bolluğu açısından Marsilya, Toronto ve Venedik'ten üstün olduğunu, her yıl Boğaz'a güz mevsiminde ve baharda girip çıkan balıkların bol olması nedeniyle burada herhangi birinin rastgele çok sayıda balık tutabileceğini, balık tutmada deneyimsiz olanların da yemsiz olta iğneleriyle tüm Yunanistan'a ve diğer uluslara yetecek kadar palamut tuttuğunu, ve baharda girip çıkan balıkların bol olması nedeniyle burada herhangi birinin rastgele çok sayıda balık tutabileceğini, balık tutmada deneyimsiz olanların da yemsiz olta iğneleriyle tüm

Yunanistan'a ve diğer uluslara yetecek kadar palamut tuttuğunu, tek bir ağla çok sayıda gemiyi dolduracak farklı türdeki balığın avlandığını, hatta Boğaz'ın Nil'in kumlarından daha fazla balık beslediğini ifade etmiştir (Doğan, 2011: 41). 1555'de İstanbul'u tasvir eden Busbecq ise, boğazın balık kaynaklığını ve Türklerin genellikle temiz saydıkları balıkları tüketmeyi sevdiklerinden bahsederek balıkçıların çoğunluğunun Rum olduğunu belirtmiştir (Busbecq: 45). Aynı yüzyılın sonunda Baron Wratislaw da ekseriyetle Rum olan balıkçıların balık pişirme zanaatında da usta olduklarını kaydetmiştir (Baron Wratislaw'ın Anıları, 1996: 47).

Raphaela Lewis, "Osmanlı'da Gündelik Yaşam" adlı eserinde, Osmanlı'da balıkçılık hususuna dair detaylı bilgiler vermiştir. Ona göre, balık yakalamak ve muhafaza etmek önemli bir endüstridir. Balık yakalama yöntemi ise şöyle cereyan etmektedir: pek çok balıkçı at kılından yapılmış her birinde iki veya üç yemli kanca, bir ağırlık ve mantar bulunan derin deniz oltalarıyla balık tutmayı tercih ederdi. Yengeç istakoz ve daha küçük balıkları yakalamak için yirmi ya da daha fazla çan şeklinde hasır sepet kalın bir iple birbirine bağlanır, içine taş konularak batırılır ve yeri, suda yüzen bir çift su kabağından yapılmış bir şamandıra ile işaretlenirdi. Bazen altı tekneden oluşan ekipler 20'ye 35 metrelik bir dikdörtgen şeklinde dizilir, ortadaki alana tabaklanmış sağlam sicimden yapılmış ağlar atılırdı. Bunlar göçmen balıkların geçiş yollarına yerleştirilir ve böylece çok fazla balık yakalanırdı. Diğer bir yöntemle, sabit ağlar batırılır ve yüksek gözetleme yerlerine tünleyen gözcüler tarafından izlenirdi. Bir balık sürüsü gördüklerinde altları düz teknelerde bekleyen balıkçılara işaret edilir, balıkçılar da alelacele ağları toplar, içeri çekerlerdi. Ön tarafında kavisli çıkıntıları bulunan dayanıklı balıkçı teknelerinin çoğu balıkları çekmek için yan taraflarına asılı parlak ışıklarla gece balığa çıkar ve balıkçılar balıkları yakaladıklarında, bir fiyat üzerinde anlaşmaya varıncaya kadar göremedikleri toptancılara bağırarak pazarlık eder ve kıyıya yanaşıp malı teslim ederlerdi. Sonbaharda başlayan on haftalık sezonda, yumurtlamak için Karadeniz'in soğuk sularından gelen kılıçbalığı, turna ve uskumru sürüler halinde boğazdan geçtikleri sırada bu ışıklı teknelere yakalanırdı (Raphaela Lewis, 2009: 135).

Raphaela Lewis, balık pazarları ile ilgili olarak, "daima dik çamurlu sokakları ve devrilmiş pis kokulu çöp sepetleri ile şehrin en pis köşelerinde yer alırdı." derken, balıklardan istifade etme yönetimine dair de; "uskumru gibi daha küçük balıkların bir kısmı ortadan yarılarak güneşte kurutulur, diğerleri parçalara bölünerek kış için tuzlanır, midye kabukları, ahşap oyma pek çok nesnede küçük kakma işlerde ve inci elde etmek için günlük kullanılmak üzere ayrılırdı." (Raphaela Lewis, 2009: 135) demiştir. Avusturya sefiri olarak Türkiye'ye gelmiş ve 1554'den 1562'ye kadar süren sefirliği sırasındaki bilgi ve müşahedelerini dört uzun mektup halinde üniversiteden arkadaşı olan Nicholas Michault'a yazmış olan Ogier Ghiselin De Busbecq, "Türkiye'yi Böyle Gördüm" adlı eserinde, İstanbul'da ve diğer bazı yerlerde balıkçılıkla ilgili daha detaylı bilgilere de yer vermiştir. Ona göre İstanbul, tabiatın özenerek yarattığı bir şehirdir. Karadeniz'den gelip Boğazı geçerek Ege Denizi ve Akdeniz'e gitmek üzere Marmara'ya dolan balık sürüleri dolayısıyla bol miktarda balık tutulmaktadır. Bu akın daha sonra ters yönde olmaktadır. Uskumru, kefal, palamut, lüfer ve kılıç balığı çok verimlidir. Fakat balıkçıların çoğunluğu Türklerden ziyade Rumlardan oluşmaktadır. Türkler balık yemekle beraber bu balıkların temiz bildikleri cinsten olması şarttır. Aksi halde katiyen yemezler. Aynı şekilde kurbağa, salyangoz, kaplumbağa gibi hayvanları da murdar sayarak ağızlarına koymazlar. Rumlarda

da bazen böyle şeylere rastlanmaktadır (Busbecg: 45-46). Busbecg, Büyükada'ya da uğramış ve buraya dair gözlemlerine de yer vermiştir. Ona göre Büyükada, İstanbul civarındaki ufak adaların en güzeli ve en büyüğüdür. Sandalla dört saatte gidilir. İçinde iki tane köy vardır. Diğer adalar da sadece bir köy vardır. Hatta bazılarında köy bile yoktur. Adadaki 3 aylık ikametinden çok memnun kalan seyyah, denizin çok çeşitli balıklarla dolu olduğunu belirtmiştir. Rum balıkçılarıyla ahbab olup onların da yardımıyla bazen sığ ve berrak sularda zıpkınla yengeç ve istakoz yakalamış, sandala almıştır. Nitekim bu balıkçılardan sandal kiralamak da mümkündür. Seyyah fırsat buldukça olta ve ağla balık avlamıştır. Ona göre en eğlenceli ve en verimlişi ıgırıp ile balık avıdır. (Busbecg: 168-169). Busbecg'in aktardığına göre balıkçılar, balığın bol olduğunu tahmin ettikleri bir yer bulunca o sahanın etrafını ağlarla çevirtmişlerdir. Ağ iki yanından sahile doğru çekilirken balıkçılar da açık kalan kısımlardan balıkları ürküterek onların ağdan dışarı kaçmalarına mani olmuşlardır. Bu şekilde ağın iki yanından iplerle kıyıya çekildiği zaman balıklar ağın dip tarafında dar bir torba içinde toplanmışlardır. Bu durumda büyük bir telaşa kapılmakla beraber kurtulabilmek için içgüdülerinin verdiği bir takım hünerlere başvurmuşlardır. Bir kısmı ağa karşı hücum ederek kurtulmaya uğraşırken bazıları kuma gömülmüş, bir kısmı da ağın iplerini kemirmeye çalışmıştır. Nitekim gayet kuvvetli dişleri olan balıklar bunu becermişlerdir. Bir balık geçecek büyüklükte bir delik açılınca bütün sürü oraya hücum eder, ağda tek bir balık dahi kalmazdı. Bu ihtimal seyyahı korkuttuğundan sandalda elinde sopa ile ağı kemirmeye kalkan balıklara vurmuştur. Fakat bütün gayretine rağmen pek az sayıda balığın kaçmasına mani olamamıştır. Bir balık bile tehlike karşısında kurnaz davranabilmektedir. Bununla beraber başka cinsten o kadar çok balık yakalamışlardır ki bu kadar çeşitli balığı bir arada görmek onun için büyük bir zevk olmuştur. Bunların isimlerini, özelliklerini öğrenmek onu memnun kılmıştır. Bütün gündüz avlandıktan sonra akşam olunca sandalı, bu deniz hayvanlarından ibaret ganimetle yüklü olarak sahile dönmüştür. Ertesi günü Ali Paşa ve kâhyası, kendilerine hediye ettiği balıklardan dolayı seyyaha memnuniyetlerini bildirmişlerdir (Busbecg: 168-170).

Halys (Kızılırmak) Nehri kıyılarına ulaşan Busbecg, burada bulunan küçük bir ormanda rastladıkları bir köylüye nehirde balık olup olmadığını tercüman vasıtasıyla sordukları zaman, köylü balığın çok bol olduğunu ancak tutamadıklarını söylemiştir. Bu cevabına hayret edince, köylü de bunu görüp açıklamada bulunmuştur. Açıklamaya göre, birisi tutmak için suya elini sokunca balıklar kaçıyormuş. Bunun üzerine seyyah, yanındaki arkadaşının ağını nehre atmış ve bu şekilde nehirde pek çok balık tutmuşlardır. Silurus yahut Shetefish türünden olan bu balıklar Tuna Nehri'nde pek çok bulunmaktadır. Ayrıca deniz yengeci veya buna benzer bir balık da var. Türkler onların balık tutuşunu görerek hayran kalmışlardır. Seyyah devamında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Türkiye’de Balıkçı yok mudur diye belki hayret edeceksiniz. Vardır ama bu taraflarda pek az gördük. Başka yerde akıntıyı başka tarafa çevirip dipte kalan küçük küçük balıkları tuttuğumuz zaman bize gülmüşler, bunlara ne yapacağımızı sormuşlardı. Oysa bunlardan bol miktarda olunca güzel bir yemek olabileceğini ve birçok misafire kâfi geleceğini düşünemiyorlardı.” (Busbecg: 57-58).

Trakya'yı ve Niş'e kadar uzanan Bulgar topraklarını geçtikten sonra Semendire'ye kadar olan Sırp ülkesini de geride bırakan Busbecg, Belgrad'a ulaşmıştır. Şehrin en yüksek noktalarında Esed ve Kelb burçları görünmüştür. Seyyah, buradaki izlenimlerini ise şu şekilde anlatmıştır:

“Burada perhiz gününde ikram edilen lezzetli balıklardan bol bol yedik. Aralarında büyük yengeçler de vardı, bunların eti pek makbuldür. Adamlarımın balıkları yerken haddinden fazla açgözlü davranmaları neticesinde belki de havanın sıcaklığından Fijcure yakalandılar. Kırk kişiyi doyuracak kadar balığı burada yarım talerden daha az bir fiyata satıyorlar. Başka şeyler de çok ucuz.” (Busbecg: 72).

İspanyol Pedro, “Zorunlu İstanbul Seyahati” adlı eserinde, insanların sadece hemcinslerine değil, hayvanlara bile iyilik etmeyi sevap saydıklarından bahsederken, bu doğrultuda birçok kimsenin denizdeki balıklara ekmek attığını ifade etmiştir (Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 1996: 93). Yine, bir şey almak veya satmak için sokak adı söylenmediğini, malın çeşidine göre ad alan yerler olduğunu, örneğin tavuk satılan yere “Tavukpazarı”, balık satılan yere “Balıkpazarı”, koyun satılan yere “Koyunpazarı” dendiğini belirtmiştir (Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 1996: 182). Pedro, İstanbul'un hane sayısına dair bilgi verirken, balıkçıların miktarına da yer vermiştir. Bu bilgilere, Sinan Paşa'ya sunulan kütüklerden ve bunları hazırlayanların söylediklerinden hareketle ulaşmıştır. Bunlara göre Hristiyanlar 40 bin, Yahudiler 10 bin ve Türkler de muhtemelen 60 bin hane olmak üzere toplam 100 bin hane vardır. Ayrıca, şehre iki fersah yakında bulunan varoşlardaki 10 bin hane bu sayıdan ayrıdır. Yine, surların dışında ve Haliç'in kıyısında, harap ahşap kulübeciklerde oturan 10 bin hane kadar balıkçı Rum olduğunu belirtmiştir. Buradaki yaşamla ilgili olarak da; *“liman olduğu için sular durgundur. Kulübeler, bayağı denizin içindedir. Bir fırtına çıkınca sular pencerelerden içeri girer. Her evin bir ağı vardır. Bunun için yılda bir “duka” öderler; ama bu “duka”yı bir gecede çıkardıkları olur.”* demiştir (Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 1996: 179-180).

Federico Gravina, “İstanbul'un Anlatımı” eserinde, tekneler tersanesini tarif ederken balıkçılara da değinmiştir. Verdiği bilgiye göre, Tersane ya da Kaptan Paşa divanhanesinden sonra limanın kuzeybatı kıyısında, tekne tersanesi bulunan küçük bir koy vardır. Oradan itibaren Rum ve Ermeni balıkçılarının ve hâlâ pek çok Yahudi'nin yaşadığı, Galata surlarına dek uzanan bir mahalle başlamaktadır. Kıyıda ticaret gemilerine hizmet eden kalafat yeri bulunmakta ve bu dış mahalle ile bütün bu kıyı kışın teknelere barınak olmaktadır (Gravina, 2008: 46).

Gerard De Nerval, “Doğu'ya Seyahat” adlı eserinde, Haliç'e dair bilgi verirken karşı kıyıda bulunan balık pazarına da değinmiştir. Verdiği bilgilere göre Haliç, genişliği bir çeyrek mil, uzunluğu da bir mil kadar olan, dünyanın en harika ve en emniyetli limanıdır. Bu liman, İstanbul'u, Galata ve Beyoğlu'ndan ayırmaktadır. Deniz kenarındaki bu küçük meydan çok canlı ve hareketlidir. Kenarlarında zarif kayıklar duran ahşap bir iskele görünmektedir. Kayıkçılar, ipek bürümcükten dikilmiş uzun kollu gömlekler giymektedir. Sandallar balık şeklinde yapılmış olduğundan, denizde çok rahatlıkla yol alabilmektedir. Limanın girişini dolduran her milletten bir sürü geminin arasından hiçbir güçlüğü uğramadan kayar gibi sıyrılmaktadır. On dakika içinde, karşı kıyıdaki balık pazarı denilen meydana

varılmaktadır. Bu küçük meydanda her türlü balık satılmaktadır (Nerval, 2002: 2). Yazara göre, İstanbul yakasında bulunan Eminönü'ndeki balık pazarı ile Beyoğlu'ndaki balık pazarını karıştırmamak lazımdır (Nerval, 2002: 247). 1655 yılında İstanbul'a gelen Fransız seyyah Thevenot, kentin balık pazarını övgüyle anlatırken şu ifadelerle yer vermiştir:

“Galata limanında, dünyada olabilecek en güzel balıkthane bulunmaktadır. Burası her iki tarafında balıkçıların bulunduğu bir sokaktır. Dükkânlarında bu kadar çok balığı sergilemeleri şaşırtıcıdır. Orada her çeşit taze ve ucuz balık vardır.” (Thevenot, 1978: 127).

Salomon Schweigger, seyahatnamesinde, Tuna'dan çıkarılan özellikle de mersin ve morina balıklarının oldukça büyük olduğunu belirtir. Öyle ki mersin ve morinaların on sekiz ayak²² boyunda ve boylarına göre iki, üç ya da dört zentner²³ ağırlığında olduğunu söyler. Hatta verilen bu ölçülerden daha da büyük olanlarının avlandığına değinmiştir.²⁴ Fransız bir doktor olan Antoine Olivier (1756-1814), 1790'lı yıllara ait bilgileri içeren “Türkiye Seyahatnamesi”nde, balık tüketimi hakkında bilgiler vermiştir. Yaptığı tespitlere göre, Karadeniz, Boğazlar ve Marmara'da balık her mevsimde bol ve çeşitlidir. Fakat Türkler çok az balık tüketmektedir. Daha çok Avrupalı Rum ve Ermenilerin sofralarını süslediği için bütün Şarkta balık çok az avlanmaktadır. İstanbul'da bile balık avı ticareti ile meşgul olanların sayısı sınırlıdır. Burada söz konusu edilen ise taze balık ticaretidir. Yoksa Karadeniz'den ve bazı limanlardan gelen tuzlu ve salamura balıklar adeta yok pahasına satılmakta ve fakir Rum, Ermeni ve Yahudiler tarafından bol miktarda tüketilmektedir (Olivier, 1977: 64). Balık avlanma usulüne de değinen Olivier, İstanbul ve civarında en çok görülen balık avlama usulünü şu şekilde anlatmıştır:

“Balıkların buldukları veya sürü ile geçtikleri bilinen yahut tahmin edilen yerlerde X şeklinde bir iskele kurulum; bu iskelenin dibine ve dört bir tarafına ağlar gerilir, balıkçılardan birisi bu iskelenin üzerine çıkıp denizin dibini gözlemeğe başlar, balık sürüleri ağların üstüne geldi mi vereceği bir işaret üzerine ağlar çekilmeye başlar ve balıklardan kaçamayanlar da ağların üstünde kalıp yakalanır.” (Olivier, 1977: 64).

Balıklar hakkında da bilgi veren Olivier, palamut balığının burada çok bol olduğunu ve bilhassa yaz sonlarına doğru ve sonbaharda sürü ile yakalandığını belirtmiştir. Ayrıca barbun, mercan, levrek, kalkan, dil balığı, tavuk balığı en çok görülen ve aranan balıklardır. Bunlardan başka İstanbul civarında bazı kabuklu deniz canlıları da avlanmıştır. Özellikle istiridye bol ve çok lezzetli, midyeler de pek büyüktür. Istakoz ise istenildiği kadar avlanabilen bir deniz canlısıdır. Eti, Güney Fransa'dakiler kadar lezzetlidir. Yunus balıkları her mevsimde görülür, bilhassa rüzgârın güneyden estiği sakin havalarda sürü halinde limana kadar gelirler ve suyun üstünde oynasır dururlar (Olivier, 1977: 65). Olivier, Büyükada'da balık avını, bildircin veya tavşan avından çok daha faydalı görmüştür. Her yemekte istiridye, midye, uskumru, palamut, kalkan ve bilhassa barbunya gibi cins cins deniz canlılarının tüketildiğini belirtmiştir (Olivier, 1977: 69). Yine Midilli adasında tuzlu balık, havyar ve balık yumur

tası Rum, Ermeni ve Yahudilerin başlıca gıdasını teşkil etmiştir. Nitekim Karadeniz'in güney sahillerinden çok büyük miktarda havyar ve tuzlu balık gelmiştir. Havyar, Esturgeon balığı yumurtalarından başka bir şey değildir. Bunlar tuzlanmış, büyük fiçılara bastırılmış ve İstanbul'a sevk edilmiştir. İstanbul'da ve imparatorluğun bütün şehirlerinde muazzam bir tüketimi olmuştur. "Oruç-Jeune" ve "Careme"leri dolayısıyla havyarı en çok yiyenler Rumlar ve Ermenilerdir. Çok ucuz bir gıda olduğu için Yahudiler de bol miktarda yemişlerdir. Tuzlanmış balıkların büyük kısmı Karadeniz'den, diğer bir kısmı da Patras'dan gelmiştir. Karadeniz'den gelenler dilimler halinde kesilmiş, öbürleri ise bütün olarak tuzlanıp salamura ile fiçılara bastırılmıştır (Olivier, 1977: 173-174).

İstanbul'da balıkçılık hususu, Alman dinbilimci ve kilise adamı Stephan Gerlach'ın da gözüne çarpmıştır. 1573-1576 yılları arasında İstanbul'da bulunan seyyah, bu konudaki gözlemlerine yer vermiştir. Ona göre şehrin pazarlarında hemen her şeyi bulmak mümkündür. Yedi iklimden bin bir çeşit mal satılmaktadır. Balıkhanesinde ise balık o kadar boldur ki, Gerlach'ın ifadesiyle, bazen yüz tanesini bir akçeye almak mümkün olmaktadır. Sahillerde ise birkaç yüzü bir arada sürüler halinde dolaşıp oynaşan, halkın kutsal saydığı Yunus balıkları, insanların gözleri kadar ruhlarını da dinlendirmektedir (Gerlach (a), 2007: 35).

Sırbistan sınırları içinde yer alan Sipahiköy'de konaklayan seyyah, burada bir Türk tarafından misafir edilmiştir. Bu süre zarfında bol bol balık tutmuş ve yengeç yakalamıştır. Yerli halkın balıkları ve yengeçleri, bilmedikleri ve uygulamadıkları bir yöntemle avladıklarını, suya yem attıklarını ve yüze çıkaran balıkları elle yakaladıklarını belirtmiştir (Gerlach (a), 2007: 73). Gerlach'ın naklettiğine göre Rumlar, büyük perhizleri sırasında yumurta, tereyağı ve balık dahi yemezler ve bunları kutsal haftalar boyunca yemekten kaçınmayan Ermenileri kâfir sayarlar. Kısacası Rumlar, altı hafta süren perhiz dönemi sırasında yumurta, tereyağı ve bünyesinde kan olan balıkları yemeyip, sadece istiridye ve kansız balıkları, keza toprakta yetişen turp vb. bitkileri yemekle yetinirler. Nitekim Ağustos ayının birinci gününden itibaren Rumlar oruç tutmaya başlamışlardır. Bakire Meryem'in anısına balık ve et yememişler, bunu ayın on beşine kadar da sürdürmüşlerdir (Gerlach (a), 2007: 208). Perhizin kurallarına ve dinle ilgili törelere büyük bir titizlikle uyarlar ve bunların dışına çıkanları şiddetle cezalandırırlar. Günahkâr kişi, kollarının altına kadar bir çukura gömülür ve oradan gelip geçenlerden bağışlanmasını dileyerek günahının kefareтини öder. Bazen de kilisenin kapısında durup içeri girenlerden, dualarında ona da yer vermeleri ve günahlarını bağışlatmaları için yalvarır (Gerlach (a), 2007: 137-138).

Gerlach, 1577-1578 yılları İstanbul'u hakkında bilgi verirken balıkçılık yapma hakkının elde edilmesi ve balık tüketimine dair şu bilgilere yer vermiştir:

"Balık tutma ve satma hakkı padişah tarafından para karşılığında Hıristiyanlara veriliyor. Bu sene tercümanımız Matthias'ın "sororius"u, yani kız kardeşinin oğlu ya da kocası ve onunla birlikte iki kişi balıkçılık yapma hakkını satın aldılar. Her yıl ister çok balık tutsunlar, ister işleri kesat gitsin, padişaha 25.000 kron ödemek zorundalar (bir kron 50 akçe değerindedir)..." (Gerlach (b), 2007: 509).

"11 Şubat'ta perhiz dönemi başlıyor. Bu dönemde yedi gün boyunca et yenmiyor ama balık, yumurta ve peynir yemeye izin var. Yedi günden

sonraki pazartesi gününden itibaren Paskalya'ya kadar da kan içeren hiçbir şey yemiyorlar, sadece istiridye, midye, deniz salyangozu, zeytin ve sardalya yiyebiliyorlar..." (Gerlach (b), 2007: 525).

İstanbul'daki balıkçılık hakkının defterdar tarafından bazı kimselere tahsis edildiği görülmektedir. Fakat bu konuda zaman zaman birtakım problemler de yaşandığına dikkat çeken Gerlach, bununla ilgili olarak şu örneğe yer vermiştir.

"Yahudi ondan Konstantinopolis'teki balıkçılık hakkını elde etmek istemiş, ama defterdar daha önce bu hakkı iki Rum'a devretmiş. Bunun üzerine o Yahudi, padişahın annesinden ve diğer saraylı kadınlardan, onları her gün hekim olarak görmeye giden kız kardeşi veya bir dostu aracılığı ile, balıkçılık haklarının bu Yahudi'ye verilmesi için emirname çıkarılmasını rica etmiş. Defterdar bu emri yerine getirmeyince, onu tutuklamışlar, ama Yahudi'nin yüzünden olduğunu söylememişler, görevini aksattığını ileri sürmüşler." (Gerlach (b), 2007: 527).

Gerlach, 7 Mayıs 1577'de Galata'daki balık pazarına gitmiş ve burada sayılamayacak kadar çok çeşit balık görmüştür. Bunlardan bazılarının sırıkların, kiremitlerin üstünde, damlarda kurutulduğuna, bazılarının da tuzlanarak fiçılara doldurulduğuna şahit olmuştur. İnsanların; bugüne kadar balığın bu kadar bol olduğunun görülmediğini ve daha önce de böyle bir balık bolluğunu hatırlamadıklarını, söylediklerini belirtmiştir. Hatta insanlar, zengin Yahudi Don Josef'in evinin önünde elini denize daldırmanın balık yakalayabildiğini anlatmışlar ve bir akçeye 100 balık satın alınabildiğini ifade etmişlerdir (Gerlach (b), 2007: 574). Gerlach, daha sonraki günlerde edindiği izlenimlerini ise şu şekilde aktarmaya devam etmiştir:

"Eylül 1577. Bu ay ıstiridyeler irileşir ve lezzetli olur, Nisan ayının sonlarına doğru da zamanlan geçer. Mayıs ayında içlerinde süt oluşur. O zaman İstiridyeleri tas içinde kırıp adeta tohum ekermiş gibi denize serpiyorlar. Bunu Peralılardan öğrendim. Bütün Marmara bölgesindeki balıkçılığı elinde tutan, tercümanımız Matthias'ın kayını Petrus Gyllius da bu işlemin Mayıs ayında yapılması gerektiğini tasdik ediyor..." (Gerlach (b), 2007: 632).

"Balık pazarında çok miktarda istiridye gördüm, bunları Rumlar perhiz döneminde yerler. Sekiz-dokuz küçük balığı bir akçeye satıyorlardı. Pazarda büyük deniz örümcekleri [ıstakoz], büyük yassı balıklar [kalkan], çeşit çeşit kabuklu deniz canlıları vb. vardı. Balık Pazarında nöbetçi olan yeniçeriler burada bir tezgâhtan ötekine giderler ve her balıkçıdan hediye olarak bir miktar balık alırlar. Pazar içindeki bir kulübede padişahın balık ticaretinin imtiyazını satın almış olan Türkler veya Yahudiler oturur ve balık gümrüğünü tahsil ederler..." (Gerlach (b), 2007: 731).

"Bu kurala göre cumartesi ve pazar günü perhize devam etmeye gerek yok, çünkü deniz kenarında yaşayan Rumlar istiridye ve midye gibi deniz ürün

leriyle beslenebilirken, denizden uzak yörelerde yaşayanlar böyle bir besin bulamıyorlar. İşçiler ve zanaatkârlar perhiz döneminde de günde üç öğün yemek yiyorlar, ama et, balık, yumurta, peynir gibi yiyeceklerden kaçınıyorlar. Genel perhiz dönemi dışında bütün yıl boyunca cumartesi ve pazar günü perhiz yapmıyorlar. İsa Peygamber'in Yudas'ın ihanetine uğraması anısına çarşamba günleri ve İsa'nın çektiği acılar anısına Cuma günleri onlar da perhiz yapıyorlar.” (Gerlach (b), 2007: 736).

1597 yılında Linz’de Latince olarak yayımlanan Baron Wenceslaw Wratislaw’ın anıları, XVI. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunda devlet düzeni, toplum yaşamı, Türk-Alman ilişkileri üstüne yazılmış çok ilginç tarihsel belgelerden biridir.

1591 yılında Alman Avusturya İmparatoru II. Rudolf, Türklerle barışı 8 yıl daha uzatmak ve yükümlü olduğu yıllık vergiyi ödemek üzere Viyana’dan İstanbul’a olağanüstü bir elçilik heyeti gönderir. Anıların yazarı Wratislaw, bu elçilik heyetinin en genç üyesidir. Tuna Nehri’nden başlayan, sonra karadan devam eden uzun bir yolculuktan sonra İstanbul’a varırlar, Çemberlitaş’taki Elçilik Konağı’na yerleşirler. Genç Wratislaw çok iyi bir gözlemcidir, ayrıntılara dikkat eder. Başkentini görmeye değer yerlerini, anıtlarını ziyaret ederler, sarayda yemek yerler, Galata’nın renkli Hıristiyan dünyasını keşfederler. Padişah’ın atlarından sokakta halkın beslediği kedilere, köpeklere, atmacalara, Avrat Pazarı’nda satılan insanlardan, Türklerin kadın-erkek ilişkilerine, evlenme törenlerine değin ilgilenmediği konu yoktur (Baron Wratislaw’ın Anıları, 1996: 2).

Küçükçekmece kasabasına gelen Wratislaw, burada konakladığı günlerde balıkçıların birtakım büyük ağlarla balık tuttıklarını görmüştür. Balıkçılar, bolca tuttıkları çok lezzetli balıkları seyyah ve ekibine satmışlardır (Baron Wratislaw’ın Anıları, 1996: 44). İstanbul merkezine gelen Wratislaw, kıyılarının türlü türlü balıklarla dolu olduğunu ifade etmiş ve şu bilgilere yer vermiştir:

“Bu balıklar sürüler halinde, mevsimine ve balıkların çeşidine göre, kâh Bosfor (Boğaz) yoluyla Karadeniz’den Marmara’ya oradan da Ege Denizi’ne ve Akdeniz’e gitmekte, kâh buralardan gelerek Karadeniz’e geçmektedir. İşte bu geliş ve geçiş sırasında balıkçılar, büyük ve küçük ağlarla çok miktarda balık

avlamakta ve bunları çok ucuz fiyatla satmaktadırlar. Balıkçıların hemen hepsi Rum olup, balık pişirme zenaatinde de gerçekten ustadırlar. Türkler, iyi pişirilmiş, temiz olduklarına inandıkları balıkları yemekten çekinmezler. Bununla beraber, balık sevgisi Türklerden çok, sonradan Müslüman olanlarda yani dönmelerde vardır. Bununla dışında öz Türkler, kurbağa, salyangoz, kaplumbağa, istakoz ve buna benzer hayvanları yemek değil, bunlara el bile sürmezler...” (Baron Wratislaw’ın Anıları, 1996: 47).

“Dinsel buyrukların dışında kalan bazı boş şeylere Tanrı buyruğu gibi değer veren bu insanlar, böyle yapmakla yani kedi, köpek, balık, kuş ve Tanrı’nın başka canlı ve konuşamayan yaratıklarına yiyecek sadakası vermekle yüce Tanrı’nın gözüne gireceklerine inanırlar. Bu inançlarının sonucu olsa gerek, Balıklar için sulara ekmek parçaları atarlar...” (Baron Wratislaw’ın Anıları, 1996: 75).

İnsanların hayvanlara merhametle yaklaşması ve bunu Allah rızası için yaptıkları konusuna değinen Gerlach da şu ifadelere yer vermiştir:

“...Bunları hep “Allah rızası için” yaparlar. Bazıları balık satın alır ve tekrar denize atar. Tuna kıyısında buna bizzat tanık olduk. Türkler bu davranışın bir ibadet yerine geçtiğine ve sevap sayıldığına inanırlar...” (Gerlach (b), 2007: 664).

Hans Dernschwam, “İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü” adlı eserinde, İstanbul’da özel bir balık pazarının olduğuna dikkat çekerken, bu pazarın vergisinin çok yükseklğine ve orada olduğu dönemde de pazarın Yahudilerin elinde bulunduğuna değinmiştir (Dernschwam, 1992: 172).

XVIII. yüzyılın başında İstanbul’u gezen Fransız botanikçi Tournefort, Galata’daki balık halinin görülmeye değer ve limanın karşı yakasında, Ayasofya yolu üzerinde bulunan halden çok daha güzel olduğunu ifade etmiştir. Aktardığına göre, Galata balık hali uzun bir sokaktır ve sokağın her yanında dünyanın en güzel balıkları sergilenmektedir (Tournefort, 2008: 38).

Ege adalarını da ziyaret eden Tournefort, buradaki balıkçılık ve balık yeme kültürü ile ilgili olarak da şu bilgilere yer vermiştir:

“Ege Adalarından Milos Adası: Perhiz günlerinde nefis balıklardan, deniz-kestanelerinden ve güzel istiridyelerden yoksun kalınmaz; ama kızıl istiridyeye adı verilen, çok sert ve fazla tuzlu olur; karidesleri çok nefistir.” (Tournefort, 2008: 141).

“Ege Adalarından Naksos’ta balıkçılık, gümrük ve kentin tuzlaları sadece 800 ekü karşılığında mültezime verilir; burada bir ekü’ye on iki-on beş ölçü tuz verilir; ve her ölçü, yüz yirmi Fransız libresi çeker.” (Tournefort, 2008: 166).

“Ege Adalarından Amorgos adasında odun bulunmaz; yakacak olarak sadece sakız ağacı ve servi yapraklı sedir ağacı kullanılır; ama alevler de bunları anında tüketir. Rumlar bu sedir ağacından balık avlamak için üç dişli bir çatal zıpkın yaparak yararlanırlar. Sedir parçalarını ince ince kıyıp bir kayığın burnunda mangalın üzerine dizerler ve geceleyin balıkları ışığa çekmek için yakarlar; mızrak atar gibi kullanılan üç dişli zıpkınla balıklar vurulur.” (Tournefort, 2008: 182).

Ulrich Jasper Seetzen, “İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Hazziran 1803” adlı eserinde, balık pazarının olduğu mahale ve balıkçılara dair birtakım bilgiler vermiştir. Gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Haliç’in çok yakınındaki bir yerdeki balok-basar (balık pazarı) dolaylarında uzun sıralar halinde dizili bazıları suyun içine gömülü kazıkların üstüne inşa edilmiş barakalar gördük. Bu barakalarda çok miktarda tütün her çeşit meyve örneğin elma, armut, mürdüm eriği, portakal, limon, mandalina, turunç gibi narenciye, kuru üzüm, kuş üzümü, bezelye, nohut, kuru fasulye, mercimek, darı, kuru soğan, arpacık soğanı, arpa gibi tarım ürünleri ve ayrıca değişik türden inşaat kerestesi de satılmaktadır.” (Seetzen, 2017: 131).

“Galata’nın bu bölgesinde aşırı bir hareketlilik vardı ve biz bazı yerlerde adeta insanları itekleyerek kendimize yol açmak zorunda kaldık. Balıkçılar bize balıklarını satmaya çalışıyorlar, kollarında sepetleri ile sokaklardan geçen satıcılar elma kestane portakal mandalina ve kurabiye gibi çeşitli mallarına müşteri bulmak için yüksek sesle bağıryorlardı. Yollar çok dardı ve kıynın yakınılarında nem oranı çok yüksekti.” (Seetzen, 2017: 34).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde İstanbul’daki avlanan balıkçı sayısının az, avlamada kullanılan balıkçı kayıklarının basit ve küçük olması nedeniyle sistemli bir balıkçılığın olmadığı, balıkçıların avlamış oldukları balıkları, balık pazarı adı altında faaliyet gösteren çeşitli yerlerde o günün şartlarına göre sattıkları bilinmektedir. Zaman içerisinde ise daha fazla balık yakalamak için yeni olta teknikleri, yeni yemler ve yeni ağ sistemleri geliştirilmiştir. Osmanlı döneminde balıkçılık faaliyetleri ile ilgili Batılı seyyahların gözlemlerinden de önemli bilgiler edinilebilmektedir. Resmî

kayıtlarda tespit edilemeyen bazı bilgilere seyyahların eserlerinde ulaşabilmek mümkündür. Nitekim seyahatnamelerde, İstanbul ve Boğaziçi'nde balık avcılığına, çeşitli yöntemlerle tutulan balıkların halka sunulduğu alanlara, balıkçılık yapan esnafa ve balık tüketimine dair detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir.

Seyahatnamelerde, İstanbul Boğazı'nın balık bolluğu açısından Avrupa'nın pek çok yerinden üstün olduğu, balıkların bol olması nedeniyle de burada herhangi birinin rastgele çok sayıda balık tutabileceği ifade edilmiştir. Balık avcılığı, esnaf halinde örgütlenmiş bağımsız balıkçılar tarafından kayıklarda, ıgırık ve oltalarla ya da dalyan sistemiyle yapılmıştır. Boğaziçi'nde balıkçılık ile geçinen halk ile dalyan ve voli sahipleri arasında yazısız bir hukuk geliştirilmiştir. Boğaziçi ve çevresinde avlanan balıklar öncelikle İstanbul Balıkhanesi'ne getirilmiş ve vergileri alındıktan sonra da semtlerdeki balıkçı esnafına dağıtılmıştır. Eminönü, Galata gibi semtlerde kurulan balık pazarlarında çeşitli balıklar halka sunulmuştur. Bazı balıkların sııkların, kiremitlerin üstünde, damlarda kurutulduğu, bazıların da tuzlanarak fiçılara doldurulduğu görülmüştür.

Seyyahlar, balığın Türkler tarafından az; Rum, Ermeni ve Yahudiler tarafından bol miktarda tüketildiğinden bahsederken, Türklerin genellikle temiz saydıkları balıkları tüketmeyi sevdiğini belirtmişlerdir. Ayrıca balıkçıların çoğunluğunun Rum olduğunu ve balık pişirme zanaatında da usta olduklarını ifade etmişlerdir.

Neticede, Balıkçılık, çok eski tarihlerden beri insanoğlu için büyük bir öneme sahip olmuştur. Bunun günümüzde de geçerliliğini sürdürmesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, ihtiyaç duyulan hayvansal proteinin balıkçılık sayesinde karşılanabiliyor olmasıdır. Sürekli artan dünya nüfusu karşısında doğal besin kaynaklarına olan talebin giderek artması, balıkçılığın önemini de artırmaktadır.

DİPNOTLAR

³ İğribın, İstanbul'da Bizans devrinden itibaren kullanılmıştır. İğribının yapısı, bir torba ve iki koldan meydana gelir. Bkz. Somçağ(a), 1994: 19.

⁴ Uluskan, 2015: 538-539. 1902 yılında, Duyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Eminönü balık pazarı sahilindeki Rali Hanı'nın balıkhaneye dönüştürülmesiyle burası da ortadan kalkmıştır. Bkz. Koçu, 1958: 2012.

⁵ Ali Rıza Bey, 16 Ocak 1910'da, 45 sene hizmet itibariyle 3.616 kuruş maaşla emekliliğe ayrılmıştır. Ali Rıza Bey'in hayatı ve yazıları için bkz. Balıkhaneye Nazırı Ali Rıza Bey, 2001.

⁶ Eminönü'ndeki Balık Pazarı, hizmete açıldığı 17 Kasım 1902'den 1957 yılına kadar şimdiki Eminönü Meydanı'nda faaliyetini sürdürürken, 1957 yılında aynı yerdeki Eminönü Azapkapı'daki bölüme nakledilmiştir. 1965 yılında Eminönü Meydanı'nın büyütülmesi ve Galata Köprüsü yol bağlantılarının genişletilmesi sırasında balık halinin Eminönü'nden kaldırılmasına karar verilmiştir. Eylül 1983'te taşındığı Kumkapı'da şimdiki 4 dönümlük arazide faaliyetini sürdürmektedir. Bkz. Timur-Doğan, 2000: 12-13.

⁷ “Sarâyburnu'ndan Eyyûb Sultân'a varınca Halîc'in iki tarafında yalı evlerinde manzûrumuz olduğu mahalde yüz elli karıtya ağı var idi, tâ Ebû'l-feth asrında Petrekapusun Sultân Mehemed'e açan Urumlardan on adedi mu'âf [u] müsellemler olup hânelerinde olan on aded karıtyacılar balık emînine öşür vermeyüp mu'âflar idi. Hâlâ yine eyledir, mâ'adâsı öşür verirler.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 285.

⁸ “...kayıklarıyla deryâya ağ döküp günâ-gün balık dutarlar.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 285.

⁹ “...şeb [u] rûz sâhil-i bahrde gezüp kenâra karîb bir remmâ mâhîler görse elindeki saçma ağları serpüp bir hırmen kadar yerde olan balıkları cümle giriftâr eder, aceb ma'rifetdir.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 285.

¹⁰ “Çırnık 600, neferât 1000, bunlar yek-pâre ağaç çırnıklar ile liman liman olta sicimlerden deryâya birağup şeb [u] rûz kaya balığı ve izmarid ve istavrid balıkları gâyet lezîzdir, anları sayd ederler.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 285.

¹¹ “Bunlar dâ'imâ balık geçitlerin bilüp anda kayıklar ile ellerinde harbe ve sıpkınlar ile levrek ve palamid ve alakerde ve fiçida ve kolyoz nâm iri balıklar ururlar.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 285.

¹² “Bunlar limanlarda ve Kâğızhâne sazlıklarında ipler ile bağlı çömler birağup içine kaya balıkları girüp vatan dutarken dutulup kebâb olur. Bu tâ'ife cümle üç yüz neferdir.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹³ “...bunlar Boğaz içre kayıklar ile gezüp ne cânibde akındı yok ise ol cânibde sepetlere ekmek döküp cümle balıklar içine girüp taşra çıkamazlar, bir güne sazdan örülmüş sepetlerdir. Bu sepetler içre deniz mahlûklarından yengeç ve kereviz ve teke ve sülüne ve ihtapot ve lakoz ve pağurya ve istakoz ve teke ve yılan balığı misilli deryâ haşerâtları girir. Ammâ istakoz cümlesinden mukavvî fâsık ta'âmıdır.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹⁴ “...bunlar balık avlayıcı değillerdir, satıcı kavvâflardır. Dükkânları Balat'ta ve Fenerkapusu'nda ve Ayakapusu'nda ve Cübbe Alî'de ve Unkapanı'nda ve Yenikapu balık bâzârında ve Kumkapı'da ve Samadya'da ve Nârlıkapu'da ve Pîripaşa'da ve Hâsköy'de ve Kâsımpaşa'da ve niçe yüzü Galata'da ve Tophâne'de ve Beşiktaş'da ve tâ Boğaz'a varınca deryânın iki tarafında ve Üsküdar'da ve'l-hâsıl meyhâne olan yerlerde elbette balık bâzârları mukarrerdir.” Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹⁵ "...bunlar kayıklar ile deryâya demir taraklar birağup istiridy ve midye ve deniz kestânesi ve sülüne ve tarak ve buncu (---) (---) (---) (---) şekilli nukl-ı tarab nefâyisleri meyhor bürâderler için çıkarup fûrûht ederler." Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹⁶ "...cümle Rûm kefereleridir. Gûnâ-gûn balıkları pâk kalaylı tavalar içre balıkların tabî'atına göre kimisin tereyağıyla, kimisin say yağıyla kimin şîr-i revgan yağıyla ve kimin Mısır ve Tekirdağı beziryağıyla pâk pişirüp dükkânlarında pâk peşkinlerinde leğenleri ve pâk ibrikler ve pâk makremeler ile mâhpâre ve mâh-cebîn(?) gulâmlar hizmet eder. Nâzûk kefal balığı çorbası ve midye pilâvi ve istiridy ve taraklar pişirüp kâr ederler." Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹⁷ "...bunların pîri Hazret-i (---). Kabri (---) medfûndur. Bunlar gûnâ-gûn torlar urup tahtrevânlar üzre dükkânlarına gerüp çengâl ve volta ve düzen ipleriyle kendülere düzen ederek "Avlayalım, avladalım" diyerek ubûr ederler. Ammâ bunların hakkında elsine-i nâsda "Ağ yapan onmasın, avlayan bitmesin, balık yiyen doymasın" demişler." Bkz. Evliyâ Çelebi, 2006: 286.

¹⁸ Bunlardan ilki 1928 yılında İstanbul'da açılan Balıkçılık Okulu'dur. Daha sonra Balta Limanı'nda açılan Balıkçılık Enstitüsü, üniversite bünyesindeki ilk kuruluşudur. Bunu 1937'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi bünyesindeki Hidrobiyoloji Araştırma Enstitüsü izlemiştir. Bu kuruluşlarca yapılan araştırmalardan olumlu neticeler elde edilmesi üzerine, 1953 yılında kurulan Et ve Balık Kurumu bünyesinde 1954 yılında Balıkçılık Araştırma Merkezi oluşturulmuştur. Bkz. Zaman, 2005: 35-36.

¹⁹ Örneğin Hans Dernschwam, Seyahat Günlüğünde, Türklerin balık pişirmesini ve balıktan ne gibi yemekler yapılacağını bilmediklerini, bu yüzden de sık sık balık yemediklerini ifade etmiştir. Balığı ekseriyetle Hristiyan ve Yahudilerin satın aldıklarını belirtmiştir. Bkz. Dernschwam, 1992: 172.

²⁰ Miladi 21 Aralık 1473-18 Ocak 1474.

²¹ Yerasimos, 2005: 162. 1471 yılının Ağustos ayında Fatih'in sofrası için 2 okka "Mahî-i moruna" (Mersin morinası veya mersinbalığı) Eylül ayında da "Mahî-i mâr-ı hassa" (yılanbalığı) satın alınmıştır. Bkz. Barkan, 1979: 239 ve 245.

²² 18 ayak: 1,29 m'dir. Schweigger, 2004: 248.

²³ 50 kiloya denk gelen ölçü birimidir. Schweigger, 2004: 248.

²⁴ Schweigger'in, balıkların boy ve ağırlıkları için verdiği ölçülerin abartılı olduğu düşünülmektedir. Schweigger, 2004: 42.

KAYNAKÇA

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey. (2001). Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, (Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi Yayınları, İstanbul.

BARCAN, Ömer Lütfü. (1979). “İstanbul Sarayına Ait Muhasebe Defterleri”, Belgeler, Cilt: IX, Sayı: 13, Ankara, s. 1-380.

BELGE, Murat. (1994). “Balıkpazarı”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, s. 26-27.

BLAISDELL, Donald. (1979). Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.

BURSA, Pınar. (2007). Antikçağ’da Anadolu’da Balık ve Balıkçılık, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

BUSBECG, Ogier Ghiselin De. (t.y.). Türkiye’yi Böyle Gördüm, (Çeviren: Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

DERNSCHWAM, Hans. (1992). İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü, (Çev. Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

DOĞAN, Faruk. (2011). “Osmanlı’da Boğaziçi’nde Balıkçılık (18. Yüzyıl- 20. Yüzyıl)”, Tarih Okulu, Mayıs-Ağustos, Sayı: X, s. 39-57.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî. (2006). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, I. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Hazırlayanlar: Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GERLACH (a), Stephan. (2007). Türkiye Günlüğü 1573-1576, (Çev. Türkis Noyan), Cilt: I, Kitap Yayınevi, İstanbul.

GERLACH (b), Stephan. (2007). Türkiye Günlüğü 1577-1578, (Çev. Türkis Noyan), Cilt: II, Kitap Yayınevi, İstanbul.

GRAVİNA, Federico. (2008). İstanbul'un Anlatımı, (Çev. Yıldız Ersoy Canpolat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HÜR, Ayşe. (1994). "Balıkçılık", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, s. 17.

KOÇ, Murat. (1998). Yeni Türk Edebiyatında Boğaziçi ve Boğaziçi Medeniyeti, M.Ü.S.B.E., Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

KOÇU, Reşat Ekrem. (1958). "Balıkhane", İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: IV, İstanbul, s. 2012.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2018). Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı, TTK Yayınları, Ankara.

LEWİS, Raphaela (2009). Osmanlı'da Gündelik Yaşam, (Çev. Adile Runa Orhunsoy), Alter Yayıncılık, İstanbul.

NERVAL, Gerard De. (2002). Doğu'ya Seyahat, (Çev. Muharrem Taşçıoğlu), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

OLİVİER, Antoine. (1977). Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul), (Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara.
Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati. (1996). 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları, (Çev. Fuad Carım), Güncel Yayıncılık, İstanbul.

SCHWEİGGER, Salomon. (2004). Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581, Kitap Yayınevi, İstanbul.

SOMÇAĞ (a), Selim. (1994). "Balıkçılık: Osmanlı Döneminden Günümüze", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, s. 17-21.

SOMÇAĞ (b), Selim (1994). "Balık Pazarları", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, s. 16-17.

THEVENOT, Jean de. (1978). 1655-1656'da Türkiye, (Çev. Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

TEKKAYA, İbrahim. (1992). "Panaztepe Kazısında Ele Geçen Hayvan Kemikleri", VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, s. 43-54.

TOURNEFORT, Joseph de. (2008). Tournefort Seyahatnamesi, (Editör: Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul.

TİMUR, Metin - DOĞAN, Kadir. (2000). “Dünden Bugüne İstanbul Balık Hali ve Marmara Hamsisi”, İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletim Gazetesi, Yıl 14, Sayı 63, Ocak, s. 11-21.

SEETZEN, Ulrich Jasper. (2017). İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Hazziran 1803, (Çev. Selma Türkis Noyan), Cilt: I, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ULUSKAN, Murat (2015). “İstanbul Balıkhanesi ve Balıkthane Mukataası (1550-1735)”, Osmanlı İstanbulu III, (Edt. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 535-546.

ÜNAL, Mehmet Ali. (2011). Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

ÜNVER, Süheyl. (1952). Fatih Devri Yemekleri, İstanbul Üniv. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

WRATİSLAW, Baron Wenceslaw. (1996). Baron Wratislaw’ın Anıları, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler, (Çev. M. Süreyya Dilmen), Milliyet Yayınları, İstanbul.

YERASİMOS, Marianna. (2005). 500 Yıllık Osmanlı Mutfağı, Boyut Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, Filiz. (2015). “Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri’nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık”, Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller 1, (Hazırlayanlar: Şakir Batmaz-Özen Tok), Not Yayınları, Kayseri, s. 327-347.

ZAMAN, Mehmet. (2005). “Orta ve Doğu Karadeniz’de Balıkçılık”, Doğu Coğrafya Dergisi, 10(13), s. 31-78.

Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntemler ve Yaklaşımlar*

Özgür YILMAZ**

Giriş

İnsanın doğasında var olan uzaklara duyulan özlem ve bilinmeyene duyulan merak, insanların giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına, ciltler dolusu seyahatname ve hatıra yazılmasına, özellikle de, yazarların, sanatçıların, kâşiflerin, bilginlerin ve tüm dünyayı karış karış dolaşan seyyahların bugün bile kıymetini koruyan sayısız seyahatname yazmalarına neden oldu.¹ Tarihi ve edebi kaynak özelliği gösteren bu eserlerin geçmişi oldukça erken dönemlere kadar gitmektedir. İlk örneklerini Herodot ve Strabon'da gördüğümüz bu eserler zaman içinde hem nitelik hem de ortaya çıkma amaçları bakımından belirgin değişikliklere uğramıştır.² Ancak genel olarak ifade edildiği gibi seyahatname, herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel bir döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinler olarak tarif edilmektedir. Gezginin, gezip gördüğü yerleri, buradaki insanların yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu noktaları sergilemeye çalıştığı bu eserler geçmişe farklı bir pencereden bakma imkânı sağlamaktadır.³

Seyahatnamelerin bireysel gözlemler sonucu ortaya çıktıkları gerçeğinden hareketle tarihi kaynak olarak kullanımlarına dair her zaman bazı soru işaretlerine konu olmuşlardır. Yabancı seyahatnameler açısından bakıldığında etnik, dinsel, daha genel bir ifade ile kültürel olarak farklı birinin kaleminden çıkan bu eserlerin bilhassa Doğu-Batı ilişkileri açısından daha fazla sorgulanabilir olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle Osmanlı coğrafyası ile ilgili seyahatname literatürü üzerinden bu durumu gözlemleyebilmek mümkündür. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, kurulduğu ve genişlediği coğrafi alan itibarıyla yabancıların dikkatini çeken ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen bir ülke olmuştur. Tarihsel açıdan bakıldığında Batı dünyası, Haçlı Seferlerinden itibaren Doğu'ya karşı bir ilgi beslemiş ve dinsel şekilde dışa vuran bir amaç etrafında Doğu'yu tanıma sürecini başlatmıştır. Özellikle de Osmanlıların XV. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'nun ve Balkanların en büyük gücü haline gelmeye başlaması bu coğrafyaya yönelik ilgiyi de tetiklemiştir. Suriye ve Mısır'ın alınmasıyla Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'in yegâne gücü haline gelmesi, Avrupa devletleriyle

* Bu çalışma daha önce Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye adlı eserde bölüm olarak yayımlanmıştır.

** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İİSBF, Tarih Bölümü

yoğun ilişkilerin başlaması ve önemli ticaret yollarının Osmanlıların kontrolüne geçmesiyle Osmanlı ülkesine gelen seyyahların sayısı artmış ve pek çok seyahatname kaleme alınmıştır.⁴ İçerikleri açısından bakıldığında seyahatnamelerin niteliklerini belirlemede Osmanlı-Avrupa siyasi ve ekonomik ilişkilerinin birinci derecede rol oynadığı görülebilir. Yani, Doğu-Batı arasındaki güçlü-zayıf ilişkisi içinde düşünüldüğünde, bu dönemde Osmanlı Devleti gücünün zirvesinde olan ve seyyahların pek çok açıdan hayranlıkla bahsettikleri bir ülkeydi. Buna karşın Batı olan Avrupa ise, Osmanlı karşısında siyasi ve askeri olarak daha geride bulunmaktaydı. Buradan hareketle XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa’da politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere de bağlı olarak Osmanlılar ile ilgili seyahatnamelerin çoğu doğru ve tarafsız yazılmıştır. Bunun bir nedeni XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin mahiyeti, diğer bir nedeni de, devrin Avrupa’sında hâkim olan Rönesans ve Barok kültürlerinin etkisidir.⁵ Ancak bu erken dönem kaynaklarının bazılarının günümüzde de devam eden, Türkler hakkındaki önyargıların oluşmasında etkili olduklarını da belirtmek gerekir.⁶ Nitekim Batılı seyyahların, Osmanlı Devleti ve Türkler üzerine XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devam eden bu bilgi toplama sürecinde zamanla bir rol değişimi olmuş; ilk karşılaşmalarda ve aktarılan bilgilerde Türkler ve dolayısıyla Osmanlılar, Avrupa için, Avrupa’nın varlığı için tehdit oluşturan ve buna bağlı olarak çoğunlukla övgü, saygı ve hayranlıkla söz edilen unsurken özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmiş, Batı dışında kalmış toplumlar uyarlaştırılması gereken öteki haline dönüştürülmüştür.⁷

Seyahatnamelerin niceliğinde ise XVIII. ve XIX. yüzyıllarda belirgin bir artış göze çarpar. XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan’da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır’ı işgali, İngiliz-Fransız rekabeti, diğer bir ifade ile Coğrafi Keşifler ile önemini yitiren Akdeniz’in yeniden önem kazanması ve asıl önemlisi de “Doğu Sorunu”nun başlaması Doğu’ya giden seyyahların sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuştur. Böylece zamanla değişik meslek gruplarına mensup seyyahlar, ilgili her türlü bilgiyi okumaya hazır bir okuyucu kitlesini doyurmak üzere ciltler dolusu seyahat notları yayınlamışlardır. Elbette burada Doğu’nun sistematik bir şekilde tanınması olarak ifade edebileceğimiz Oryantalizmin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Avrupa’da bilimsel kurumsallaşma sürecinde, XIX. yüzyılın ortalarında pek çok önde gelen üniversitede Oryantalizm bir disiplin haline gelmiştir. XIX. yüzyılda Avrupa’nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmasında ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerin kolonilere dönüşmelerinde önemli bir rol oynayan Oryantalizm zamanla Doğu’ya olan bakış açısını da değiştirmiştir.⁸ XVIII. ve XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi ve ikinci sömürge dalgası ile güçlenen Avrosentrik bakış açısı seyahatnamelerde de kendisini göstermeye başlamış, bu dönemden itibaren Osmanlı dünyasına bakış açısı da değişmiştir. Bu dönemden itibaren Batı’nın seyyahı, karşısında artık Avrupa’daki gelişmeler karşısında durağan ve atıl kalmış bir Doğu bulmaya başlayacaktır. Diğer bir ifade ile Batı’nın gözünde, ilerleyen dönemlerde daha da belirginleşen ataletin ve geriliğin sembolü olarak görülen bir Şark mefhumu ortaya çıkacaktır. Bunda elbette 1789 Fransız İhtilali’nden sonra Avrupa’da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması,⁹ dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleri ve bu döneme hâkim olan ideolojilerin de bir etkisi vardır. Bu bağlamda XIX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmiş, bu yüzyılda demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileşmesi Doğu-Batı temasını da güçlendirmiş ve her meslek grubundan pek çok kişi Doğu’yu yeniden keşfe çıkmıştır.¹⁰ Bu süreçte seyahatnamelerde gördüğümüz en önemli farklılaşma ise, Avrupa’daki bilimsel uzmanlaşmaya paralel olarak klasik dönemdeki seyyahın yerini mesleklerine göre uzman kişilere

bırakmasıdır. Jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel disiplinlerden gelen seyyahlar alanlarına göre daha önemli ve bilimsel verilere dayalı eserler ortaya çıkarmışlardır. Bunlardan başka, seyyahlar içinde siyasi görevliler, hacılar, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasi ajanlar, konsoloslar, bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler ve misyonerler bulunmakta ve bunlar kendi alanı ile ilgili gözlemler yapmaktadırlar.¹¹ Hatta ister mesleki olarak uzmanlaşmış bir araştırmacıya ister gezi amacıyla seyahat etmek isteyenlere yönelik rehber yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹² Bunun yanında XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde seyahatler yapan seyyahların İngiltere örneğinde Royal Geographical Society, Fransa örneğinde de Soci  t   de G  ographie gibi derneklerin   yeleri olduğu ve hazırlamış oldukları bazı özel raporları bu cemiyetlerin yayın organlarında yayınladıkları da görülmektedir. Bu bakımdan seyahatin Batı için Ortaçağdan XIX. yüzyılın sonlarına kadar geçirdiği dönüşümün entelektüel, siyasi ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda ve farklılaşan amaçlarla şekillenmesi bir bilgi kaynağı olarak seyahate ve seyahatnamelere ayrı bir önem kazandırmıştır. Zira Batı için seyahat toplumunda soyluluğun bir göstergesi olarak kabul edilse de Ortaçağ'da içine kapanmış olan Avrupa'nın önce Akdeniz dünyasına, daha sonra da Coğrafi Keşifler ile dünyaya a  ılmasında önemli bir rol icra etmiş ve Batı medeniyetinin her alanda ortaya çıkmasında katkı yapmıştır. Bu bakımdan Batı'da seyahat için pek çok disiplini ilgilendiren geniş bir perspektif oluşmuş, "travel literature" denilen geniş bir k  llyat ortaya   ıkmıř¹³ ve seyahatname koleksiyonları oluşturulmuştur.¹⁴

Türkiye'de Seyahatname   alışmaları

Son zamanlarda seyahatname çevirileri, araştırmalarda seyahatnamelerden daha fazla istifade edilmesi ve seyahatname temalı çalışmalar bağlamında bu kaynakları en azından Osmanlı tarihi için sınırları tam olarak belli olmayan yeni bir çalışma alanı olarak ortaya çıkardı. Her ne kadar bu çalışmanın amacı seyahatnamelere dair ayrıntılı bir bibliyografya ortaya koymak olmasa da en azından ülkemizde bu kaynaklara yönelik ilginin gelişimini göstermek açısından örnek bazı çalışmalara işaret etmek yerinde olur. Aslında   lkemizde seyahatnamelere yönelik ilgi her ne kadar bunların araştırmalarda kaynak olarak kullanılması şeklinde karşımıza çıkmasa da   eviri faaliyetleri ekseninde 1930'lu yıllardan itibaren gözlemlenebilir. Amicis, Busbecque, Clavijo, Xenophon gibi eserlerin çevirileri ile başladığını gördüğümüz bu ilgi daha sonra başka eserlerin de çevirilerek okuyuculara sunulması ile devam etmiştir.¹⁵ Bu süreçte Reşat Ekrem Koçu'nun popüler nitelikte de olsa "Türkiye Seyahatnameleri Serisi" başlığı altında Amicis, Deyrolle, Craven, Thevenot, Montagu ve Dauzats'ın seyahatnamelerinden   zet niteliğinde yaptığı tercümeleri mutlaka belirtmek gerekir.¹⁶ Bu   evirilerin yanı sıra bilhassa seyahatnamelerin ülkemizde tanınma sürecine katkı yapan bazı makale ve derlemelerin de zamanla ortaya çıkmaya başlandığı görülmektedir.¹⁷ Ancak bu   nc   çalışmaların küçük çaplı birer tanıtım ve   eviri faaliyetinden öteye gidemediğini, diğer bir ifade ile değişik disiplinler için birer kaynak olarak kullanılan çalışmalar olmadığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan 1980'lerden itibaren seyahatnameler Osmanlı tarihinin birer kaynağı olarak başta yabancı araştırmacılar olmak üzere çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Mantran ve Lewis'in çalışmaları bu konuda karşılaştığımız ilk örneklerdendir.¹⁸ Bunun yanında her ne kadar akademik çalışmaları olarak nitelendirmezsek de, popüler nitelikte   zet şeklinde Lady Montagu, Thevenot, Howard, Olivier, Markopolo Busbeg, Tavernier ve Baron De Tott'un seyahatnamelerinin   evrilmelerine dayanan "Tercüman 1001 Temel Eser Serisi"nin de seyahatnamelere olan ilgiyi arttırdığını söyleyebiliriz.¹⁹ Ayrıca bu tarihlerden itibaren seyahatnameler üzerine olan akademik ilgi bazı   nc   çalışmalar ile daha da belirginleşti. Bu bakımdan Aybet'in 1980'li

yıllarda doktora tezi olarak hazırladığı, 1530–1699 yılları arasını kapsayan ve ellinin üzerinde eseri incelediği ve bu şekilde bu yıllar arasında Avrupalıların Osmanlıya bakış açısını ortaya koyduğu çalışma oldukça önemli bir örnektir. Bunun gibi temelde Batı'daki Türk imgesinin oluşmasına yönelik seyahatnamelerin temel kaynak olarak kullanıldığı başka edebi çalışmalar da yapıldı. Tülay Reyhanlı'nın İngiliz seyyahlardan hareketle XVI. yüzyılın İstanbul'na dair hazırladığı eser ise bu alanda yapılan ilk önemli çalışmalardan biridir.²¹ Seyahatnameler 1980'lerde bilimsel etkinliklere de konu olmaya başladı. 1985 yılında Eskişehir'de düzenlenen I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Batı'daki Türk imajının oluşumunda Batılılar tarafından yazılan seyahatnamelerin oldukça belirleyici rolleri olduğuna dair yerli ve yabancı katılımcıların önemli tespitleri oldu.²² Bu bağlamda seyahatnameler sadece tarihi kaynaklar olarak bu alanla ilgili çalışmalarda değil bir edebi bir kaynak olarak gezi edebiyatına yönelik çalışmalara da kaynaklık etmeye başladı. Ayrıca Batı'da bir Osmanlı-Türk imgesi yaratması açısından seyahatnameler bu alanda incelemelere tabi oldular.²³ Seyahatnameler barındırdığı çizili bilgiler bakımından mimari ve sanat tarihi açısından da önemli kaynaklar olduğu için bazı akademik çalışmalara konu oldu. Bu bağlamda bazı şehir ve bölgelerin mimari ve konut yapıları hakkında seyahatname merkezli önemli araştırmaların da yapıldığını görmekteyiz.²⁴ Bu dönemden itibaren Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik çalışmaların yoğunlaşmasıyla beraber seyahatnamelerin ana kaynaklar olduğu akademik çalışmalarda da belirgin bir artış görüldü. Özellikle de şehir tarihleri açısından seyahatnameler, tarih yazımının yeni bir kaynağı olarak kullanılmaya başlandı. Bu konuda en erken örneklerden birisi Rıfat Özdemir'in Ankara üzerine hazırladığı çalışmadır. Her ne kadar çok fazla seyahatnameden istifade etmese de Özdemir şehrin tarihi için seyyahların verdiği bilgilerin önemini vurgulamıştır.²⁵ Artık bu dönemden sonra seyahatnameler ayrı bir çalışma alanı haline geldi. Yerel tarihin en önemli kaynaklarından olmaları itibarıyla arşiv kaynakları gibi birinci el kaynakların yanında seyahatnameler de çalışmaların içeriklerini zenginleştiren, döneme dair canlı bir tasvir ortaya koyan kaynaklar olarak daha fazla kullanılmaya, dahası sadece seyahatnamelere dayanan eserlerin ortaya çıkması çıkmaya başladı. Bu yeni eğilim çerçevesinde seyahatnamelere dayalı yüksek lisans ve doktora çalışmaları hazırlandı. Bu çalışmalar ya bir seyyaha göre bazı yerleşim birimleri, belirli bir zaman diliminde belli bir bölge²⁶ ve birden çok seyyaha göre bir şehrin²⁷ incelenmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şehir tarihi denemelerinin yanında yine seyahatnamelere göre Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı hakkında başka akademik çalışmalar da ortaya konulmuştur.²⁸ Türkiye'de seyahatname çalışmalarında Yerasimos'un çok önemli katkıları oldu. Şüphesiz bu alandaki en önemli katkısı yazarın Osmanlı İmparatorluğu'na gelen seyyahların eserlerinin, içeriklerinin ve seyahat rotalarının incelendiği çalışmadır.²⁹ Fakat bu eser sadece XIV. ve XVI. yüzyıllar arasını kapsamakta ve diğer yüzyıllardaki seyahatnamelere değinmemektedir. Robert Mantran'ın yazdığı ve 1990 yılında Türkçe çevirisi yayınlanan XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un incelendiği eserde yerli ve yabancı seyahatnameler önemli kaynaklar olarak kullanılmıştır. Yerasimos'un öncü çalışmasının devamı niteliğinde olan diğer tercüme faaliyetlerine de değinmek gerekmektedir. Zira vefatından önce dilimize kazandırılmalarına öncülük ettiği Tournefort Seyahatnamesi, Tavernier Seyahatnamesi ve ölümünden sonra yayınlanan Thevenot Seyahatnamesi Türkiye'de bu kaynaklara olan ilginin diğer bir göstergesidir. Bunların yanında Osmanlı tarihi için hazırlanmış rehber kitaplarında da seyahatnameler temel kaynaklar arasında gösterilmiştir.³⁰ Faroqhi'nin Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir adlı eseri seyahatnameleri tarih yazımı ve özellikle mahalli tarih çalışmaları açısından kaynak olarak inceleyen önemli bir adımdır.³¹ Seyahatnamelere yönelik ilginin yoğunlaşması açısından yukarıda saydığımız çalışmaların dışında bazı şehirler örneğinde ve değişik seyyahların ilgili şehir

hakkında verdikleri bilgilerin tercüme ve bir araya getirilmesinden oluşan “seyahatnamelere göre şehir” kitapları hazırlandı.³² Bu şehirler içinde şüphesiz en zengin seyahatname literatürüne sahip olan İzmir ile ilgili çalışmalar daha fazladır. İlhan Pınar’ın XVII-XIX. yüzyıllar arasını incelediği beş ciltlik çalışmasının bu alandaki en geniş çalışmalardan biri olduğu gibi³³ İzmir ile ilgili seyahatnameler temalı etkinlikler düzenlenerek yayınlanmıştır.³⁴ Bunların dışında son senelerde sayıları gittikçe artan ve sürekli olarak tekrarlanan mahalli sempozyum ve kongrelerin de en yaygın konularından biri olarak söz konusu bölge hakkındaki seyahatnamelerden ortaya çıkan tebliğ/makaleler de Türkiye’deki seyahatname çalışmalarına ayrı bir ivme kazandırmıştır. 2011 yılının Evliya Çelebi’nin 400. Doğum yıldönümü olması ve bu vesile ile bir dizi etkinliğin düzenlenmesi de seyahatnameleri gündemde tutan bir tarih oldu.³⁵ Hem bu etkinlikler hem de Osmanlı coğrafyasına ilişkin seyahatnamelerin çevirilerinin artması bu kaynakların ülkemizde de hak ettikleri yerleri almayı başladıklarını göstermektedir.³⁶

Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler

Elbette seyahatnamelerin yukarıda saydığımız alanlara kaynaklık ettiği çalışmalar bunlarla sınırlı değildir. Seyahatnameler yüksek lisans ve doktora tezleri gibi araştırmalara konu olmaya devam ettiği gibi bu alanda popüler nitelikli çalışmalar ve çeviri faaliyetleri de sürmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde seyahatnamelerin, verdikleri bilgiler ekseninde nasıl ele alındıklarına veya hangi alanlarda kaynak teşkil ettiklerine dair değerlendirmeler yapılacaktır. Bunun için bazı örnek çalışmalardan hareket edilecektir. Genel olarak bakıldığında seyahatnamelerin kaynak olarak kullanımlarına dair üç değişik yöntemin olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki belirli bir bölge için sadece seyahatnamelerin kısa tanıtımı ve tercümeleri şeklindeki derleme çalışmalarıdır. İkincisi ise yerel tarih çalışmalarında seyahatnamelerin yardımcı kaynak olarak kullanılması esasına dayanmaktadır. Son yöntemde ise temel kaynak olarak seyahatnamelerin ele alındığı ve seyahatnameler üzerinden belirli bir bölge veya şehrin incelendiği çalışmalar gelmektedir. Bu saydığımız yöntemler içinde şüphesiz en kolay olanı ilkidir. Bu yöntemde çalışmaların, ilgili bölge veya şehre dair bilgi veren eserlerden ilgili kısımların kronolojik olarak derlenmesi ve tercümesi ile oluşturulduğunu görmekteyiz. Bu itibarla bu konuda erken tarihli bir çalışmanın bu eserlere kaynaklık ettiği söylenebilir. Cobham’ın Kıbrıs tarihine yönelik hazırladığı *Excerpta Cypria* adlı çalışmasının bu derleme niteliğindeki eserlerin ilk önemli örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Adadaki İngiliz yönetimi altında Larnaka’da komiser olan Cobham’ın adanın tarihine yönelik öncü çalışmalarından olan bu eser 23-1866 yılları arasında adaya gelen seksen seyyah ve araştırmacıların eserlerinde geçen ilgili kısımları derlenmesi ve İngilizceye çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. İçerik açısından biraz daha ayrıntılı bakıldığında, seyyahların adlarına göre oluşturulan başlıklar altında öncelikle seyyah hakkında biyografik bilgilerin, eserinin adının, alıntı yapılan sayfaların ve seyyahın adayı ziyaret tarihinin verildiği görülmektedir. Bazen de seyyahın mesleki özelliklerine ve seyahat güzergâhına dair bilgiler de verilmiştir.³⁷ Gobham’ın bu yöntemi seyahatnameler ile ilgili olarak hazırlanan popüler nitelikli kitaplarda, yani seyyahların verdiği bilgilerin kendi içlerinde veya diğer kaynaklar ile mukayese edilmediği eserlerde takip edilen bir yöntem haline gelmiştir. Yukarıda Sivas, Amasya, Sakarya, Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Kayseri ve Kastamonu üzerine hazırladığını gördüğümüz eserleri bir kez daha hatırlatmak gerekir. Bunlara güzel bir örnek daha eklemek gerekirse, Ulugün’ün Kocaeli ve çevresi hakkında MÖ VI. yüzyıldan günümüze kadar değişik milletlerden 150’ye yakın seyyahattan derlediği çalışma en geniş örneklerden biridir.³⁸ Bir başka tespit olarak bu tarzda hazırlanan çalışmalardan biri olan Tuzcu’nun Amasya için hazırladığı eserini

diğerlerinden farklı kılan görsel malzemeleri eklemesi ve seyyahların Amasya hakkındaki ayırt edici ifadeleri eserin bölümlendirmesinde kullanmasıdır.³⁹ Seyahatnameler en çok yardımcı kaynak olarak kullanımları ile ön plana çıkmaktadırlar. Şüphesiz bu eğilimin ortaya çıkmasında 1980'lerden itibaren gelişme gösteren sosyo-ekonomik tarih yazımı önemli bir unsurdur. Bu dönemden itibaren içinde mahalli tarih çalışmalarının da olduğu Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik çalışmalar hız kazanmaya başladı. Ancak bu çalışmalar içinde de seyahatnameler zenginlikleri hemen keşfedilen kaynaklar olmadı. Bilindiği gibi, yerel tarihin kaynakları olarak mevcut çalışmaların temel aldığı kaynaklar içinde öncelikle Osmanlı arşiv kaynakları, Şer'iyeye Sicilleri, Vakıf ve Hurufat Defterleri, XIX. yüzyıl için salname ve gazeteler ve yeni yeni kullanılmaya başlanan konsolosluk arşivlerinin⁴⁰ yanında seyahatnameler de önemli bir boşluğu doldurmaktadır.⁴¹ Seyahatnamelerde Osmanlı sosyo-kültürel hayatı üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.⁴²

Seyyahlar özellikle Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı ve gelenekleri, bayram veya selamlık alayı gibi törenler, hamamlar, meslek gurupları, giyim tarzları, mesire yerleri, kahvehaneler, semtler, sokaklar, pazar, mahalleler, şehirdeki önemli dini ve ticari yapılar gibi şehir hayatı ve abideleri gibi genel konular üzerinde durmuşlar ve bunun yanında seyahatnamelerini resim, harita ve gravürlerle süslemişlerdir. Şüphesiz seyahatnamelerin bu yeni tarih yazımı eğiliminde en çok kullanıldıkları alan da mahalli tarih yazımı oldu. Seyahatnamelerin hangi alanlardaki boşluğu doldurduğuna dair daha ayrıntılı bakıldığında ise Madran'ın tasnifi ile bu eserlerin içerdikleri yazılı ve çizili bilgiler açısından önem kazandıkları görülür. Yazılı bilgiler başlığı altında Anadolu'nun tarihi coğrafyası, antik isimler ve kitabeler; Osmanlı ordusunun durumu gibi askeri içerikli bilgiler; Osmanlı toplumundaki dini gruplar, Anadolu'nun fiziksel coğrafyasını oluşturmak amacıyla yol güzergâhları ve yüzey şekilleri; akarsu ve maden gibi doğal zenginlikler, belli bir yörenin iklim koşulları, kırsal yerleşmeler ve kır hayatı gibi konular başta gelmektedir. Çizili bilgiler başlığı altında da seyahatname yazarının izlediği yolu gösteren veya bölgelere mahsus haritalar; kentin tümü, bir bölümünü bir sokağını veya cami kilise ve bunun gibi tek tek mimari yapıları gösteren gravür ve resimler, mimari çizimler ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de fotoğraflar yer almaktadır.⁴³

Elbette seyahatnamelerin bu alanlarda kaynaklık ettiği bu çalışmaları burada tek tek değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Ancak genel olarak bakıldığında mahalli tarih çalışmalarında seyahatnamelerden şehirlerin fiziki yapılarına ilişkin olarak yüzey şekilleri, kentin simgesi niteliğindeki özel oluşumlar gibi topoğrafik tanımlar, şehrin yerleşim alanı ve görünümü, iklim ve bitki örtüsü, sosyal hayatın merkezi olarak çarşı, pazar ve meydanlar, şehrin kalesi ve limanı, sokaklar, mahalleler ve konut tipleri, şehrin ulaşım ağı, dini, askeri, sosyal ve ticari amaçlı yapılar hakkında bilgilere ulaşmamız mümkündür. Şehrin sosyal yapısı hakkında ise yine bu kaynaklarda; şehrin tarihi geçmişi, nüfusu, şehirdeki yerleşimin etnik ve dini dağılımı, şehirde günlük yaşamdan kesitler, şehrin idarecileri, şehri etkileyen siyasi ve askeri gelişmeler, veba ve kolera gibi salgınlar, depremler, yangınlar ve tahribatları hakkında zengin bir içeriğin olduğu görülmektedir.⁴⁴

Son grupta yer alan çalışmalara bakıldığında ise burada yine örnek çalışmalardan hareket ederek bazı tespitler yapmak mümkündür. Yukarıda da gördüğümüz gibi bu alanda seyahatnameler büyük oranda yüksek lisans ve doktora çalışmalarına konu teşkil etmektedir. Burada belirli bir kronolojik dönem içinde incelemeye tabi olunan alan bir bölge, birkaç şehir, şehir veya çevresi, belirli bir ticaret

yolu, ada grubu, limanlar veya tek bir şehir olabilmektedir. Burada zaman zaman tek bir seyyahın gözlemlerine dayalı çalışmalar olduğu gibi seyyahların milliyetlerine göre bir ayırım yapıldığı veya araştırmacının kullanabildiği kadar farklı milletlerden değişik dillerde yazılmış seyahatnameleri incelemeye çalıştığı görülebilir. Bu çalışmalara birkaç örnekle bakmak gerekirse en güzel örneklerden birisi Lowry'nin Bursa hakkındaki derlemesidir. Lowry'nin Bursa örneğindeki çalışması, seyahatname temalı çalışmalara çok güzel bir örnektir.⁴⁵

Erken dönem Osmanlı tarihine yönelik çalışmaları ile bilinen Lowry ilk Osmanlı başkenti Bursa'nın Osmanlı-Cumhuriyet dönemi diyebileceğimiz çok geniş bir zaman dilimini, 1326-1923 arası yüz seksen seyahatname üzerinden nüfus, ekonomi, gayrimüslim cemaatler, şehirdeki tekstil üretimi, veba, deprem, yangın ve eşkıyalık gibi konular ve son olarak da şehir ile özdeşleşmiş bir efsane üzerinden incelemeye çalışmıştır. Eserin son bölümünde ise değişik dillerde kaleme alınan bu seyahatnamelerin yüzyıllara göre tasnif edilmiş yorumlamalı bir listesini sunmaktadır. Fakat Lowry bununla da kalmamış seyyahların bilgilerini diğer kaynaklar ile de desteklemiştir. Mesela nüfus verilerini tahrirler ile mukayese etmiştir. Burada Lowry'nin çalışmasını önemli kılan nokta pek çok monografi örneğinde çalışmanın olduğu Bursa'yı seyyahların izlenimlerinden bu geniş zaman diliminde incelemesi ve arşiv belgelerine dayanmayan "farklı bir Bursa" ortaya koymasıdır.⁴⁶ Bu konuda verebileceğimiz bir diğer örnek Mangaltepe'nin Van hakkındaki çalışmasıdır. XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van adıyla hazırlanan doktora çalışmasında dayanan bu eser yalnızca Fransız seyyahlardan istifade etmekle kalmamış İngiliz ve Alman seyyahlardan, dahası ikinci el kaynaklardan da istifade etmiştir. Mangaltepe, seyahatnamelerde çok sık rastladığımız coğrafi tanımlamalardan hareketle yörenin coğrafyasını, daha sonra idari bölünme ve demografik durum, bölgenin ekonomik yapısı, etnik ve dini yapı, Ermeni Meselesi ve son olarak da yöredeki mimari eserlere ilişkin bilgileri değerlendirmiştir.⁴⁷

Ancak bu çalışmada da görüldüğü gibi sadece seyahatnameler her konunun anlaşılması için yeterli bilgiyi vermeyebilir. Bu açıdan, araştırmacıların arşiv kaynaklı çalışmalardaki eksiklikleri doldurmada seyahatnameleri kullanması gibi seyahatnamelerin temel kaynak olduğu çalışmalarda da diğer kaynaklara zaman zaman başvurulması bir zorunluluk olabilir. Bu konuda yakın zamanda Doğu Karadeniz bölgesi üzerine hazırlanmış olan bir çalışmaya değinmek yerinde olur. Ayşegül Kuş'un XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Karadeniz'e gelen, sadece seyyah olarak niteleyemeyeceğimiz araştırmacıların da içinde olduğu Alman, İngiliz, Fransız ve Amerikalıların eserlerinden hareketle hazırladığı eseri seyyahların verdiği bilgilerin yanı sıra ikinci el kaynakları kullanması bakımından önemli bir örnektir. Bu yöntem okuyucuya güncel bilgiler ile seyyahın verdiği bilgiler arasında bir bağlantı kurmasını da sağlayabilir. Diğer çalışmalarda da gördüğümüz gibi Kuş'un eserinde de öncelikle fiziki yapıya dair değerlendirmelerin; arkasından sosyo-kültürel yapı ve buna etki eden unsurlar ve son olarak da idari yapıya dair değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir.⁴⁸ Bu saydığımız çalışmaların giriş kısımlarında veya sonlarında seyyahların ve eserlerinin değerlendirildiği kısımların olduğunu da hatırlatalım. Bu en azından okuyucu açısından seyyahın verdiği bilgilerin seçiciliğinin neden kaynaklandığını anlamada faydalı olabilir. Yine yakın bir zamanda Gümüşhane hakkında Saylan'ın hazırladığı eseri de örnek çalışmalar içinde zikredebiliriz. Trabzon'dan Erzurum'a uzanan önemli bir ticaret yolu üzerinde olan şehir hakkında Osmanlı döneminde dair bilgi veren seyyahların eserlerinden derlenen bu çalışma içerik olarak seyyahların tanıtımı, yörenin coğrafyası, idaresi, iktisadi ve sosyal vaziyeti hakkındaki bölümlerden oluşmaktadır. Çalışmayı diğerlerinden ayıran farkı, yukarıda Cobham'ın Kıbrıs

örneğinde yaptığı gibi seyyahların Gümüşhane ile ilgili anlatılarının kitabın ek kısmında orijinal dili ile ilave edilmiş olmasıdır.⁴⁹ Burada son bir değerlendirme olarak bazı seyahatnamelerin ortaya çıkışı açısından yakın bir zamanda yayınlanan bir çalışmaya değinmek yerinde olur. Bilindiği gibi her bir seyahatnamenin ortaya çıkmasında belli bir misyon etkili olmuştur. Günümüzde bile belli başlı sakıncaları olan, uzak bölgelere gitmek ve burada her türlü bilinmezliklerin olabileceği yolculuklar elbette eski dönemler için düşündüğümüzde herkesin kalkışacağı işler değildi. Öyle ki diplomatik bir görev, hac, misyonerlik faaliyetleri, ticaret, askeri seferler ve bilimsel nedenler seyahatlerin yapılmasındaki en önemli unsurlardı. Bu bakımdan hemen hemen her bir Avrupalı seyyah Osmanlı coğrafyası gibi geniş bir bölgede resmi bir misyon çerçevesinde incelemeler yapmıştır. Bu bakımdan sadece seyahatnamenin bağımsız bir metin olarak seyyahın, mesleğinden, seyahat amacından ve döneminden ayrı bir şekilde incelenmesi yanlış olur. Her bir seyyahın yazdıkları onun mesleki özelliklerine ve seçiciliğine göre oluştuğuna göre araştırmacıların bu özelliklerinin farkında olması önemlidir. Bu konuda Yılmaz'ın, Victor Fontanier'nin Doğuya Seyahat adlı üçleme seyahatnamelerinin sonuncusu olarak yayınlanan eserin⁵⁰ çevirinde yaptığı giriş önemlidir. Fransız hükümetinin görevlisi olarak 1821'de Osmanlı ülkesine gönderilen Fontanier dokuz yıl boyunca Osmanlı ülkesinde seyahatler gerçekleştirip bunları iki ayrı cilt olarak yayınladı. Fontanier'nin bu tecrübesi onun 1830'da bu kez Trabzon'daki Fransız konsolosluğuna atanması sürecine etkili oldu. Fontanier iki yıla yaklaşan Trabzon misyonundan sonra 1834'te Fransa'ya döndükten sonra bu kez de Trabzon izlenimlerini yayınladı. Yılmaz, Fontanier'nin konsolosluk döneminde Fransız makamları ile yapmış olduğu yazışmalardan hareketle çevirisini yapmış olduğu esere geniş bir giriş kısmı hazırlamıştır. Bu ayrıntılı giriş kısmı, okuyucuya Fontanier'nin resmi misyonu süresince yapmış olduğu yazışmalar ile seyahatname olarak yayınladığı Trabzon izlenimleri arasında bir mukayese yapma imkânı vermektedir.⁵¹

Bu bakımdan seyyahı, misyonunu ve dönemi anlamak adına Yerasimos'un Tavernier, Thévenot ve Tournefort seyahatnameleri için yazmış olduğu ayrıntılı giriş kısımlarının okuyucu ve araştırmacılar için çok önemli olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir. Bu sınıflandırmadan sonra seyahatnamelerde verilen bilgilerin yerel tarih için hangi alanlara yönelik olduğuna dair bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Yukarıda örnek çalışmalarda da görüldüğü gibi seyyahların gezip gördükleri yerlerin coğrafyası, bu coğrafyanın insan yaşantısı üzerindeki etkisi ve şehirlerin görüntüsü gibi fiziki tanımlamaların çok sık yapılmaktadır. Ancak bunun yanında bu fiziki yapı üzerinde insana dair unsurların, geleneklerin, sosyal, kültürel ve dinsel mekânların da ayrıntılı anlatılara konu olduğu görülmektedir.⁵²

Bu bakımdan seyyahların belli bir bölge veya şehir hakkında verdiği bilgileri Madran'ın yazılı ve çizili bilgiler sınıflandırmasından biraz daha ayrıntılı incelediğimizde fiziki yapı ve bu yapı üzerinde yer alan sosyal yapı ve buna etki eden unsurlar olarak iki kısımda incelemek mümkündür.⁵³ Fiziki yapıya dair verilen bilgileri genel olarak değerlendirdiğimizde genellikle yol güzergâhları, deniz yolu ise yolculuk sırasında uğranılan limanlar, karayolu ise yol üzerinde bulunan yerleşim yerlerine ilişkin ayrıntıların çok sık karşılaştığımız detaylar olduğu söylenebilir. Bu ayrıntılar zaman zaman görsel kaynaklar ile desteklenen şehirlerin manzaralarına ilişkin detaylar, şehrin yerleşim dokusu, mahallelere dair detaylar içerir. Seyyahların bu fiziki yapıya ve özellikle de yerleşim dokusuna dair bilgileri zamanla şehirlerin geçirdiği değişimleri anlama açısından oldukça önemlidir. Fiziki yapının bir parçası olarak şehirdeki yaşam koşullarının daha iyi ifade edilebilmesi için iklim ve bitki örtüsünden de bahsedilmekte; şehirde yetişen ve iktisadi bir önem arz eden meyve ve sebzelerin de üzerinde durulmaktadır. İklim koşullarının bir parçası olarak zaman zaman yörenin sıhhi koşulları üzerinde de

değerlendirmeler de yapılmakta ve salgın hastalıklar hakkında bilgi verilmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi seyyahların gezdikleri yerlerin farklılıklarını bulabilecekleri yerler başlıca şehirler ve şehirlerdeki sosyal hayatın izlenebileceği çarşı ve pazar gibi mekânlardı. Buralarda yapılan gözlemlerde çoğu kez seyyah kendi ülkesi ile mukayese yaparak Doğu'nun farklılığını, diğer bir ifade ile geriliğini sık sık vurgular. Hatta şehirlerde mekânsal analizler de yaparak Batı ve Doğu'ya ait unsurları bulmaya çalışır.⁵⁴ Bu bakımdan seyyahların çarşı, pazar ve meydanlar hakkındaki yorumları onun zihin dünyasına da ışık tutmaktadır. Fiziki tanımlamalarda sık sık karşılaştığımız şehrin en önemli yapısı diyebileceğimiz kale gibi yapılar şüphesiz en çok dikkat çeken unsurlardır. Kalenin yapısı, içindeki veya varoşlarındaki yerleşim dokusu ve bunun cemaatlere göre dağılımı, liman şehri ise başlıca limanı veya iç kısımlarda yer alan bir şehir ise bu yeri diğer kısımlara bağlayan şehir kapıları veya yollar sık sık tarif edilmektedir.⁵⁵ Şehrin sokakları ve konut tipleri konusundaki ayrıntılar sadece tarihi çalışmalar açısından değil mimari ve sanat tarihi açısından da kıymetlidir.⁵⁶ Konutların tek ya da iki katlı olması veya yapı malzemesinin niteliği konut yapılarının oluşumunda iktisadi imkânlar kadar kültürel unsurları ifade etmektedir. Mesela Trabzon'da yerleşimin en yoğun olduğu bölgelerde cadde ile konut arasının evin mahremiyeti için yüksek duvarlar ile ayrılması üzerinde vurgu yapılırken Erzurum'un üzeri toprak damlı olan evleri çok sık bahislere konu olur. Elbette dini, askeri, sosyal ve ticari amaçla yapılan önemli mimari yapılar üzerinde de sık sık durulur. Bunlar arasında cami, kilise, manastır, han, hamam, türbe, zaviye, medrese, köprü, çeşme gibi eserler örnek verilebilir.

Her bir seyyah ziyaret ettiği bölge veya şehir hakkında bilgi verirken nüfusa dair değerlendirmeler yapma konusunda kendilerini zorunlu hissetmişlerdir. Bu tahmin seyyahın bilgi kaynağına göre bazen hane veya aile sayısına bazen de toplam nüfusu kapsayacak tahminlere varabilir. Bunun yanında toplumun bileşenini ortaya koymak için dini grupların genel nüfus içindeki oranları da belirtilmektedir. Bu verilerde şehirdeki grupların nerelerde ikamet ettikleri şehir mahalle ve varoşlarının dini gruplara göre olan dağılımı konusunda da bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Burada asıl mesele zaman zaman birbirleri ile çelişen bu kaba nüfus verilerinin nasıl kullanılacaklarıdır. Ancak çalışmalarda da görüldüğü gibi seyahatnamelerdeki demografik verilerin kendi içlerinde ve diğer kaynaklar ile mukayeseli bir biçimde kullanımı şehir veya bölgelerin nüfusunu tahmin etmede yardımcı olabilirler.⁵⁸ Seyahatname merkezli şehir tarihi çalışmalarında da görüldüğü gibi seyyahların tahminlerinden yaklaşık bir şehir/bölge nüfusu ortaya konulabilir.⁵⁹ Ancak yine de seyyahın amacına, yeteneğine ve tahmin gücüne göre değişen bu rakamların kullanımına dikkat etmek gerekmektedir.⁶⁰ Seyyahların toplumsal yapıyı canlı bir şekilde anlatmak için sadece sosyal hayatın geçtiği mekanları gözlemlemekle kalmamışlar bazen de doğrudan insana dair değerlendirmeler yapmışlardır. Bu bazen ziyaret edilen bir yetkili bazen de çarşı ve pazarda karşılaşılan sıradan birisi olabilir. İnsana dair, seyyahın ilginç gördüğü ve okuyucu kitlesinin de ilgisini çekeceğini düşündüğü gezilen çarşı ve pazarda karşılaşılan Müslüman, Rum veya Ermeni esnaf, bazen de sokaktaki çocukların veya geleneksel kıyafetleri ile dolaşan kadınların tasvir edilmesi şeklinde belirlemektedir. Burada halkın yaşamına ilişkin, misafir olunan evdeki gündelik hayat, halkın toplu olarak bulunduğu kahvehane gibi toplu mekânlar, bayram ve şenlik yerleri gibi toplumsal yaşamın en iyi gözlemlenebileceği yerler tercih edilmektedir.⁶¹ Bu bağlamda son olarak bahsetmemiz gereken nokta seyyahların toplumsal hayatı etkileyen mühim hadiselerden de bahsetmeleridir. Bu zaman zaman siyasi ve askeri gelişmeler ve buna bağlı olarak yaşanan sorunlar olabileceği gibi veba ve kolera gibi salgınlar ve bunların şehirlerde neden olduğu yıkımlar da olmaktadır. Salgınlar gibi şehirler üzerinde derin etkiler bırakan yangın ve depremler gibi olaylar da seyyahın notlarında aktardığı

konulardan bazılarıdır.

Sonuç

Her yazın türünde olduğu gibi seyahatnamenin de sosyal bilimlerde kaynak olarak kullanımı ile ilgili sorunlar bulunmaktadır. İçerik açısından bakıldığında seyahatnameler tarihten, mimariye ve edebiyatta kadar geniş bir alanda kaynaklık eden eserlerdir. Ancak bunların kullanımında dikkat edilmesi gereken noktalar bulunmaktadır. Eyice'nin tabiriyle seyahatnamelerin özellikle mahalli çalışmalar açısından bakıldığında bazılarının "hiçbir işe yaramayacak gevezelikler" ile dolu olduğu görülebilir. Hatta bazen seyyah zaman ve mekândan kopmuş bir biçimde kendi iç dünyasını anlatır veya gözleme dayalı herhangi bir bilgi vermez. Ancak seyyahın verdiği tüm bilgilerin de onun gözlemlerine dayandığını da söylemek yanlıştır. Seyyah çoğu kez kendisinden önce yazılanların etkisindedir ve bu durum çoğu kez seyahatnamelerin birbiri ile mukayese edilmesi durumunda tespit edilebilir. Bu bakımdan diğer kaynaklar ile mukayese edilmeleri bir yana seyahatnamelerin verdikleri bilgilerin kendi içinde bir mukayeseye tabi tutulmaları araştırmacılar açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Elbette bu yapıldıktan sonra ikinci olarak gerekli olan bu mukayeseli bilgilerin diğer kaynaklar ile de desteklenmesidir. Bu şekilde tarih yazımı için en önemli kriterlerden biri olan çok kaynaklılık da sağlanmış olabilir.

Seyahatnamenin içeriğini belirleyen en önemli unsurun bizzat seyyahın kendisi, mesleği ve dönemin şartları olduğu gerçeğinden hareket edersek bunların eserlerinden istifade eden araştırmacının da bu unsurları göz önünde bulundurması bir zorunluluk olur. Bireysel bir faaliyet olan seyahatname yazmada, seyyahlar gördüklerini yazarlar ve onların algılamaları, geldikleri kültürel ortam, okudukları materyaller ve kendi tecrübeleri tarafından şekillendirilir. Seyyahın toplumsal kökeni, eğitim düzeyi ve önyargıları izlenimlerini etkilediğinden seyahatnameden önce seyyahı bilmek elzemdir. Bu bakımdan seyahatnameleri kaynak olarak incelerken öncelikli olarak hangi amaçla yazıldıklarına dair eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekir. Öyle ki seyahatnamelerdeki yanlı veya gerçekçi görüşler dönemin söylemlerine, Avrupa devletleriyle Osmanlı arasındaki politik ve sosyal ilişkilere göre kısmen değişkendir ve ancak bu kaynakların tarafsız olanları ya da iyi bir eleştiri süzgecinden geçenleri bilimsel bir araştırmaya kaynaklık edebilir.

Seyahatnameye yönelik eleştirel bir yaklaşımı gerektiren hususlardan biri de seyyahın verdikleri bilgilerin kaynağıdır. Gezdiği yerdeki insanlar ile sadece araçlar vasıtası ile iletişim kuran seyyah çoğu kez bilgi kaynakları açısından sınırlı imkânlarla sahiptir. Çoğunlukla seyyahlar geldikleri bölgenin dilini bilmemekte ve kendilerine gayrimüslim rehberler tutarak incelemelerini yapmaktadırlar. Bu da şüphesiz seyyahların topluma tam olarak nüfuz etmelerinin önünde bir engeldi. Bu da ister istemez anlatıların çoğunlukla gayrimüslimler için daha zengin olmasına yol açmaktadır. Seyahatnamelerin verdiği bilgiler seyyahların birkaç gün içinde gördükleri ve daha önce yaptıkları bir ön okumanın karışımı niteliğindedir.⁶⁴ Son söz olarak Türkiye'de sosyal-ekonomik tarih çalışmalarında görülen artışla beraber seyahatnamelerin daha da önemli kaynaklar haline geldiği görülmektedir. Seyahatnameler tarih, arkeoloji ve sanat tarihi gibi pek çok disiplin için önemli bilgileri ihtiva eden eserlerdir. Ülkemizde son yıllarda özellikle mahalli tarih çalışmalarında yardımcı kaynak olarak seyahatnameler daha da öne çıktığı gibi popüler nitelikte seyahatname temalı çalışmalarda da bir artış eğilimi oluşmuş

tur. Bunların önemli bir kısmı üniversite dışı amatör çalışmaların ürünü olarak bir tercüme ve derleme çalışmasının sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın seyahatnameler üzerindeki yüksek lisans ve doktora düzeyinde akademik çalışmaların çoğalması ile beraber ülkemizde seyahatnamelerin değerinin anlaşılması konusunda olumlu bir gelişme olarak kabul edilebilir. Fakat Osmanlı tarihinin yabancı kaynakları arasında çok önemli bir yer eden bu eserlerin daha sistematik bir şekilde ele alınması gereklidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Batı için seyahatin ifade ettiği anlam seyahatname literatürü hakkında sistematik bir disiplinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu bakımdan bizde de en azından Osmanlı ülkesiyle ilgili seyahatnamelerden oluşan ayrı kütüphane veya koleksiyonlar oluşturulması, bu kaynaklar üzerindeki çalışmaların daha bilimsel yöntemler ile ele alınması gereklidir. Seyahatname temalı çalışmaları teşvik etme adına çalıştay, sempozyum ve kongreler tertip edilmeli ve ilerleyen dönemlerde de seyahatnameler üzerindeki araştırmaları yönlendirecek merkezler oluşturulmalıdır.

Konumuz açısından seyahatnameler, mahalli tarih araştırmalarında önemli bir boşluğu doldurmaları itibarı ile önemli kaynaklardır. Lakin araştırmacıların bu kaynakları nasıl kullanacağına dair bazı noktaların ortaya konulması gerekmektedir. Yukarıda saydığımız hususların dışında metodolojik olarak seyahatnameler her zaman tek başına yeterli kaynaklar olmayabilirler. Bu da büyük oranda araştırma alanı ile ilgili seyahatname literatürünün niceliğine bağlıdır. Önemli yollar üzerinde olan şehirler, limanlar gibi merkezler için elbette bu kaynaklar daha zengindir ve müstakil olarak seyahatnameler üzerinden bunlar hakkında çalışmalar ortaya konulabilir. Ancak bu zenginlik her yer için geçerli olmadığı için çoğu kez seyahatnameler diğer kaynakların yanında birer yardımcı kaynak olmak durumundadır. Pek çok yabancı dilde yazılan seyahatnamelerin belirli bir alan veya şehir için yapılan derlemeleri veya seyahatnamelerin çevirileri en az diğer çalışmalar kadar kıymetlidir. Ancak bu çevirilerde mutlaka yazarı, mesleki özelliklerini, görevini ve dönemin şartlarının genişçe açıklandığı nitelikli giriş kısımlarının olması okuyucu ve araştırmacı için yol gösterici olacaktır.

DİPNOLAR

- ¹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Kitabevi, Ankara 1998, s. 8.
- ² Casey Blanton, *Travel Writing: The Self and the World*, Routledge, New York 1997, s. 2.
- ³ Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2(2014), s. 587-614.
- ⁴ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 16.
- ⁵ Üçel-Aybet, a.g.e., s.16; İlber Ortaylı, “Türkler Hakkında Yazılmış Seyahatnameler”, I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1987, s. 117; Gerald MacLean, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2006; Hikmet Nazlı Pişkin, “17. Yüzyıl Akdeniz Dünyasında Seyyah Olmak: İngilizce Seyahatnamelere Göre Seyahat Kavramı ve Seyahat Etme Koşulları”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, ed. M. Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 267-278.
- ⁶ Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981, s. 23-47.
- ⁷ İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir BB Kültür Yayınları, İzmir 2001, s. X.
- ⁸ Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, (3-5 Mayıs 2001), c. I, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2002, s.146
- ⁹ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 16.
- ¹⁰ Löschburg, a.g.e., s. 112-118.
- ¹¹ Kudret Emiroğlu, “Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası”, *Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı*, İstanbul, 1989, s. 190; İlhan Pınar, “Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir”, *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir*, Uluslararası Sempozyum, 2000, İzmir Yayıncılık, İzmir 2002, s. 116.
- ¹² John Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, J. Murray, London 1840; John Washington and W. I. Hamilton, “Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Addressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan. 1st June, 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 9, (1839), s. xiii-xxii; Pınar, a.g.e., s. X; Aytuğ Arslan, “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları”, III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, ed. N. Kozak-O. E. Çolakoğlu, Detay Yayıncılık, Ankara 2014, s. 151-163.
- ¹³ Ian B. Mackintosh, *Travel Narratives Over Five Centuries* vol. 1-3, Upso 2009; *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, c. I-III, Routledge, New York 2003; Reinhold Schiffer, *Oriental panorama: British travellers in 19th century Turkey*, GA Rodopi, Amsterdam; Atlanta 1999.

¹⁴ Shirly Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century*, American School of Classical Studies at Athens, New Jersey, 1952; Doğu Karadeniz hakkında örnek bir bibliyografya için bkz. Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, vol. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 1985, s. XXVIII-XLII.

¹⁵ Çevirisi yapılan eserler için bkz. Bülent Ağaoglu, *Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası*, İstanbul 1981, s. 29-35.

¹⁶ Semavi Eyice, “X. Hommaire de Hell ve Resam Jules Laurens”, *Belleten*, C.XXVII/105 (1963), s. 60.

¹⁷ Orhan Burian, “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, *Belleten*, XV/ 57, (1951), s. 223-245; Orhan Burian, “Üçüzyıl Önce Memleketimizi Gezen İngilizlerden Peter Mundy”, *Belleten*, XVI/61 (1952), s. 27-33; Bernard Lewis, “Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar”, Çev., Esin Erdim- Salih Özbaran, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, (1984), s. 245-264; Mehmet Önder, *Seyahatnamelerde Konya*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1948.

¹⁸ Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, Oklohama, 1963; Robert Mantran, *Istanbul Dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle; Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris 1962; Robert Mantran, *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs XVIe et XVIIe siècles*, Hachette, Paris 1965.

¹⁹ Yılmaz, a.g.m, s.592.

²⁰ Gül Celkan, 18. ve 19. Yüzyıllarda İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1984.

²¹ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582–1599)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

²² I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri, 28.10.-01.11. 1985, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1985.

²³ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007. Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Kitapları, İstanbul 2000; Sema Emel Göksel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821–1876*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003; Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 37.

²⁴ Bu konuda örnek olarak bkz. Fahri Yıldırım, 14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013; Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Anıtsal Yapılarıyla İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992; Eylem Güzel, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010; Ela Yılmaz, *19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012; Nursel Karaca, *Seyahat*

hatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimarı Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme, Yüztüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.

²⁵ Rıfat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 19.

²⁶ Ayşegül Kuş, Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2015; Ahmet Mümtaz Maden, Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001; Elif Evrim Şencan, Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010; Mehtap Nasıroğlu, Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2010; Sibel Ercüment, XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991; Bayram Arif Köse, Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2009; Güner Doğan, İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Susam, Rodos) ve Çevresi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

²⁷ İsmail Mangaltepe, Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009; Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006; Ender Karagülle, Seyahatnamelerde Malatya, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007; Meliha Karakaya, Seyahatnamelerde Nevşehir, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007; Nezif Cıkay, Seyyahların Gözüyle Halep, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2012; Leyla Doğan Peker, İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003

²⁸ Firdevs Çetin, Batılı Seyyahlara Göre İstanbul'un Gayrimüslim Ahalisi (1553-1673), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011; Nimet Şahin, Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007; Tanju Sarı, 17. Yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

²⁹ Stephane Yerasimos, Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), TTK, Ankara 1991.

³⁰ Erhan Afyoncu, Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 154-226.

³¹ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

³² Bazı örnek çalışmalar için bkz. Adnan Mahiroğulları, Seyyahların Gözüyle Sivas, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001; Ali Tuzcu, İlk Çağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2007; Fahri Yıldırım, 333'ten 1933'e Seyahatnamelerde Sakarya, Sakarya İl Kültür ve Turizm

Müdürlüğü, İstanbul 2010; M. Şefik Korkusuz, Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları, İstanbul 2003; Veysel Usta, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon, Serander Yayınları, Trabzon 1999; Hanifi Hancı, Seyyahların Gözüyle Erzurum, Ervak, İstanbul 1999; Fahri Maden, Seyyahların Gözüyle Kastamonu, Roza Yayınevi, İstanbul 2015; Osman Eravşar, Seyahatnamelerde Kayseri, Kayseri Ticaret Odası, Kayseri 2000.

³³ İlhan Pınar, Gezinlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl, c. 1, Akademi Kitabevi, İzmir 1998; İlhan Pınar, Gezinlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl, c. 2, Akademi Kitabevi, İzmir 1996; . İlhan Pınar, Gezinlerin Gözüyle İzmir, 19. Yüzyıl, c. 3, Akademi Kitabevi, İzmir 1994; İlhan Pınar, Gezinlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl, c. 4, Akademi Kitabevi, İzmir 1996 ; İlhan Pınar, Gezinlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl, c. 5, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.

³⁴ Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir Kolokiyumu, İzmir BB Yayınları, İzmir 2002.

³⁵ Yılmaz, a.g.m., s. 594.

³⁶ Bazı yeni yayınlar için bkz. Victor Fontanier, Doğuya Seyahat Bir Fransız Konsolosun Gözünden 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum, çev.-ed. Özgür Yılmaz, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015; Giovanni Maria Angiolello, Vincenzo Dalessandri, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007; Filiz Barın Akman, Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2011; Gülgün Üçel-Aybet, Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

³⁷ Claude Delaval Cobham, Excerpta Cypria, Cambridge University Press, Cambridge 1908; Bu eser 2013'te Türkçeye çevrildi. Bkz. Claude Delaval Cobham, Excerpta Cypria (Kıbrıs Yazıları MS23-1866), çev. Vur Yektaoğlu –Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2013.

³⁸ Yavuz Ulugün, Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi, İzmit Rotary Kulübü, İzmit 2008.

³⁹ Tuzcu, a.g.e., s. XV-XVI.

⁴⁰ Özgür Yılmaz, “Şehir Tarihinin Yabancı Kaynakları Olarak Konsolosluk Arşivleri: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği”, III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Bildiriler, ed. M. Doğan, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara 2015, ss. 415-430.

⁴¹ Özgür Yılmaz, “Tanzimat Dönemi Şehir Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 111/218 (2015), s. 51-82.

⁴² Üçel-Aybet, a.g.e., s. 15.

⁴³ Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Cilt: III, TTK, Ankara 1985, s. 1305-1311.

⁴⁴ Yılmaz, Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, s. 601.

⁴⁵ Heath W. Lowry, Ottoman Bursa in Travel Accounts, Indiana University Press, Bloomington 2003; Eser 2004'te Türkçeye de çevrildi: Heath W. Lowry, Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923, Çev. Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2004.

⁴⁶ Heath W. Lowry, Ottoman Bursa in Travel Accounts, (M. Akif Erdoğan), Tarih İncelemeleri Dergisi, 20/1 (2005), s. 211-212.

- ⁴⁷ İsmail Mangaltepe, Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- ⁴⁸ Ayşegül Kuş, Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2015
- ⁴⁹ Kemal Saylan, Seyyahların Gözüyle Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2016.
- ⁵⁰ Victor Fontanier, Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français de 1830 à 1833, deuxième voyage en Anatolie, Librairie de Dumont, Paris 1834.
- ⁵¹ Victor Fontanier, Doğu'ya Seyahat, Bir Fransız Konsolosun Gözüyle 1830'ların Trabzonu'ndan Siyaset ve Toplum, çev. Özgür Yılmaz, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015, s. 13-74.
- ⁵² Madran, a.g.m., s. 1311-1312.
- ⁵³ Örnek bir çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Bayburt İzlenimleri", Tarihi ve Kültürü ile XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, Haz. S. Koçarlan-M.Y. Taşkesenlioğlu-K. Kara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 181-206.
- ⁵⁴ Bu konuda bkz. Ahmet Karaçavuş, "Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S. 5 (2011), s. 71-99
- ⁵⁵ Yılmaz, Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, s. 601-602.
- ⁵⁶ Eyice, a.g.m., s. 59-88.
- ⁵⁷ Bu konuda özellikle de tarih, mekân ve insan bağlamında örnek bir çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, "Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon'u Örneği", Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler, Ed. M Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 111-140.
- ⁵⁸ Nuri Akbayan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1238-1246.
- ⁵⁹ Yılmaz, a.g.t., s. 37-49; Lowry, a.g.e., s. 15-29; Mangaltepe, a.g.e., s. 69-80.
- ⁶⁰ Justin McCarty, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia", Population History of the Middle East and the Balkans, Isis Pres, İstanbul 2002, s. 89.
- ⁶¹ Gürer, a.g.t., s. 63-363.
- ⁶² Susan Bassnet, "Introduction", Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia, ed. Jennifer Speake, vol. I, Routledge, New York 2003, s. XI.
- ⁶³ Bu konuda Lewis'in seyyahlar hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Lewis, İngiliz Seyyahları, s. 247-249.
- ⁶⁴ Yılmaz, Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, s.598.

XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya

Dr. Aslıhan Kılınç*

Özet

İstanbul tarihin en eski devirlerinden itibaren dünyanın en önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Birçok medeniyete beşiklik etmiş ve bu medeniyetlerden geriye kalan kültür ve tarihi mirası barındırmasıyla ayrı bir önem taşımıştır. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ile diğer devletlerarasındaki diplomatik ilişkilerin şekillenmesinde rol oynayan batılı seyyahların da uğrak yeri olmuştur. Ayasofya ise batılı seyyahlar tarafından İstanbul'da ziyaret edilen en ünlü yapı olma özelliğini halen korumaktadır. Bu ziyaretlerin çoğu diplomatik ilişkilerde kullanılacak bilgilerin toplanmasına yönelik olsa da seyyahlar eserlerinde, hayran kaldıkları bu şehrin kalıcı sakinleri olan Türkler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Pero Tafur, Polonyalı Simeon, Ogier Ghislan Busbecq, Frederick Walpole, Arminius Vámbéry, Mme de Gasparin, ve Henry Fanshawe Tozer gibi Batı dünyası için önemli isimler çalışmada yer alan seyyahlardan bazılarıdır. Bu çalışmada 1500-1950 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen batılı seyyahların İstanbul, Ayasofya ve Türkleri konu alan seyahatname örnekleri ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun en sancılı yıllarında bu toprakları ziyaret eden seyyahların imparatorluğun genel durumu hakkında yaptıkları çarpıcı açıklamalara ve Sultan II. Mahmut ile Sultan II. Abdülhamid dönemlerine ait kısa bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, II. Abdülhamid, Seyyah, İstanbul, Ayasofya.

* Dr. Öğr. Üyesi. Ufuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, aslihan.kilinc@ufuk.edu.tr. Bu makale ilk olarak 30 Eylül 2020 tarihinde Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayımlanmıştır.

XV-XIX. The Changing Turkish Image From The Eyes Of Western Travelers Over The Centuries, The Ottoman Empire, Istanbul and Hagia Sophia

Abstract

Istanbul has been one of the most important cities in the world since the oldest times of history. It has been the cradle of many civilizations and has a special importance with the cultural and historical heritage left over from these civilizations. It has also been frequented by Western travelers who played a role in shaping diplomatic relations between the Ottoman Empire and other states. Hagia Sophia (Ayasofya) is still the most famous building visited by Western travelers in İstanbul. Although most of these visits are aimed at gathering information to be used in diplomatic relations, the travelers in their works conveyed important information about the permanent residents of the city they admire, the Turks. Pero Tafur, Polish Simeon, Ogier Ghislan Busbecq, Frederick Walpole, Arminius Vámbéry, Mme de Gasparin, and Henry Fanshawe Tozer are some of the travelers involved in the study. In this study, the travel book samples of the Western travelers who came to the Ottoman lands between the years 1500-1950 about Istanbul, Hagia Sophia and Turks were discussed. Also in the study, the striking statements made by travelers who visited these lands during the most painful years of the Ottoman Empire and the general situation of the empire and Sultan II. Mahmoud and Sultan II. Abdulhamid brief information about the times of was given.

Keywords: Ottoman Empire, II. Abdülhamid, Traveler, İstanbul, Hagia Sophia (Ayasofya).

Меняющийся Турецкий Образ Глазами Западных Поломников XV-XIX веков, Османская империя, Стамбул и Собор Святой Софии

Резюме

Стамбул был одним из важнейших городов мира с древнейших времен. Он был колыбелью многих цивилизаций и имеет особое значение, поскольку он содержит культурное и историческое наследие, оставшееся от этих цивилизаций. Его также часто посещают западные путешественники, которые сыграли роль в формировании дипломатических отношений между Османской Империей и другими государствами. С другой стороны, Собор Святой Софии по-прежнему остается самым известным сооружением, которое посещают западные поломники в Стамбуле. Хотя большая часть этих посещений направлена на сбор

информации для использования в дипломатических отношениях, путешественники в своих произведениях передали важную информацию о постоянных жителях этого города, которыми они восхищаются. Важные имена для западного мира, такие как Перо Тафур, Симеон Полоцкий, Ожье Гислен де Бусбек, Фредерик Уолпол, Арминий Вамбери, Мадам де Гаспарин и Генри Фаншоу Тозер, - вот некоторые из путешественников, участвовавших в исследовании. В этом исследовании обсуждались образцы путевых листов западных путешественников, которые побывали в Османской Империи в период с 1500 по 1950 годы в Стамбуле, Святой Софии и турках. Кроме того, в исследовании приводятся поразительные заявления путешественников, посетивших эти земли в самые болезненные годы Османской Империи, и краткие сведения о периодах правления султана Махмута II. и султана Абдулхамид II.

Ключевые слова: Османская Империя , Абдульхамид II, Путешественники , Полонники, Стамбул , Собор Святой Софии (Айя Софья)

Giriş

Seyahatnamelerde İstanbul hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Özellikle tarihin en erken dönemlerinden bu yana Anadolu üzerinden Kudüs'e gitmek için Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden batılı seyyahların yol güzergâhları üzerinde bulunması, şehrin ziyaretçi sayısını ve değerini bir o kadar arttırmıştır. 1500-1950'li yıllarda bu amaçla yola çıkan birçok batılı seyyah aldıkları notlar ile şehrin tarihi hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Seyyahlar şehrin mimarisinin yanı sıra özellikle Türklerin bu yüzyıllarda ki yaşam şekli hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Seyyahlar aslında İstanbul'a daha çok bilgi toplamak yani ajanlık için gelmiştir. Bununla birlikte bazıları seyahatleri sırasında hem dini görevlerini yerine getirmiş hem de seyahatleri süresince gördüklerini bir rapor halinde hazırlayarak ülkelerine döndüklerinde krallarına sunmuştur. Bunun karşılığında seyyahlara yüklü miktarlarda meblağlar ödendiği bilinmektedir. Tıpkı Türk asıllı Tifon Karabeynikov gibi. Hakkında ticaretle uğraştığından başka bilgiye sahip olmadığımız Karabeynikov 1582 yılında Rus çarı IV. İvan tarafından Sina Dağındaki "Azize Ekaterina" kilisesinin yakınlarına bir yapı inşaatına gönderilen heyetle birlikte kutsal topraklara doğru seyahatine başlamıştır. Bu sürede gördüklerini raporlara dönüştürmüş ve ülkesine dönünce bu notlarını paraya çevirmiştir.¹

Pierre Gylli ve Pierre Belon gibi isimler ise bu seyahatlere botanik ve zooloji alanında çalışmalar yapmak için çıkmıştır. Tournefort ve Ogier Ghislan de Busbecq de Anadolu'ya kendi tabirleriyle "ot toplamaya gelen" seyyahlardır.² Pero Tafur, G Mclean, Tavernier, Polonyalı Simeon, C. Schefer, FCanaye, gibi gezginlerde farklı görevlerle 1400-1700 tarihler arasında İstanbul'u ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Seyyahlar arasında İtalyan Giovanni de Torzelo gibi bilgi toplamak için geldikleri bu topraklarda yıllarca (12 yıl) kalarak Osmanlı sultanlarının hizmetinde çalışanlar da olmuştur.³ Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki yaşanan siyasi ve ekonomik ilişkiler ise genel olarak her

dönemde seyahatnamelerin içeriklerini şekillendiren en önemli etken olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça güçlü olduğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda seyahatnamelerde Osmanlı hakkında olumlu kayıtlar tutulduğu görülmektedir. Buna mukabil Avrupa ise bu yüzyıllarda Osmanlı karşısında siyasi ve askeri olarak daha geridedir. Bu açıdan bakıldığında her ne kadar taşıdıkları haclı ruhu bazı yerlerde seyyahların asıl fikirlerinin önüne geçmiş olsa da Osmanlı hakkında yazılan seyahatnamelerin bazıları tarafsız yazılmıştır denilebilir. Nitekim XVIII. yüzyılın sonları ile XX. yüzyıl başları seyahatnamelerde ülkenin coğrafi yapısı kadar diplomatik ilişkilerinin de kaleme alındığı görülmektedir. Zira XIX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik hareketleri ve emperyalizm, XIX. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan seyahatnamelerin içeriğini de etkilemiştir.⁴ Burada seyahatnameler hakkında değinilmesi gereken bir başka önemli konu da yapılan bu seyahatlerin ilk etapta mektup şeklinde kaleme alınmış olmasıdır. XVI ve XVIII yüzyıllar arasında buna sıklıkla rastlanırken bu yüzyıllarda mektuplar seyyahların yolculuk masraflarını karşılayan krala ya da soylulara hitaben yazılmıştır. XIX. yüzyılda ise bu durum değişiklik göstermiş ve gelişen siyasi dünya kurallarından sonra mektuplar genellikle belli bir kişiye yazılmamış, yalnızca yolculuğu düzenli parçalara bölerek anlatmak için kolaylaştırıcı bir yöntem olarak kullanılmıştır. Michaud & Poujoulat tarafından yazılmış olan yedi ciltlik Correspondence d'Orient (Doğu Mektupları) isimli gezi yazısı buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁵ Bununla birlikte XVI. ve XVII. Yüzyıl seyyahları daha çok efendileri tarafından Osmanlı hakkında bilgi toplamak için gönderilen, eğitim düzeyi yüksek soylular ya da kent soyluları olduğu görülmektedir. Bu durum da aşağı yukarı XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁶

XV-XVII. Yüzyıllar Arasında İstanbul'u Ziyaret Eden Batılı Seyyahlar, Ayasofya ve Türkler

XV. yüzyılın ortasında Venedik'ten bir gemi ile Akdeniz'e açılarak Kudüs'e doğru yola çıkan Bertrandon De La Broquière İstanbul henüz Bizans İmparatorluğu'nun elinde iken İstanbul'a gelmiştir. Avrupa yakasını Konstantinapolis, Anadolu yakasını ise "Pera"⁷ olarak adlandıran Broquière⁸ Bir hacı gibi doğuya doğru yolculuk etmiş, ajan olarak araştırmalar yaptıktan sonra kara yolu ile ülkesine dönmüştür. İstanbul'a yaklaşıncaya sadece Rumların bulunduğu ve Bizanslılar tarafından Pantichion adı verilen Pendik kasabasında geceyi geçirmiş ve seyahatnamesinde buradan oldukça harap ve önemsiz bir yer diye bahsetmiştir. Ertesi gün yanında ki tüccarlar ile Üsküdar bölgesine geçen Broquière burada denetleme yapan Türkleri gördüklerini ve Üsküdar'ın güzelliğini şu sözleri ile anlatmıştır: *"Akdeniz'de sefer yapan büyük tekneler Konstantinopolis'e yanaştıkları gibi Pera önüne de geliyorlardı. Bu şehir çeşitli semtlerden meydana gelmişti ve içinde meskûn yerlerden çok boş araziler bulunuyordu. Bizim Saint-Georgeusun kolu adını verdiğimiz Boğaz üzerinde, Pera'nın karşısında yer alan ve Escutary (Üsküdar) adını taşıyan bir kasabaya geldim. Burada yer alan Saint-Georgia kilisesi Birlikte olduğum tüccarlar ve ben beraberce Boğazı geçtik; burada geçişleri denetleyen ve ödenmesi gereken vergileri denetleyen Türkler vardı."* Broquière burada ayrıca Gayrimüslimlere karşı Türklere verilen bir ayrıcalığa değinir. O dönem eğer Hıristiyan bir köle Türklerden kaçarsa Pera'ya sığırsa ve Türklere onu geri isterse köle tekrar Türklere veriliyormuş. Broquière de bunu Türklerin serbestliği diye tanımlamış aslında bir nevi eleştirmiştir.⁹ Seyyah İstanbul'da kaldığı süre içerisinde şehre hayran kaldığını gizlememiş bunu da seyahatnamesinde açıkça dile getirmiştir:

“Konstantinopolis çok büyük ve cezp edici bir şehir; burası üç köşeli bir kalkana benzer, köşelerden biri Saint-Georgies'in kolu adını verdiğimiz Boğaz üzerindedir. Bir diğeri Boğazın güneyyakasından Gallipoliy 'ye kadar uzanan oldukça geniş bir körfezin kuzey yakasında yer alan liman üzerindedir. Her biri yedi tepe üzerine kurulmuş üç büyük şehir bilinmektedir.”¹⁰

Broquière şehirde çok güzel kiliseler olduğunu ancak içlerinde en güzelinin Ayasofya olduğuna da değinmiş ve kilise hakkında bazı bilgiler vermiştir:

“Efendimiz Hz. İsa'nın giydiği elbiselerden biri, mızrağının demiri, konuşmak su içmek için kullandığı sünger bu kilisedeymiş. Papazın dua okuduğu yerin arkasında Aziz Laurent'in üzerinde yakıldığı ızgara demirlerini gördüm. Ayrıca Hz. İbrahim'in Sodom ve Gomorre'yi yakıp yıkmaya gidecek olan üç meleğe yiyecek vermek için kullandığı tekne biçimindeki taşı da burada gördüm.”¹¹

Seyyahlar arasında İstanbul'u tüm ayrıntılarıyla gözlemlemiş ve bu notlarını eserlerinde tüm dünya ile paylaşan isimlerden birisi de Kanuni Sultan Süleyman döneminde şehri ziyaret eden Fransız seyyah Petrus Gyllus ya da diğer adıyla Pierre Gilles'dir. Gilles 1544 yılında ziyaret ettiği İstanbul'a olan hayranlığını “Diğer bütün kentler ölümlüdür ama İstanbul, sanırım, insanlar var oldukça yaşayacaktır.” sözüyle özetlemeye çalışmıştır. Fransız Rönesans'ını benimseyen bir hümanist aynı zamanda doğa bilimci ve gezgin olan Gilles, Osmanlı topraklarına, Fransa kralı tarafından bizzat eskiçağ uygarlıkları hakkında araştırma yapmak ve klasik edebiyat kaynaklarını toplamak için gönderilmiştir. Gilles'in “İstanbul'un Tarihi eserleri” adlı eseri İstanbul, Türkler ve Ayasofya hakkında önemli bilgiler veren sayılı eserler arasındadır. Gilles eserinde İstanbul'un kuruluşu, şehrin mimari yapısı, şehrin üzerine kurulduğu yedi tepenin özellikleri (Byzantion'un yedi kulesi), şehirde yer alan camiler, heykeller, kiliseler özellikle de birçok seyyahın büyük bir hayranlıkla bahsettiği Ayasofya hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Eserde verilen bilgilere göre Yunanca kaynaklarda Ayasofya Kilisesi ilk kez Constantinus'un oğlu Constantius tarafından yaptırılmış ve o dönemde çatı örtüsü tuğla değil ahşaptır. Bunun yanı sıra kilise Büyük Theodois zamanında yakılıp tekrar bu dönemde beşik tonozlarla (tuğla ve harçla örülmüş, alttan obruk, yarım silindir biçiminde tavan örtüsü) örtülmüş daha sonra bir kez daha yanmıştır. Yeniden inşa edilen kilise günümüzde ki halini almıştır. Seyahatname de ayrıca İstanbul'da bulunan başka mimari yapılardan da bahsedilmektedir. Concordia kilisesi, Aleksandria ve Theodosius tahıl ambarları, Anastasia hamamı, Krateros Konağı Modius, Güneş ve Ay Tapınağı Gilles'in seyahatnamesinde ilgi çeken diğer başlıklardır.¹²

Sayısız batılı seyyah Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etmiş ve notlarını ülkelerinde yayınlamıştır. Ancak bazılarının eserleri basit birer gezi yazısından öteye gidememiştir. Bazıları vardır ki bu isimlerin yazdıkları notlar dünyada büyük yankı uyandırmıştır. İşte bu seyyahlardan biriside Flaman asıllı Avusturyalı diplomat ve yazar Ogier Ghislan de Busbecq'dir. XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden seyyah Osmanlı İmparatorluğu hakkında şahit olduğu birçok olay hakkında önemli bilgi vermiş ancak bunlar arasında yeniçeriler hakkında verdiği bilgiler oldukça dikkat çekmiştir:

“Sultanın imparatorluğa dağılmış 12. 000 yeniçeri gücü var. Bunlar düşmana karşı kaleleri, halkın tecavüzüne karşı da Hıristiyan ve Yahudileri korurlar. Büyük küçük hiçbir köy, kasaba ve şehir yoktur ki Hıristiyanları, Yahudileri ve diğer acizleri kötülere karşı korumakla vazifeli yeniçeri muhafızları bulunmasın... Yeniçeriler ziyaretime genellikle ikişer ikişer gelirlerdi. Yemek odama alındıkları zaman beni saygıyla selamlıyor, adeta koşar adımlarla yaklaşır elbisemin eteğini veya elimi öper gibi tutarak bir demet sümbül veya nergis takdim ettikten sonra bana sırtlarını dönmemeye özen göstererek aynı hızla kapıya doğru gidiyorlardı. Sırtlarını dönmek onlara göre saygısızlık addolunuyor. Kapıda ellerini göğüslerinin üstünde kavuşturarak gözleri yerde, sessiz ve hürmetkâr dururlardı. Onları askerden çok keşif zannedebilirdiniz...”

Seyahatnamesinde Osmanlı İmparatorluğu’na karşı oldukça acımasız eleştirilerde bulunana Busbecq bununla da kalmamış, Türklere karşı önyargılarını kısa bir hikâye ile anlatmıştır:

“İstanbul’dayken Türk ordugâhından yeni dönen biri bana bir hikâye anlattı. Asya halkının Osmanlıların idaresinden ve dininden ne kadar hoşnutsuz olduğunu gösterdiği için bunu size yazmaktan memnuniyet duyacağım. Anlattığına göre Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) dönüş yolunda bir Asyalının misafiri olmuş ve geceyi onun evinde geçirmiş. Sultan gidince evin sahibi böyle bir misafirin kalmasından dolayı o evinin iffeti bozuldu kirlendi diye her tarafı sularla yıkamış ve dini adetlerini yerine getirerek tütsüler yakmış. Bunun haberi kendisine ulaştığında Süleyman adamı öldürtüp evinin yerle bir edilmesini emretmiş. Asyalı böylece Türk’e ve İranlılara hissettiği yakınlığı canıyla ödemiş”¹³

Busbecq ile yakın tarihlerde İstanbul’da bulunan bir başka seyyah Trianon Karabeynikov ise diğer seyyahların tersine seyahatnamesinde şehir hakkında pek fazla bilgi vermemiştir. 1582 yılında Çar IV. İvan tarafından, Sina Dağında “Aziz Ekaterina” kilisesinin yakınlarında yapılacak bir kilise için görevlendirilmiş heyet ile Moskova’dan İstanbul’a kadar gelen seyyah seyahatnamesinde Moskova ile İstanbul arasında hangi noktalardan geçtiklerini dahi belirtmemiştir. Oysaki İstanbul’a geldiği heyetle birlikte o dönem İstanbul’da Ortodoks Kilisesi Patriği olan ve daha sonra Rusya’ya kaçarak Rus Patriği olan Aleksandria Metropolitisi Silvester ile görüşmüştür. Nitekim seyahatnamesinde yaşadığı bu süreç hakkında da bilgi vermemiştir. Bununla birlikte kutsal topraklara gitmek için Osmanlı’dan izin alıp almadığı da bilinmemektedir.¹⁴

İstanbul’u ziyaret eden seyyahlar arasında Türklere hayranlığı ile bilinen isimler de bulunmaktadır. Bunlar arasında ilk akla gelen isim şüphesiz Pero Tafur’dur. Seyyah “Travels And Adventures” adlı seyahatnamesinde İstanbul’a geldikten sonra burada “Büyük Türk’ün Tarifi” başlığıyla, Sultan III. Murad ile ilk karşılaşmasını anlatmış ve Türklerden övgü dolu sözlerle bahsetmiştir:

“...Büyük Türk bana ne zaman ve nasıl ve kimin gemisiyle imparatorluktan ayrılacağını soran birini gönderdi, bunları söyleyerek bu kişinin ve insanların ne kadar misafirperver olduklarını gördüm. Abartmadan söylüyorum ki hakkında bilgi verdiğim Büyük Türk 45 yaşlarında olmalı, iyi görünümlü ve yakışıklı, tedbirli bir görünüşü olan, bakışları keskin, daha önce hiç görmediğim kadar dikkatli, 600 000 kadar atlı adamı olan biri idi.”¹⁵

Sultan III. Murad’ın ihtişamını bu sözleri ile dile getiren Pero Tafur, İstanbul’da geçirdiği ikinci gün Cenovalı bir tüccarın kendisini avdan dönen Sultan III. Murad’ın karşılama merasimine götürdüğünü ve bu karşılaşmada gördüklerini anlatır. Seyyah at sırtında avdan dönen birçok adam gördüğünü ve bunların sırtında kartal, atmaca, leopar, av malzemesi olduğundan bahseder. Ayrıca avlanan hayvanlar arasında çok sayıda sülün adı verilen, uzun kuyruklu, eti yenilen bir kuş cinsinin bulunduğunu ve İspanya’da bulunan daha birçok kuş çeşidinin de avlanmış hayvanlar arasında yer aldığını belirtir.¹⁶

Diğer seyyahlar gibi İstanbul’a “Pera” diye hitap eden Pero Tafur o dönem iki yüz bin kadar sakini olan şehrin iyi korunan sur ve hendeklerle kaplı olduğuna dikkat çekmiş, şehirdeki manastır ve kiliselerin muhteşemliğini anlatmıştır. Halkının çoğunluğu Yunan olan şehirdeki binaların tıpkı Cenovalı’dakiler gibi görkemli ve yüksek olduklarından bahsetmiştir. Tafur seyahatnamesinde İstanbul’da sahil boylarının daha kalabalık nüfuslu olduğunu, halkın sargılı yani kapalı olmadığını değinmiştir.¹⁷

Anlattıklarına dayanarak Pero Tafur’un Türkler hakkında iyi bir gözlemci olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim kendisi de “Konstantinapol’de iken bir tek günü bile kaçırmadım...”, diyerek gezip gördüğü her şeyi ayrıntısıyla ve hayranlıkla betimlediğini açıkça belirtmiştir.¹⁸

İstanbul’un kalabalık ve en fazla nüfuzun deniz kenarında toplandığını belirten seyyah, Türklerin çok iyi kalpli ama üzgün ve fakir insanlar olduklarına dikkat çekmiştir. Herhangi birisi öldüğü zaman eğer gerekmiyorsa cenaze evinin kapısının yıl boyu açılmadığını, düzenli olarak şehirde ağıt gibi inlemelerin olduğunu söylemiştir. O da diğer birçok seyyah gibi sultan hakkında “Büyük Türk” diye bahsetmiştir. Büyük Türk’ün Karadeniz kıyısı boyunca Konstantinopolis’in yakınlarına kadar uzun yürüyüşler yaptığından bahsetmiş ve Despot ve Pera’dakilerin Büyük Türk’ün ülkeyi işgal edeceğini bildiklerini ve kendilerini buna hazırladıklarını söylemiştir. Kendisi de bu yürüyüşler sırasında bir gün Büyük Türk’ü görmüş ve Türklerin savaş konusundaki korkusuzluklarından bahsederek onlara hayranlığını şöyle dile getirmiştir:

“Onu orada gördüğüm için oldukça şanslıydım ve onun savaşa gidişini gözlemledim, onun askerlerini ve atlarını. Fikrimce eğer Türkler askerleri ile batıya girmeye karar verirlerse onları kimse bundan geri döndüremez çünkü onlar birçok esaslı savaş istiyorlar.”¹⁹

Tabi ki her seyyah seyahatnamesinde Türkler hakkında övgü dolu sözler kullanmamıştır. Seyyah Philippe Du Fresne-Caneye 15 Ocak 1573 tarihinde İstanbul’da bulunduğu sırada ilk defa Türk kervansaraylarını burada görmüş ve gördüğü bu yapıları otel diye adlandırmıştır. Seyahatnamesinde kervansaraylardan, Osmanlı’da otelcilik yapan kimse olmadığı için varlıklı büyük devlet adamları tarafından insancıl duygularla yaptırılan ve her dinden insanın gelip gecelebileceği kamuya açık

yerler olarak bahsetmiştir. Buna mukabil seyyahın iyi niyetle yapıldığını düşündüğü bu yapılar hakkındaki yorumu pekte olumlu olmamıştır. Zira ona göre bu yerler büyük birer ahırdan başka bir şey değildir, çünkü insanlar ve atlar buralarda birlikte yatmaktadır. Eleştirilerine “*Ne var ki atlar yerde yiyorlar; çevrede ise biraz daha yüksekte yemek pişirmek için ocakların bulunduğu koridorlar var; herkes efendice kendi eşyalarını yerleştiriyor ve bir yatağı olan burada rahat ediyor; yatağı yoksa döşemenin üstüne uzanıyor; çünkü bu kervansaraylarda herhangi bir konfor aramak yersiz.*” diyerek devam etmiştir.²⁰

Türkler ve İstanbul hakkında önemli bilgiler toplayarak paylaşan bir başka gezgin ise Reinhold Lubenau’dur. Seyahatnamesinin büyük kısmı İstanbul hakkında verdiği bilgilerden oluşan Lubenau diğer seyyahlar gibi yer yer Türklere hayranlık duymuş olsa da çoğu zaman bunu dile getirmekten kaçınmıştır. Seyahatnamesinde gördüklerinin yanı sıra etraftan edindiği bilgilere de sık sık yer verdiği görülmektedir. Bunlar arasında dikkat çeken rivayetlerden birisi de Konstantinopolis patriğinin Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethinden sonra Reinhold’a anlattığı bir olaydır. Buna göre Fatih Sultan Mehmet fetihten sonra 3. gün şehirde dolaşırken gördüğü üç başlı bir yılan heykelinden hoşnut olmamış, “Bu ne biçim bir put?” diyerek kopuzu ile yılanın birinin alt çenesini koparmıştır. Daha sonra bir büyücü tarafından bu heykelin şehri yılanlarla birlikte başka haşerelerden uzak tutmak için konduğunun söylenmesi üzerine heykelin kalan kısmına dokunmamıştır. Ancak rivayete göre o günden sonra yılanlar şehrin içine dolmuş yine de kimseye bir ziyan vermemiştir.

Eğer sütun tamamıyla yıkılmış olsaydı yılanların insanlara büyük zara vereceğine inanılıyormuş. Rivayetin devamında Fatih Sultan Mehmet daha sonra atını Ayasofya Kilisesi’ne doğru sürmüş ve kilisenin önündeki meydanda tunçtan yapılmış ve üstü altın kaplama at üstünde bir erkek heykeli görmüş. Erkek vaktiyle elinde bir devlet egemenliğinin simgesi olan bir küre tutmaktaymış ve şehrin işgalinden kısa süre önce iki kez yere düşmüş İmparator Constantinus küreyi tekrar heykelin eline yerleştirmelerini buyurmuşsa da, küre bir türlü yerine yerleşmemiş. Rumların kanısına göre at üstünde ki adam “İmparator İusinius” imiş. Fatih Sultan Mehmet altınla kaplanmış heykeli görünce, gürzünü savurarak onu kendi elleriyle parçalamış. Fakat bu sefer de Rumlar, bu heykelin şehirde veba salgını olmasını önlediğini bildirmişler. Bunun üzerine sultan bunu duyunca yaptığından çok pişman olmuş ve bir daha hiçbir şeyi tahrip etmeyeceğine söz vermiş hatta bu heykelleri tamir edecek kimseye çok para vermeyi bile vaat etmiş ancak böyle birisi çıkmamış. Daha o yıl şehirde öyle bir veba salgını olmuş ki, içerisinden ölü çıkmayan ev kalmamış. İstanbul hakkındaki rivayet ve gördüklerini bu şekilde anlatmaya devam eden Reinhold, Ayasofya Kilisesi’nden mükemmellikte ve güzellikte Roma’daki “*Pantheon Kilisesi’ni*” de aşar diye bahsetmiştir.²¹

Reinhold İstanbul’da ayrıca Ayasofya’nın yanı sıra zamanında Bizans İmparatorlarının atlarını terbiye ettikleri, halkı eğlendirmek için yarışlar ve daha başka gösteriler düzenledikleri “Hipodromus” adı verilen ve Türklerin de “At Meydanı” adını verdiği bir yerden bahsetmektedir. Türk hükümdarları hakkında ilginç bir bilgi veren seyyah bu konuda ağır bir eleştiride bulunmuş ve sözlerine haremle devam etmiştir:

“Türk Sultanlarının nikâhlı eşleri yoktur. Sebebi ise Sultan Yıldırım Bayezit’in eşi ile birlikte Timurlenk’e esir düştüğünde, karısına gözleri önünde tecavüz edilmiş olmasından dolayıdır.

Bu olaydan sonra Türk Hükümdarları hiçbir cariyeyle nikâh kıymazlar. Ama cariyelerden olan her çocuk aynı muameleyi görmüştür. Demek oluyor ki Türk Hükümdarının tümü gay-rimeşrudur ve eşleri de sadece metres durumundadır.”²²

İstanbul’u dünyanın en güzel yeri olarak gören Gerald de Nerval’da bu yüzyıl içerisinde Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Mısır’dan İstanbul’a geldiği dönemde bu topraklardan Müslüman Avrupa toprakları olarak bahsetmiş ve kendisini huzurlu hissettiğini, burada vatanını hatırlatan özellikler olduğunu ifade etmiştir. Buna mukabil İstanbul’da gördüklerine şaşırarak ve “*İstanbul tuhaf bir şehir! İhtişam ve sefalet, gözyaşı ve sevinç her yer dekenden daha sıkı bir idare ve yine her yerdekenden daha fazla bir hürriyet*” diyerek Türklerin Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerle iç içe ve saygı ile yaşadıklarını belirtmiştir. Ayrıca Türklerde dini inancın çok kuvvetli olduğunu ve bu yüzden İstanbul’un bütün güzel yerlerinin mezarlıklara tahsis edildiğini ifade etmiştir. Beyoğlu’nda ki kahvehanelerini halkın buluşma yeri olarak görmüş, Türk kadınlarını ise zarif ve moda uygun giyinen şık ve güzel hanımlar diye tasvir etmiştir.²³

Tuttuğu günlükler ile tarihimize ışık tutan bir başka isim Joseph Piton de Tournefort, ise İstanbul hakkında gördüklerini önce hayranlıkla sonrasında ise hayal kırıklığıyla şöyle anlatmıştır:

“Boğaz sağdan ve soldan iyi ekilip biçilebilen, üstlerinde bazı zeytin ağaçları, bazı bağlar ve bol miktarda tarıma elverişli toprak bulunan tepelerle çevrili güzel bir ülkedir. Tartışılmaz. Dış mahalleleriyle birlikte İstanbul Avrupa’nın en büyük şehirlerinden birisidir. Çanak-kale Boğazı ve İstanbul Boğazı, sanki dünyanın dört bir yanından gelecek zenginlikleri ona ulaştırmak için açılmış. Bu iki Boğaza İstanbul’un kapıları adı verilir. Ancak dışarıdan göz kamaştıran bu şehirde Galata’da evler alçaktı, çoğu tahta ve kerpiçe yapılmıştı, böylece yangın çıktığında bir günde binlercesi yanıp kül oluyordu. Yangının dışında Türklerin iki baş belası daha var veba ve leventler.”²⁴

Tournefort seyahatnamesinde yangın dışında İstanbul’u tehdit eden en önemli sorunun Leventler olduğunu dile getirmiştir. Sürekli sorun çıkartan özellikle de yabancıları tehdit eden ve gemilerde görev yapan bu askerleri insanları korkutmak amacıyla üstlerine koşan ayakta kimisi olarak nitelendirmiştir.²⁵ Ayasofya hakkında “*Bunların başında ticaret geliyor. Yabancılar İstanbul’da önce Selehâttin camilerini (selehâttin sözcüğü sultanlar demektir. Selehâttin Camisi bir Padişahın yaptırdığı Cami dir.) gezirler İstanbul’da yedi Selattin Camisi var. Ayasofya bunlar arasında en güzeldir, konumu ona büyük üstünlük sağlar.”²⁶* diye bahsederken İstanbul’da bulunan Konstantinuous Sarayından (tefur sarayı) ise harap yapı diye bahsederek sarayı hiç beğenmemiştir.²⁷

Seyyahlar arasında dini görevleri için seyahat etmiş isimler de vardır. Bunlardan birisi olan Polonyalı Simeon Anadolu’da gezip gördüğü tüm yerleri ilahi bir tasvirle anlatmıştır. Son derece dindar bir gezgin olan Simeon İstanbul’da Ayasofya’yı gördükten sonra ise şaşkınlığını gizleyememiştir. İstanbul’a geldiğinde bir şehirliden rica ettiğini ve onunla birlikte herkesin gıpta ettiği Ayasofya’ya gittiğini anlatır. Ayasofya hakkında tapınağın büyüklüğüne, yüksekliğine ve güzelliğine hayran olduklarını,

bunun için Allaha şükrettiklerini ve daha önce hiçbir yerde böyle bir bina görmediklerini söyler. Bununla birlikte seyahatnamesinde Ayasofya'nın sayısız mucizelerinden birisini de şöyle anlatmıştır:

“1609 yılında bazı ustalar Ayasofya'nın damını onarmak için damına çıkmışlardı. Doğal ihtiyacı gelen ustalardan biri aşağı inmeye üşenerek kireç kabına işer ve bunu harca karıştırıp işe koyulur. Ama Ayasofya saygısızlığa tahammül edemeyerek adamı herkesin gözü önünde kapla birlikte adamı yere atar. Adamın vücudu Sihirbaz Simeonun leşi gibi paramparça olur. Bu olayı gözleriyle görenler dehşete kapılmışlardır.”²⁸

Seyahatnamesinde Türklerin ne kadar hayırsever insanlar olduklarından bahseden Simeon, İstanbul, Ayasofya ve daha birçok yer hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. *“Arslanhane (kilise), At Meydanı, Hüncâr Sarayı, Esir Pazarı, Eski Bedesten”* tasvir ettiği yerler arasındadır. Bunlar arasında Simeon'un en çok dikkatini çekenlerden birisi ise Balat'ta bulunan “Konstantin'in Sarayı” olmuştur.²⁹

Ünlü Fransız tüccar Jean-Baptiste Tavernier de İstanbul'u ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Yazdığı seyahatnamede seyahati sırasında kullandığı kervan yolları ve bu güzergâh üzerinde görüp yaşadıkları hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Tavernier bahar mevsiminde geçtiği İstanbul'da Üsküdar'dan geçerken yolun iki yanında gördüğü güzel mezar taşlarının etkisinde kalmış olsa da seyahatnamesinde İstanbul'dan ve Türklerden pek övgü dolu sözlerle bahsetmemiştir. İstanbul'dan sıradan bir şehir diye bahsetmiş Topkapı Sarayı'nın da çevresindeki sur ve duvarlar nedeniyle Padişah sarayından çok bir hapisaneyi andırdığını söylemiştir.³⁰ Tavernier'in tersine Pera'ya olan hayranlığını sözlerine sığdıramayan bir başka Avrupalı seyyah ise çevresinde güzel kadın düşkünü olarak bilinen çapkın Pietro De La Valle'dir. De La Valle seyahatnamesinde İstanbul'un o dönem Genova'luların kolonisi durumunda olduğunu ve burada yaşayan halkın neredeyse tamamının Türkçe konuştuğunu belirtmiştir. Ancak halk arasında Yunan adetlerini (din, dil, kılık-kıyafet) yaşatan ailelerin de var olduğunu eklemiştir. De La Valle'nin İstanbul'da dikkatini çeken önemli hususlardan birisi değişik gruptan insanın bir arada yaşadığı Pera'da önceden Hıristiyanlara ait olsa da o dönem camiye dönüştürülmüş çok sayıda kilise olmasıdır. De La Valle açıkça söylemese de bu durumdan rahatsız olduğu ortadadır. Gözlemlerine göre neredeyse bir ucundan bir ucuna görülebilen şehirde sokakların her biri diğerinden biraz daha yüksektir ve burada bulunan evlerin çatıları çok güzel ve geniş hayalci saçaklarla süslenmiştir. Çeşit çeşit renklerle boyanan çatılarda ise Avrupa tarzında balkonlara benzer çamlı taraçalar vardır.³¹ De La Valle de sultandan Büyük Türk diye bahsetmiştir. Verdiği bilgilere göre Büyük Türk'ün kaldığı saray şehrin öbür ucunda, Chalcedon harabelerinin karşısında hemen ilerde denizin içinde tüm yazarların Bizantium dediği yerdedir.³² De La Valle Türklerin dini bayramları ve eğlenceleri hakkında ise şunları söylemiştir:

“Türklerin küçük ve büyük bayramlarını gördüm. Bunlar onların daha doğudakiler gibi sokaklarda yemek yedikleri, sıra dışı olarak camilerde toplandıkları, birbirlerini kutladıkları dini festivallerdir. Eğlenceleri gece gündüz, şehrin başından sonuna kadar sürer, çeşitli acayip sesler çıkaran çalgılardan hoşlanırlar. Sallanmayan (dans etmeyen) özellikle eğer kadınsa fiziğini ve yeteneğini göstermeyen hiçbir Hıristiyan ya da Türk genci yoktur.”³³

XVIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Türklere Bakış, İstanbul ve Ayasofya

Makalenin başında belirttiğimiz gibi özellikle XVII. yüzyıldan itibaren batılı devletlerin doğu algısı değişmeye başlamış ve bu dönemden itibaren Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar karşısında Avrupa'daki gelişmeler karşısında düşüşe geçmiş bir Osmanlı bulmuştur. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasından sonra yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler Doğu ve Batı kavramlarının daha da keskin bir çizgiyle ayrılmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmekle kalmamış Batının Türklere bakış açısını da birçok anlamada değiştirmiştir.³⁴

1800'lü yılların başlarında İstanbul'a Gelen Fransız seyyah ve diplomat Édouard Antoine De Thouvenel'in seyahatnamesinde bu örneklerle rastlamak mümkündür. Tuna Nehri üzerinden Varna'ya oradan da İstanbul'a gelen seyyah eserinde Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. İstanbul'da gördüğü yerler arasında ilk olarak Fransız elçiliğinin bulunduğu Tarabya ile mezar şehri olarak tabir ettiği Üsküdar hakkında bilgi vermiştir. Hatırlanacağı üzere diğer seyyahlar arasında da Üsküdar'da bulunan mezarlıklardan bahsedenler olmuştur. Thouvenel'in de Üsküdar'da çok sayıda mezarın olması dikkatini çekmiş bu yüzden burayı "Mezar tarlaları" diye tabir etmişti. Bu görüntü karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen seyyah Üsküdar'daki mezarlıkların Avrupa'daki gibi insanı ürkütmediğini vurgulamış tam tersine insanı huzura kavuşturan bir görünüme sahip sessiz ve dingin bir yer olduğundan bahsetmiştir. Thouvenel Eyüp Cami ile Ayasofya Kilisesi arasında büyük bir alana sahip bu şehirde gördüğü Türkleri tembel insanlar olarak değerlendirmiştir. Zira ona göre bu durum Doğu'ya has bir özelliktir. Thouvenel gezisinde sadece Türkleri eleştirmemiş aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu icraatları hakkında da yorumda bulunmuştur. Her ne kadar kendisinden önce İstanbul'a gelmiş olan Chateaubriand ve Lamartine gibi ünlü seyyahların seyahatnameleri Fransız kamuoyunda İstanbul'un daha iyi tanınmasını sağlamış olsa da Thouvenel İstanbul'da Tanzimat Fermanı sonrasında uygulanmaya çalışılan reformların, şehirde komik bir şekilde kendisini gösterdiğini düşünmektedir. Bunuda açıkça seyahatnamesinde yazmıştır.

Thouvenel ve yanındaki heyet Ayasofya Camii'ne yöneldikleri sırada, Thouvenel, At Meydanı'ndan geçerken II. Mahmut'un yeniçerileri katletmesini hatırlamış, Sultanın bu şekilde davranarak en iyi ordusunu kaybettiğini ve askersiz kaldığını düşünmüştür. Ona göre Bizans İmparatorluğu döneminde hipodrom at yarışlarına sahne olurken, Türkler döneminde ise kanlı olaylara sahne olmuştur. Bu düşüncelerini not alırken meydana Bizans İmparatorluğu'ndan kalma dikili taş ve yılanlı sütunu da bahsetmeden geçmemiştir. İstanbul mimarisinden hayranlıkla bahsederken Ayasofya Camii hakkında yorum yapmadan geçmemiştir. Her ne kadar Ayasofya'yı inşa edenlerin Konstantinliler olsa da caminin Türkler sayesinde günümüze kadar gelebildiğini de sözlerine eklemiştir. Ayasofya'nın büyük ve ihtişamlı kubbesini Saint-Pierre Katedrali'nin kubbesiyle karşılaştırmış ve duvarlardaki resimleri Kuran ayetleri ile kapanan caminin geçmişe ait herhangi bir fikir vermediğini düşünmüştür. İbadet esnasında camiye girdiği için burada pek çok Türk'ü namaz kılarken görmüş, kuytu köşelerinde ise evsiz barksız sefil insanların barındığını anlatmıştır. Thouvenel'in bir akrabası Marie de Melfort Ayasofya'yı hayranlıkla anlattıktan sonra kilisenin bir gün elbet tekrar Hıristiyanların olacağına inandığını söylemiştir:

*“Hiristiyanlığı kabul eden binlerce kişinin Muhammed’e aforoz haykırılarıyla inleyen bu mabed uzun zaman saygısızca kullanılmış. Türkler Ayasofya’nın günün birinde tekrar Hiris-
tayanların malı olacağı inancını taşıyorlar”³⁵*

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda diplomatik ilişkilerde ismi geçen seyyahlar olduğu göze çarpmaktadır. Bunlar arasında Macar asıllı Arminius Vámbéry Osmanlı topraklarına seyahat eden gezginler arasında Osmanlı paşalarıyla sıkı ilişkiler kurmuş önemli bir isimdir. 1857 yılında İstanbul’a gelerek³⁶ burada altı yıl geçirmiş bu sürede Mithat Paşa gibi birçok isme ders vermiştir. Vámbéry önce Osmanlı Paşalarının konaklarına misafir olarak yerleşmiş daha sonra da kendisini kabul ettirecek seviyede Türkçe öğrenerek özel ders vermeye başlamıştır.³⁷ Zamanla tam bir Osmanlı kimliği kazanan Vámbéry’in batı dillerine olan hâkimiyeti ve filoloji üzerine çalışmaları Sultan Abdülmecid’in de dikkatini çekmiş ve Sultan, Vámbéry’i iltifat-ı hümâyunu ile ödüllendirmiştir. Ancak Vámbéry doğruya doğru yolculuğuna devam etmeye karar vermiştir. Zira bu seyahat planının arkasında İngiltere vardır ve doğruya seyahat eden birçok gezgin gibi Vámbéry’in de asıl amacı da bilgi toplamaktır. 1865 yılının Haziran ayında tekrar Londra’ya giden Vámbéry Avrupa’nın önemli gazete ve dergilerinde yazdığı makalelerde Rusya’nın Orta Asya’ya yönelik yayılcı politikasına karşı çıkarak Türkleri savunmuştur. Bu politik hamlesi ile Sultan II. Abdülhamid’in dikkatini çeken gezgin, 1880 yılında onun daveti üzerine tekrar İstanbul’a gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid Vámbéry’i ikinci kez İstanbul’a davet ederek kendi adına İngilizlerle irtibata geçmesini istemiştir. Vámbéry 1890 Haziran’ında Sultan II. Abdülhamid tarafından tekrar görevlendirilerek Filistin bölgesine gönderilmiş burada Yahudilerin toplanarak kendi devletlerini kurmaları konusunda onları ikna etmeye çalışmıştır.³⁸

Seyyah Vámbéry seyahatnamesinde Sultan II. Abdülhamid, İngiltere ve Rothschild Ailesi arasında yapılan birçok yazışmaya yer vermiş ve Filistin topraklarının 1918 Sykes Picot Antlaşmasına göre nasıl paylaşıldığını da ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Seyahatnamede Osmanlı toprakları arasında bulunan Filistin’in İngiltere tarafından Araplara ve Yahudilere nasıl vaat edildiği ve aslında İngiltere’nin Filistin’i kimseye vermek istemediği açıkça görülmektedir. İngiltere ve Fransa arasında yapılan anlaşma ve Filistin planları hakkında Seyyah Vámbéry’in eseri XIX. Yüzyıl seyahatnameleri arasında Osmanlı ve Avrupa hakkında önemli bilgiler aktaran nadir eserlerden birisidir.³⁹ Vámbéry örneğinde görüldüğü üzere seyyahlar bir ülke için pek çok anlama gelebilmektedir. Bununla birlikte bu dönem seyahatnamelerinde seyahatleri süresince sadece gördüklerini aktaranlarda olmuştur. Nitekim Ayasofya Kilisesi seyahatnamelerde yer alan ortak tasvirler arasındadır. İstanbul’u ziyaret eden batılı seyyahların tamamının ortak kanaati kilisenin ihtişamıdır. Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi birazda bu kilisenin camiye çevrilmiş olmasının sindiremedikleri için taşıdıkları haçlı ruhunun da etkisiyle seyahatnamelerinde bunu ön plana çıkarmışlardır. Çoğu zaman Türkleri bu yüzden eleştirmişlerdir.

Bazı seyahatnamelerde aktarıldığına göre XIX. yüzyılda Ayasofya’ya girmek için bazı kuralları yerine getirmek gerekmektedir. Her şeyden önce Ayasofya’ya girmek için, Sultan’dan bir ferman alınması gereklidir. Zira buda öyle kolay değildir. Michaud ve Poujoulat, isimli iki gezgin ferman alamadıkları için, Ayasofya’ya girememiş bu yüzden Osmanlı’da Müslümanların yabancılara karşı gösterdiği hoşgörünün camiler konusunda çok da fazla geçerli olmadığını belirten bir dizi gezi yazısı kaleme almışlardır. İkisi de özellikle Ramazan ayında, Gayrimüslimlerin camilere girmesinin tehlikeli olduğuna dikkat çekmiş, başka bir seyyah Gautier ise bu konuda şöyle bir uyarıda bulunmuştur:

“Elinizde Padişah fermanı ya da yanınızda sizi koruyacak kavaslar da olsa, Ramazanda camilere girmek bir gâvur için tehlikelidir; orucun verdiği coşkunluk boş beyinleri alevlendirir; imamların vaazları dini bütün kişilerin yobazlığını artırır; gelişen uygarlığın sağladığı genel hoşgörü, bu sıralarda kolayca unutulabilir.” Mme de Gasparin isminde başka bir seyyaha göre ise Gayrimüslimler sadece Ramazan ayında değil, her zaman Türklerin hoşgürsüzlüğü nedeniyle Ayasofya’ya ana kapıdan girememiştir. Bu yüzden dar bir geçitten geçmek zorunda kalmışlardır. Seyyah Pouqueville ise seyahatnamesinde imama rüşvet vermek şartıyla hiçbir zorluk yaşamadan Ayasofya’ya girdiğini anlatmıştır. Görüldüğü üzere Ayasofya’yı gezen seyyahlar burada gördüklerini farklı şekillerde anlatmıştır. Hepsi genel olarak, Ayasofya’nın dış görünüşüne ilişkin, birbirine uymayan bir takım betimlemeler yapmış olsa da Türkler tarafından yapılan değişiklik ve tahribata rağmen kilisenin görkemini hala koruduğu konusunda hemfikirdir.⁴⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’a gelen Frederick Walpole eserinde İstanbul’un en ince ayrıntılarına kadar tasvir ederken denizden bakıldığında çok güzel görünen Ayasofya’nın Türkler camiye çevirdikten sonra ihtişamını kaybettiğinden belirtmiştir. O dönem sarmaşıklar ve kesilmiş ağaç gövdeleri ile kaplı kilisenin, iç duvarlarında ki bazı resimlerin ilk yapıldıkları gün kadar canlı renklere sahip olduğunu ancak üzerlerinin bir tabaka ile kaplanmış olduğunu anlatmıştır. Bakımsızlıktan minberi örümcek ağı içinde olan caminin köşe kısımlarının Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesini temsil eden resimlerle kaplı olduğunu belirten Walpole Ayasofya’nın bazı yerlerinde gördüğü farklı mimari tarz ve üslup yüzünden bu kilisenin mimari yapısının oluşmasında Bizans mimarisinin yanı sıra onlarla komşu olan başka devletlerin de etkileri olduğunu sözlerine eklemiştir.⁴¹

Walpole dışında seyahatnamesinde İstanbul ve Ayasofya ile birlikte XIX. yüzyıl Osmanlı’da yaşayan genel durum hakkında önemli bilgiler veren bir başka seyyahta Henry Fanshawe, Tozer,dir. Tozer seyahatnamesinde özellikle 1873-1875 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaşanan kıtlık olayı ve halkın durumu hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. İstanbul’da İngilizce ve Fransızca olarak yayın yapan “The Levant Herald” gazetesinin sahibi Edgar Whitaker, 24 Ocak 1875 yılında yaptığı bir konuşmada Tozer’in seyahatnamesinde yazdıklarını doğrulayarak o dönem Anadolu’da neredeyse 20 aydır devam eden kıtlıktan bahsetmiş ve İstanbul Hükümetini bu olaya karşı sorumsuzlukla suçlamıştır. Bölgenin nüfusunun ortaya çıkan hastalıklar ve göçler neticesinde azaldığını yaşanan felaketin İstanbul’daki yönetim tarafından fark edilmesinden sonra, özellikle İngiltere ve Amerika’dan gelen misyonerlerin zor durumda olan insanlara yardım eli uzattığını belirtmiştir. En sonunda Türk yönetimi de elinden gelen bütün imkânlarını kıtlıktan mustarip olan insanlar için seferber etmeye çalışmıştır.⁴²

Tozer bu dönem Osmanlı halkın sorunlarını görmezden gelmekle suçlamakla kalmamış ayrıca Sultan II. Mahmut tarafından yapılan reformların eksikliğinden duyduğu rahatsızlığını dile getirmiştir. Bunlardan birisi de merkezileşme politikasıdır. O dönem İngiltere’nin İstanbul konsolosluğunda görev yapan Layard’da seyyah Tozer gibi düşünmektedir. 1849 yılında Trabzon’dan Erzurum’a doğru seyahat eden, Layard yerel yöneticiler tarafından yapılan köprülerin bakımsızlığı yüzünden ticaretin durma noktasına gelmesinden şikâyet etmiş ve bunun sebebinin de tıpkı Tozer gibi merkezileşme politikasına bağlayarak yerel yöneticilerin suiistimali olarak değerlendirmişti. İkisine göre merkezileştirme yönünde reformlar uygulamaya konulduğunda bölge halkının çıkarları gözetilmemiştir. Yine Anadolu’da yaşanan kıtlıkta da saray halka karşı ilgisiz kalmış ve yabancı ülkelerle yapılan bazı ticaret antlaşmaları ve ülkeye ucuz ama kalitesiz mallar girmeye başlaması bu kıtlığın çıkmasında önemli rol

oynamıştır.⁴³ 1877-78 Osmanlı Rus savaşından hemen sonra 1879 yılında İstanbul'a gelen⁴⁴ Tozer seyahatnamesinde sadece halkın genel durumu hakkında bilgi vermemiştir. İstanbul ve o dönem sadece camii olarak hizmet veren Ayasofya hakkında bazı bilgiler paylaşmıştır. Ayasofya'nın ilk başlarda askeri amaçlar için kullanıldığını, bu nedenle caminin levazımla dolu olduğunu binanın açık alanında ise askerlerin kaldığı bir kışla inşa edilmiş olduğunu anlatır. Tozer'e göre 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı yüzünden Ayasofya yakınlarında bulunan Kabak Meydanında hastane inşa edilmiş, Ayasofya da benzer şekilde askeri amaçlar için kullanılmıştır. Tozer, Ayasofya'nın içini görmek istemiş lakin kendisine refakat eden yüzbaşı caminin içine girmek için özel bir izin gerektiğini söylemiştir. Oda penceresinden gördüğü kadarıyla tasvir etmeye çalışmıştır. Caminin o dönem Orta Hisar Camisi ile benzerlik gösterdiğini içinden bir merdivenle zirveye çıkılan ve kentin körfezini ve dağların muhteşem manzarasını gören büyük ve uzun bir çan kulesi bulunduğunu, içindeki duvarların dini temaların tasvir edildiği ve renkleri hala canlılığını koruyan fresklerle kaplı olduğunu anlatmıştır.

Tozer'den çok daha önce Ayasofya'yı ziyaret eden bir diğer seyyah Mounsey de aynı şekilde caminin iç kısmındaki duvarlarda bulunan fresklerin ve haçın tahrip edildiğini belirtmiştir. İncil'deki azizlerin geçmişini temsil eden nakışlarla kaplı duvarın da bir tabaka ile kapatıldığını belirten Mounsey, İstanbul'da bulunduğu esnada Ayasofya'nın camiye dönüştürülmek için çalışma yapıldığı söylemiş, uzun beyaz sakalları olan ve her yönüyle bir Türk'ü andıran uzun boylu bir paşanın çalışmaları yakından takip ettiğini ve yapıyı camiye dönüştürme çalışmalarıyla oldukça yakından ilgilendiğini belirtmiştir.⁴⁵

Sonuç

Genel olarak bakıldığında Seyyahların Osmanlı İmparatorluğu'na geliş amaçlarının farklı oldukları görülmektedir. Seyahatnamelere bakıldığında gezginlerin genellikle üçüncü şahıslardan edindikleri bilgilere de uzun uzun yer verdikleri görülürken tüm seyahatnamelerde saray, cami, mezarlık, az da olsa okul, hastane vs. gibi yerlerin de tasvirlerine sıkça rastlamıştır. Aynı şekilde Türklerin fiziksel özellikleri, yaşam şekilleri, ibadetleri, Sultanların haremi, Türk kadını gibi konulara da eserlerinde ayrıntılı olarak yer vermişlerdir. Ancak, Türklerle bu kadar ilgilenen Avrupalı gezginlerin Osmanlı Topraklarında yaşayan Gayrimüslim halkla pek fazla ilgilenmediği dikkat çekmiştir.

Gayrimüslimlerin ibadethaneleri, ibadet ve yaşam şekilleri bazı gezginler tarafından yalnızca yüzeysel olarak tasvir edilmiş olsa da kendilerinden farklı bir dine sahip olan Türkleri fazlasıyla incelemişlerdir. Yazdıkları eserlerde Türklerin Bizans topraklarını işgal edip yerleşmesini içlerine sindiremedikleri de açıkça görülmektedir. Buna mukabil Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya ve toprak kaybetmeye başlamasıyla seyahatnamelerde "Yenilmez Türk" ve "Türk" gibi güçlü sözler kaybolmaya başlamış artık bu dönem seyahatnamelerde sıkça cahil, barbar, tembel, hayalperest, rüşvetçi ve kaderci Türk tabirler karşımıza çıkmaya başlamıştır. Dahası Alman gezgin Hans Dernschwam gibi daha da ileri giderek Türklerin dini olguları ile dalga geçenler bile olmuştur. Osmanlı haremi, doğu lüksünün hâkim olduğu, kapalı, sır dolu, gizemli bir yer olarak betimlenmiş ve batıların toplumsal

bilincinde bu şekilde yerini almıştır. Özetle şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı topraklarına gelmiş olan tüm seyyahlar gezilerine bir önyargı ile başlamıştır. Bazıları bu önyargıdan seyahatinde gördüklerinden sonra vazgeçerek seyahatnamelerine gerçekleri yazarken birçoğu ise önyargılarını sözcüklere yansıtmaya devam etmiştir.

Tarihin her döneminde gelmiş geçmiş birçok medeniyet açısından önemli bir yere sahip olan İstanbul da batılı seyyahların gezi notlarında bu övgü ve eleştirilerden fazlasıyla nasibini almıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere seyahatlerine değişik sebeplerle çıkmış olan gezginlerin büyük çoğunluğu Osmanlı topraklarına adım attıktan sonra, birçoğu şehrin güzelliğinden kendisini alamamıştır. Nitekim aralarında bazıları ise Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumunda olan bu şehrin ihtişamını görmezden gelmeye devam etmiştir. Yine de bu eleştirilerinin Türklere karşı besledikleri önyargıdan, Haçlı Ruhundan dolayı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sonuç olarak her ne sebeple olursa olsun seyyahların hemen hepsinin ortak fikri İstanbul'un ve Ayasofya Kilisesi'nin ihtişamı ve güzelliği olmuştur.

DİPNOTLAR

- ¹ Altay Tayfun Özcan, “Trifon Karabey Seyahat Raporuna Göre 16. yy’da Kudüs”, Belleten, C.28, TTK 2010, S.270, s.66.
- ² Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, (çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, Ocak, s.7
- ³ Charles Schefer, Bertrandon De La Braquiere’nin Deniz Aşırı Seyahati, (çev. İlhan Arda), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.s.12.
- ⁴ Özgür Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, Tarih İncelemeleri Dergisi, 27 / 2, 2013, s.589-592.
- ⁵ Arzu İldem Etensel, “Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri”, Littera, C. 21, 2007, Ankara, s.6.
- ⁶ Zeynep Çetin, Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu, Yüksek Lisans Tezi, Aydın2013, s.11.
- ⁷ Pera aslında birçok seyahatnamede (Beyoğlu) olarak geçmektedir. Ancak seyyahlar arasında Bertrandon De La Broquiere gibi Pera’yı İstanbul olarak kabul edenlerde olmuştur.
- ⁸ C. Schefer, a.g.e. s. 11-12.
- ⁹ C. Schefer, a.g.e. s.206-208.
- ¹⁰ C. Schefer, a.g.e. s.214-215.
- ¹¹ C. Schefer, a.g.e. s.217-218.
- ¹² Petrus Gyllus (Pierre, Gilles), İstanbul’un Tarihi Eserleri, (çev. Erendiz Özbağoğlu), Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s.63-69.
- ¹³ Ogier Ghislan de Busbecq, Türk Mektupları, (çev. Derin Türkömer), Doğan Kitap, Kasım 2005, s.55.
- ¹⁴ A.T. Özcan, a.g.e. s.266-267.
- ¹⁵ Pero Tafur, Travels and Adventures 1435-1439, Translated and Edited with and introduction by Molcolm Letts, Gorgas Pres, Newyork, 1929, s.126.
- ¹⁶ P.Tafur, a.g.e, s.127.
- ¹⁷ P.Tafur, a.g.e, s.149-150.
- ¹⁸ P.Tafur, a.g.e, s.142.
- ¹⁹ P.Tafur, a.g.e, s.147-148

²⁰ Philippe du Frense Canaye, Fresne Canaye Seyahatnamesi 1573, (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, Şubat 2009, s.37.

²¹ Reinhold Lubenau, Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, (çev. Turkish Noyan), Kitap Yayınevi, C.1, İstanbul, Haziran 2012, s.182-184.

²² R. Lubenau, .a.g.e, s.207-208.

²³ Hüseyin Tuncer, “Gerard De Nerval’in Muhteşem İstanbul’u”, Türk Yurdu Dergisi, C.33, Haziran 2013, S.310, s.244-245.

²⁴ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, (çev. Ali Berktaı-Teoman Tunçdoğan), Kitap yayınevi, İstanbul, Ocak 2008, s.9-10.

²⁵ Serpil Gürler, XVII.- XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumı, Doktora Tezi, Ankara 2010, s.106.

²⁶ J. Tournefort, a.g.e, s.17-19.

²⁷ J. Tournefort, a.g.e, s.25-26.

²⁸ Polonyalı Simeon, Tarihte Ermeniler (1608-1619), (çev: Hrant D. Andreasyan), Everest Yayınları, 2. Baskı. Mayıs 1999, s.24-25.

²⁹ P. Simeon, a.g.e., s.31-33.

³⁰ S. Gürler, a.g.e., s.106.

³¹ Pietro Della Vale, The Pilgrim, The Travels of the Pietro Delle Vale, Translated, Abridged and Introduced By George Bull, 1929, s.6-11.

³² P. Della Vale, a.g.e, s.12-15.

³³ P. Della Vale, a.g.e, s.23.

³⁴ Ö.Yılmaz, a.g.m, s.590.

³⁵ Fatma Uygur, XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah Ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel’e Göre Osmanlı Devleti, Doktora Tezi, Ankara 2015, s.125-134.

³⁶ Mim Kemal, Öke, Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikâyesi, Bilge Yayınları. İstanbul 1985, s. 13-14.

³⁷ Cemal, Kutay, Sahte Derviş, Aksoy Yayınları, İstanbul 1998, s. 9.

³⁸ Gülay, Karadağ, Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s.44; Daha geniş bilgi için bkz: Theodor Herzl, Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid, Neşre haz. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları. 1995, İstanbul.

³⁹ M.K. Öke, a.g.e, s.161.

⁴⁰ S. Gürler, a.g.e, s.258-260.

⁴¹ Ayşegül Kuş, Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Kültür Yayınları, Samsun 2016 s.20-23.

⁴² Ayşegül Kuş, Tozer'in Turkish Armenia And Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat Ve Çevresinde Yaşanan Kıtılığın (1873-1875) Doğal ve Sosyoekonomik Nedenleri, Otam, 44 /Güz 2018, ss.111-115.

⁴³ Austen Henry Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, Harpers and Brothers, London 1853, s.5-6.

⁴⁴ A. Kuş, a.g.m, s.42.

⁴⁵ A. Kuş, a.g.e, s.37: Augustus H. Mounsey, Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia, London 1872, s. 9-11.

KAYNAKÇA

- BUSBECQ, O. G., Türk Mektupları, (çev. Derin Türkömer), Doğan Kitap Yayınevi, Kasım 2005.
- CANAYE, P. F., Fresne Canaye Seyahatnamesi 1573, (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, Şubat 2009.
- CHATEAUBRIAND, F.R., Paris İstanbul Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü, (çev. Ercan Bakış), İlkiz Yayınevi, İstanbul 2004.
- CRAİLHEMLİ, A. W., Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-18, (çev. Turkish Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2011.
- ÇETİN, Z., Avrupalı Gezinler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2013.
- DELLA VALE, P., The Pilgrim, The Travels of the Pietro Delle Vale Translated, Abridged and Introduced By George Bull, 1929.
- DERSCWAM, H., İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (çev. Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- GERALD, M., Doğuya Yolculuğun Yükselişi, (çev. Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ekim 2006.
- GERLAC, S., Türkiye Günlüğü 1573-1576, (çev. Turkish Noyan), Kitap Yayınevi, Ocak 2007.
- GYLLIUS P., İstanbul'un Tarihi Eserleri, (çev. Erendiz Özbağoğlu), Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- GÜRLER, S., XVII.- XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- HERZL, T., Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid, (Neşre haz. Ergun Göze), Boğaziçi Yayınları, İstanbul. 1995.
- İLDEM, A. E., "Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.33, S.1-2, Ankara,1942, ss.231-241.
- KARADAĞ, G., Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.
- KUŞ, A., Tozer'in Turkish Armenia And Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtılığın (1873-1875) Doğal Ve Sosyoekonomik Nedenleri, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (Otam), 44 /Güz, Ankara 2018, ss.107-132.
- KUŞ, A., Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Kültür Yayınları, Samsun 2016.

KUTAY, C., Sahte Derviş, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1998.

LAYARD, A. H., Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, Harpers and Brothers, London 1853.

MOUNSEY, A. H., Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia, London 1872.

ÖKE M. K., Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikâyesi, Bilge Yayıncılık, İstanbul 1985.

ÖZCAN A. T., “Trifon Karabey Seyahat Raporuna Göre 16. Yüzyılda Kudüs”,
Belleten, C.28, S.270, Ankara 2010, ss.369-388.

POLONYALI, S., Tarihte Ermeniler (1608-1619), (çev: Hrant D. Andreasyan), Everest Yayınevi, 2. Baskı,
Mayıs 1999.

REINHOLD, L., Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589,
(Çev. Turkish Noyan), C.I-II, Kitap Yayınevi, İstanbul, Haziran 2012.

RİCCİ, G., Türk Saplantısı, Yeniçağ Avrupasında Korku, Nefret ve Sevgi, (çev. Kemal Atakoy), Kitap Yayınevi,
İstanbul, Şubat 2005.

SCHEFER, C., Bertrandon De La Braquire'nin Deniz Aşırı Seyahati, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

TAFUR, P., Travels and Adventures 1435-1439, Translated and Edited with and introduction by Molcolm Letts,
Gorgas Pres, Newyork 1929.

TAVERNİER, J.B., Tavernier Seyahatnamesi, (Editör Stefanos Yerasimos), (Çev.
Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

TOURNEFORT, J.D., Tournefort Seyahatnamesi, (çev. Ali Berktay-Teoman Tunçdoğan),
Kitap Yayınevi, İstanbul, Ocak 2008.

UYGUR F., XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah Ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti,
Doktora Tezi, Ankara 2015.

YILMAZ, Ö., Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, Tarih İncelemeleri
Dergisi, 27/ 2, İzmir, 2013, ss.587-614.

Maximilian Brandstetter'in İstanbul Yolculuğu (1608–1609) ve İstanbul'un 16–17. Yüzyıldaki Nüfusu*

Prof. Dr. Géza Dávid**

16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı topraklarına çeşitli maksat ve nedenlerle ayak basan ve toplumun değişik kesitlerinden gelen “seyyahların” sayısı – Stephane Yerasimos’un muazzam kitabından anlaşıldığı gibi¹ – bayağı yüksekti. Bu eğilim 17. yüzyılda da herhalde devam etmişti. Kostantiniyye’ye yola çıkanların bir kısmı uzun bir müddet kalarak intibalarını günlük halinde kaleme aldılar (bu bakımdan Pierre de Girardin’in 1685–1688’de üç sene ve birkaç ay içinde kağıda döktüğü ve Paris’te Bibliothèque nationale’in fişlerine göre 11.000 sayfayı aşan günlüğü dikkate şayandır²). Buna karşın bazı ziyaretler kısaydı, ancak bunları tasvir eden eserler de ilginç ayrıntılar içerebilmektedir. Bu rapor ve hatıraları okurken şunu unutmamak lâzım: ilgili kişilerin hemen hemen hepsi (ve özellikle Habsburg tebaları) yabancı ve düşman ülkeye geldikleri için kısmen daha evdeyken duyduklarından, kısmen de okuduklarından etkilenerek ön yargılara sahip olmuşlardı. Bu nedenle yazarların bir kısmı “Türlere” karşı son derece olumsuz duygular beslemekteyken, bazıları biraz daha olumlu yaklaşım takınmışlardı. Yazdıklarının bir kısmı bu nedenle kalıplaşmış formüllerden ibarettir ve gerçeği pek çok kez satırlar arasında araştırıp bulmamız gerekmektedir. Meselâ Hans Dernschwam bir taraftan Türkleri aşırı ölçüde hor gördü, aynı zamanda izlenimlerini mümkün olduğu kadar ayrıntılı ve titiz bir şekilde anlatmaya çalıştı. Ebat, sayı ve eski yazıtlara karşı özel ilgisi vardı. Bunun için kaleme aldıklarının pek çok teferruatı kaynak değeri taşıyor.³

Tasvirini ele almak istediğim yolculuk her şeyden önce siyasî açıdan önemlidir. 1593–1606 arasında cereyan eden uzun savaş veya 15 yıllık harp olarak adlandırılan dönemde Habsburg–Osmanlı ilişkileri sekteye uğradı. 1591 sonlarına doğru yola çıkan son elçi Friedrich Kreckwitz’i ve yanındaki heyeti uluslararası hukuka aykırı olarak casusluk veya hıyanet bahanesiyle alıkoyup iki yılı aşan bir dönem için devrin meşhur Tersane zindanına ve sonra Rumeli Hisarı ya da Karakule zindanına (Saruca paşa kulesi)⁴ attılar. Önce idam edilmekten, daha sonra da kulak ve burunlarının kesilmesinden kurtulan ve çeşitli hastalıklardan şifa bulan grup nihayet 1595’te dönebildi. Yolculuk ve esaret tarihinin teferuatlarını oldukça gerçekçi gözükten bir biçim de Çek asıllı genç, Mitroviçeli Václav Vratislav kağıda döktü⁵ (ayrıca Friedrich Seidel adlı birisi de aynı maceralar hakkında yazmıştır⁶). Sonraki dönemde İstanbul’da Habsburg elçisi yoktu, geçici olarak istihdam edilen arabulucular da gönderilmedi. Bizi ilgilendiren bölgelerden bu devirden sadece (Székes) Fehérvár (İstolni Belgrad) ikinci kumandanı olarak

* Kaynak: “Maximilian Brandstetter’in İstanbul yolculuğu”, Osmanlı İstanbul’u. I. Editörler Feridun Emecen–Emrah Safa Gürkan. İstanbul, 2014, 87–105. olarak çıktı. Bu sefer birkaç not eklenerek basılıyor.

**Loránd Eötvös Üniversitesi, Budapeşte

yaralanıp tutsak düşen Ferenc Wathay'nin anıları bilinmektedir.⁷ Yalnız 1606 Zsitva torok muahedesi tasdiknamelerini mübadele etmek için 1608'de, yani bir evvelkinden 17 sene sonra, Viyana'dan Südde-i Saadet'e tekrar bir elçilik heyeti yollanmaktaydı. Bunun ehem miyetinin her iki taraf da herhalde farkındaydı. Binaenaleyh hem delegasyon tüm öncekilerden daha kalabalık, hem onun karşılanması daha tantanalıydı. Heyetin başında daha önce 1541'de Buda yakınlarında I. Süleyman nezdinde benzer vazifeler ifa eden Sigismund adlı birisinin de üyesi olduğu⁸ soylu bir aileye mensup Adam von Herberstein bulunmaktaydı. Hatıratını yazan Maximilian Brandstetter ise onun sekreteriydi. El yazmasının orijinali İkinci Dünya Savaşı sırasında kayboldu, şimdilik Bayerische Staatsbibliothek'te bulunan bir tek nüshanın varlığı bilinmektedir.

Bunu Karl Nehring Zsitvatorok muahedesinin çeşitli yönlerini irdeleyen oldukça geniş bir önsözle tam 30 yıl önce Almanca yayınladı,⁹ daha sonra kısa bir girişle 2001'de Macarca'ya çevirilerek de çıkardı.¹⁰ Saptayabildiğim kadarıyla bu ciddi çalışma Türkiye'de pek yankı uyandırmadı. Brandstetter'in hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemekle birlikte kültürlü bir insan olduğu eserden bellidir. Antik çağın dil ve edebiyatı, kendi döneminin tarihi alanında oldukça geniş bilgi sahibiydi. Onun da peşin hükümleri vardı ama genelde objektif kalabildi. İstanbul'a gitmesinden 18 yıl önce, 1590'da neşredilen, yani nispeten çağdaş bir kitap olan Leunclavius'un Almanca Chronica'sını¹¹ iyi biliyordu ve Osmanlı devleti, idaresi ve ordusu ile İslâm dini hakkında dile getirdikleri bu yapıta dayanmaktadır. (Bu bölümleri kaynağından olduğu gibi aktardığı için, Nehring'in neşrinde yer almıyorlar.) Bununla birlikte kendi müşahedelerini de anlatmaktan geri kalmadı. Brandstetter'in yol sırasında gördükleri hakkında neler söylediklerini tekrarlamak istemiyorum. Yalnız bir iki alışılmışın dışındaki noktaya değinmek istiyorum. Bunların biri dönemin "seks şovu". Buda (Budın) Beylerbeyi, Ali Paşa'nın¹² kethüdası elçiyi bir eğlence için davet ediyor, bu da olumlu cevap veriyor. Gittikleri yerde "ein Gauckhler in einem verbor genen Gezehlt, bey einem Licht durch ein durchsichtig Tuch mit geschürtzten Weibl und Mändl allerley Possen getrieben, und er selbst auf allerley Arth von Mann und Weib ge redet."¹³ Müzik ve eğlencelerle ilgili ayrıntılı tasvirleri de dikkate şayan.

Dönemin insanları için, Müslümanlar da dahil, şarabın önemi ve bazen aşırı ölçüde tüketimi de çeşitli vesilelerle zikredilmektedir. Yazara göre hem Babócsa (Bobofça) sancakbeyi, hem Kanizsa (Kanije) ve Buda beylerbeyleri (bir keresinde Pécs (Peçuy) beyi ve bazı ümera da yanlarındaydı) onlara çekilen ziyafetlerden sarhoş ayrılmaktaydılar.¹⁴ Yalnız Buda kadısının da hazır bulunduğu durumlarda daha çekingen oldukları da belirtilmektedir.¹⁵ Brandstetter'in İstanbul'da geçirdikleri dönem hakkında yazdıkları, eserinin aşağı yu karı üçte birini teşkil ediyor. Yalnız bu nispeten uzun bölümde bir hayli resmî yazışma (elçinin üst düzey yetkililere hitap eden güven mektupları, çasarın isteklerini içeren belge, çözümlenemedikleri için bunlarla ilgili muhtıra, Zsitvatorok antlaşmasında yapılan değişikliklerin sıralanması ve nihayet muahedenin tam Almanca çevirisi) da yer aldığı için doğrudan doğruya kentle ilgili pasajlar bunun yarısı bile değildir. Bunların arasında başka bu cins eserlerde de mevcut ayrıntılar vardır. Geri kalan orijinal tespitlerden birini biraz daha uzunca değer lindermek istiyorum. "Modern" Kostantiniyye'nin tanıtımı sırasında müellif "I. Ahmet saltanatı sırasında İstanbul şehrinin baş kadısı, Yahya Efendi tarafından Milattan sonra 1608 yılında" yapıldığını öne sürdüğü sayısal bilgiler içeren bir şehir tasvirini olduğu gibi aktarıyor.¹⁶ Bu liste, ana hatlarıyla Zekeriya Efendi'nin 1577-1578 yılı "sayımına" benziyor.¹⁷ Yaklaşık iki buçuk aylık İstanbul kalışı sırasında Brandstetter'in bu

belgeye nasıl ulaşabildiğini öğre nemedim. Eserinde andığı Fransa elçisi Salignac’ın 1608–1609’a ait eve yol ladiğı neşredilmiş haberleri arasında¹⁸ ve Venedik bailosu Ottaviano Bon’un 1608’de hazırladığı saray tasvirin de¹⁹ ve 1609’da merkeze sunduğu Relazione’sinde (raporunda)²⁰ bu tür veriler bulunmamaktadır, İngiltere elçisi Thomas Glover’den ise yayımlanmış malzeme görmedim. Aynı şekilde, bildiğim kadarıyla Türkiye koleksiyonlarında da bu tarihi taşıyan bu cinsten bir listeye şimdiye ka dar rastlanmadı. Bununla birlikte, adı geçen döküman orijinal ise, büyük ihtimalle seferat lerin birinden ancak sağlanabildi. Söz konusu Yahya Efendi’nin gösterilen tarihte gerçekten İstanbul kadısı olup olmadığını kontrol etmek zor görünmüyorsa da, eldeki listenin ne kadar sağlam olduğunu kestiremedim. Bir şey bellidir, bu tarihte Yahya adlı bir İstanbul kadısı bulunmaz.²¹ Brandstetter mi yanıldı, yoksa liste noksan mı, bilemiyorum. Yazarın kadıyı belki Kadıaskerle veya Şeyhülislamla karıştırdığı da aklımıza gelebilir. Belki de doğru tarih bir kaç yıl öncesine aittir. Atıfta bulunulabilmiş olan şahsiyetlerin biri üç kez kadıasker, üç kez de şeyhülislam rütbesini taşıyan Zekeriya Yahya Efendi,²² öbürü ise yine kadıaskerlik de yapan Bostanzade Yahya Efendi olabilir. Aradığımız kişi Zekeriya Efendi’nin oğlu ise bizim için daha ilginçtir; o halde bu türden liste hazırlamak babadan oğula geçen bir alışkanlık olarak nitelenebilir. Aşağıdaki tabloda bir taraftan Zeke-riya Efendi’nin listesinin dört ayrı nüshada bu-lunan rakam ları görülüyor.

İlk üçü Zeki Arıkan’ın 1989’da çıkan makalesinden, dör-düncüsü Roma Cizvit Tarikatının Arşivi’nde korunan bir yazmadan alınmıştır.²³ İtalik gösterilen bir iki ufak hata hariç, dördüncü nüsha-daki sayıların çoğu Zekeriya 1’le aynıdır. Şunu da belirtiyim ki, Müslüman mahalleler için Zekeriya 3’te zikredilen ve koyu renkle gösterilen 4985 açık bir yanlı; 1. ve 2. sıralama daki musluk sayısına denk düşüyor. Yine dikkati çeken başka bir nokta da, Cizvit rahibinin, Zekeriya Efendi’nin Türkçe metinlerinde bulunmayan, İstanbul’un iaşesi ile ilgili üç birimi dahi eklemiş olduğudur. Son sütunda Yahya Efendi’nin listesindeki veriler yer almaktadır. Bunların bir kısmı Zekeriya Efendi’de bulunmamakta, bazıları da ona göre eksik kalmaktadır. Bir kaçının ise belki başka bir adla ifade edilmiş olması mümkündür; meselâ meyhane ve bozahane aynı olabilir. Zekeriya ve Yahya Efendiler’e atfedilen listelerde bünyesel bir yakınlığın var olduğu inkâr edilemez. Zekeriya’da üç dine ait mahallelerin sayısı 11143 iken, Brandstetter’de ma halleye hiç değinmeden, yalnız sokaklardan bahsedilmektedir. Ancak bunların sayısı mahallelerinkine çok yakın olup 11675 olarak geçmektedir. Zannedersem bu iki rakam arkasında aynı mefhum aranmalıdır, ancak bunun ne olduğunu saptamak imkansızdır.

Profesör Arıkan, mahalle kavramı yerine burada avarızhaneden söz edildiğini sanmaktaydı ve sokak terimine tekabül etmediğini farzettii; çünkü “bütün malî konularda mahalle bölüm lemesinin esas alındığını ve sokak diye bir deyim kullanılmadığını görüyoruz” demektedir.²⁴ Bu saptama doğru ise de, bu listelerde vergilendirme ile ilgili başka hiç bir öge bulunmadığı için ilgili ke lime başka bir anlam da taşıyabiliyordu. Demin andığım gibi, Brandstetter’in kullandığı “Gässen der Stadt”, yani şehrin sokakları – bir yabancı kullanmış olmasına rağmen – belki hemen reddedilmemeli. Şunu da ilave edelim: Cizvit rahibi de mahalleyi “regiones seu viae” (mahalleler yani yollar) şeklinde çevirdi. Yalnız ister avarızhane, ister sokak olsun, – öteki rakamların çoğu için de geçerli olduğu gibi – bu verilerin gerçekleri ne ölçüde yansıttığı sorusuyla karşılaşıyoruz. Doğal olarak İstanbul’da bu kadar çok sayıda yolun olamayacağı kesindir. Bir başka örnekte cami ve mescitlerin sayısı Zekeriya’da 5000’e yakındır. Camiler için gösterilen rakam Yahya Efendi’de biraz daha kabul edilebilir görünüyorsa da (485 ye-rine 180), onun mescitler için verdiği

7000 civarındaki rakam – kastedilen o zamanki büyük İstanbul olsa bile – tamamıyla temelsizdir. Şunu unutmayalım: arada hemen hemen kırk-elli misli artan nüfusuyla İstanbul’da 2010 civarında yalnız 3000 küsur cami ve mescit vardı. Listenin güvenilirliğini tehdit eden nokta şu: İstanbul kadısı olan bir kişi şehirde 7000 mescidin bulunmadığını herhalde biliyor olmalıydı. O zaman – sayımı kendisi hazırlatmış ise – böylesine abartılı bir bilgiye neden yer verdi? Anlamak zor. Aynı şekilde kentte 1577–1578’de 743 kilise de ayakta duramazdı. (Bir mukayese yapabilmek için Wolfgang Müller-Wiener’in kapsamlı çalışması anılabilir: kitapta 48 Bizans dönemi kilise sıralanmaktadır, bunun 15 mis li hiç bir şekilde mevcut olamazdı.²⁵) Bu bakımdan Yahya Efendi’nin verdiği 90 kilise daha akla yakındır.²⁶ Buna karşın “Yahya Efendi listesinde” pek çok unsur evvelkinden de çok daha abartılı – örneğin 4495 olarak verdiği fırın sayısı ta-mamıyla hayalidir; Halil İnalçık’ın tespitlerine göre 1672’de şehirde yalnız 84 fırın vardı.²⁷ Fazla uzatmak istemiyorum: bu listeler surlarını muhafaza etmektedir. Bu nedenle onlardan herhangi bir istatistik veriyi olduğu gibi kullanmak sakıncalıdır. Ne maksatla ve kimlere hitaben yazılıp kullanıldıklarını bir gün belki daha iyi anlayacağız; ihtimalen iç piyasa için değil, dış piyasa için kaleme alındılar. Maksat şehri yabancılara hakikî ebatlarından daha büyük göstermek olabilir. Latince yazılan belge bu açıdan önemli. Oysa yerli organlar bir konuda bilgi sahibi olmak istedikleri zaman olağanüstü dakik ve ayrıntılı fihristler hazırlayabilmekteydiler. Bu bağlamda 1546 ve 1600 İstanbul vakıf defterlerini zikretmek yeterlidir.²⁸ Aynı şekilde imparatorluğunun 100 akçe gelir sağlayan en ufak köy ve mezralarını dahi tahrir ettiren yöneticilerin, başkentlerinin nüfusunu – Halil İnalçık’ın tanıttığı ilginç 1455 tahriri hariç²⁹ – neden kayda geçirmedikleri de bir muamma olarak karşımızdadır.

Zekeriya Efendi’ye karşın Brandstetter’in metninde şehir kapı³⁰ ve surları ve obeliskleri dışında kentin mukataa gelileri hakkında da kimi veriler bulunmaktadır, ancak bunları bu makalede ele almak arzusunda değilim.

Brandstetter’in şehrin kamu binaları ve nüfusla ilgili rakamlarını kısaca değerlendirdikten sonra, İstanbul’un 16. yüzyıldaki nüfusu hakkında birkaç noktaya değinmek istiyorum.³¹ Biri Barkan’ın 1520–1535 civarı için verdiği 400.000 veya 500.000 kişi rakamıdır. Bunun he saplamasında yapılan hataya daha önce bir dipnotta Stephane Yerasimos da dikkat çekti.³² Buna rağmen Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nde Halil İnalçık’ın Barkan’ın yanlış rakamlarını tekrarladığını görüyoruz. Pek çok açıdan Osmanlı tarihî istatistiği ve demografisi alanında son derece önemli metin ve yorumlar yayınlayıp öne sürdüğü bulgu ve tezleri takdirle anmak istediğim büyük usta Barkan, şehrin ahali hakkında şöyle bir hesaplamaya girişti. İlk olarak sistematik bir şekilde 1478’de İstanbul kadısı Mevlana Muhiddin’in İstanbul ve Galata için verdiği hane miktarlarını 4.9’la çarptı, ondan sonra ise elde ettiği rakamı – herhangi bir neden vermeden – bir daha beşle çarptı. Demek ki, sonuç olarak çıkan değer hiç bir temele dayanmamaktadır. Netice itibarıyla bu yüksek rakamı – bir güvenilir veri buluncaya kadar ki maalesef bu çok düşük bir ihtimaldir – hafızalarımızdan silmemiz lâzım. İkinci konu, Mantran’ın 1550 suları için verdiği 410.000–520.000 arasındaki nüfustur.³³ Bu tahminin iki zayıf tarafı vardır. İlk olarak hareket noktası olarak kullandığı kitabın yazarının kim olduğu da yüzde yüz belli değil: çok önceleri bir Fransız araştırmacısı eserin, daha önce sanıldığı gibi Cristóbal de Villalón’a ait olmadığını, kitabın kahramanı olan Pedro gibi, günlük hayatında da doktor olan Andrés Laguna’nın olduğunu öne sürdü; başkalarına göre ise Francisco Delicado veya Juan de Ulloa Pereira da eserin sahibi olabilir.³⁴ İkinci problem ise adı geçen Osmanlı Devleti’nde gerçekten bulunup

bulunmadığının da biraz kuşkulu olmasıdır. Bu belirsizliklerin dışında çeşitli dinlere ait gruplar için verilen rakamlar da yuvarlak (40.000 Hıristiyan, 10.000 Yahudi, 60.000 Müslüman), ve topyekûn olarak gösterilen 100.000 ev de aynı nedenle inanılabilir bir rakam değildir.³⁵ Demek ki temeli böylesine şüpheli olan bir hesaplamanın neticesi de ancak son derece şüpheli olabilir. Üçüncü gözlemim Bernard Lewis'in *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire* başlıklı kitabıyla alakalıdır.³⁶ Burada John Sanderson'un 1593'e ait verileri anılmaktadır. Yekûn bu sefer aldattıcı, çünkü 1.231.211 yuvarlak bir rakam intibamı vermiyor. Ancak sıralama 6 vezir, 4 kadı ve 1 müftü ile başladığı için (Sultan unutuldu!), rakamın sonundaki 11 elde edildi. Geri kalan tüm sayı yuvarlak, abartılı ve demografik bünye açısından da yanlış. (Meselâ her türlü kadın ve çocuk için 600.000 kişi diyor, halbuki daha önce andığı 550.000 erkek yanında en az 500.000 kadın bulunmalıydı ve o zaman sırf 100.000 çocuk kalıyor, ki çok az.) Bu listeyi Lewis hiç tenkit etmeden zikretti ve ciddî bir hataya imza attı. Bana göre Sanderson'un şehir halkı için gösterdiği rakamlar olduğu gibi unutulmalıdır.

Şimdi tekrar Mantran'ın bu sefer 17'nci yüzyıla ait varsayımlarına dönelim. Kendileri, 1478'den sonra ilk arşiv kaynağı olarak gözüken 1690–1691'de hazırlanan iki cizye listesini keşfedip değerlendirdi.³⁷ Bunlar büyük ihtimalle cizye reformunun sonrasına³⁸ ait olan kayıtlardır. Bu nokta önemli, zira eski ve yeni sistem arasında büyük bir fark bulunmakta: reformdan sonra bu vergi tüm yetişkin erkeklerden tahsil edilmiştir. Bu nedenle kullanılması gereken katsayı daha önce beş iken yeni düzende üç olmalı, ki bu da yüzde 40 oranında bir farklılık demektir. Aynı hesapta İstanbul ve Galata'nın dışında bu kez Eyüp de yer almaktadır. Bu metodolojik bakımdan önemli; – aslında söylemesi de lüzumsuz görünen, gene de ara sıra dikkate alınmayan prensip gereği – kıyaslamalarda her zaman aynı bölgeyi göz önünde bulundurmasak aldattıcı neticelere varacağız. Mantran'ın uyguladığı yöntemin bir zayıf tarafı daha vardır: gayrimüslim ve Müslüman oranının zaman geçtikçe değişmediğini zanneder ki bu hiç de kesin değildir.

Suriçi İstanbulu'nun 1927'deki nüfusunun yalnız 245.982 kişi olduğunu düşünecek olursak,³⁹ 16. ve 17. yüzyıllarda bundan çok daha fazla olduğunu sanmak pek doğru gözüküyor. *The Cambridge History of Turkey* adlı eserin, olayları 1603'e kadar takip eden 2. cildinde Suraiya Faroqhi'nin II. Bayezid'in tahta çıktığından sonraki dönemde İstanbul nüfusu için net bir rakam vermemesi (ve yalnız "birkaç yüzbin" – "several hundred thousand inhabitants" – tabirini kullanması) bir rastlantı değildir.⁴⁰ Sonuç olarak diyebiliriz ki, az çok güvenilebilir tek bilgimiz, Suriçi İstanbulu'nu ve Galata'yı kapsayan 16. yüzyıl'ın ilk yarısındaki 80.000 veya 100.000 kişilik rakamdır. Daha önce bahsettiğim İslam Ansiklopedisi makalesinde İnalçık da bu devir için kesin bir rakam vermekten haklı olarak çekiniyor (daha doğrusu Venedik balyosu Costantino Garzoni'nin 1573 için verdiği 300.000 rakamını⁴¹ "gerçeğe yakın görünmektedir"⁴² şeklinde değerlendiriyor, ancak bu da büyük bir tarihçinin varsayımından ibarettir). 17. yüzyılın sonu başka bir konu; arada geçen bir buçuk asır boyunca aynı bölgelerin halkı iki-ikibuçuk misline çıkabilirdi. Yine de 1690 ve 1691 cizye kayıtlarını da bir daha kontrol edip yeniden incelemekte fayda olduğu kanaatindeyim.

Tablo

1578 ve 1608 sayısal İstanbul tasvirlerinin verileri

	Zekeriya 1	Zekeriya 2	Zekeriya 3	Cizvit	Yahya ef.
Cami	485	485	485	480	180
Mescit	4494	4494	4492	4493	6890
İmâret	100	100	10	100	- ⁴³
Muallimhâne	1653	1653	1652	1653	-
Medrese	-	-	515	-	-
Mahalle/Müslüman	3973	3973	4985	3973	-
Hankah	150	150	150	150	-
Zaviye	285	285	685	285	-
Kervansaray	417	417	420	417	1765
Çeşme	948	938	949	948	2870
Musluk	4985	498	-	4985	-
Fırın	285	585	-	225	4495
Değirmen	585	585	-	585	3260
Kapan	13	13	-	13	-
Hamam	874	589	-	274	980
Mahalle/Hristiyan	4585	4585	-	4585	-
Mahalle/Yahudi	2585	2585	-	2585	-
Kilise	743	743	743	743	90
Havra	-	-	95	-	-
Bozahane	589	589	-	589	-
Koyun				5000	
Buğday (kile)				8000	-
Şarap (fıçı)				4000	-
Kule ve burc					363
Hristiyan hastane					60
Sokak ⁴⁴	[11143] ⁴⁵				11675
Obeliskler					5
"Izgaracı"					12
Meyhane ⁴⁶					700
Pereme					1800
Kadı					80

Ek 1

Cizvit rahibinin aktardığı Zekeriya efendi'nin İstanbul tasviri⁴³

Ab origine⁴⁸ Machometis anno 985 et a Christo nato 1578 ex mandato Sultanis Amuratis Imperatoris Turcarum a Zacharia Iudice Constantinopolis facta fuit sequens descriptio eius Civitatis

Templa principaliora, quae Moscheas appellant, in quibus singulis Veneris diebus in meridie fit solemnis atque publica oratio, aliis vero diebus, quinque privata oratio fit, extant Constantinopoli	480 ⁴⁹
Templa minora atque privata per regiones Civitatis, in quibus non fit solemnis oratio, sed privata quinque in die sunt	4493 ⁵⁰
Loca publica veluti scholae, ubi pueri docentur legere atque scribere	1653 ⁵¹
Domus, in quibus excipiuntur hospites, per triduum gratis administratur cibus	100 ⁵²
Monasteria ⁵³ quorundam velut religiosorum, quod Dervisos appellant	150 ⁵⁴
Hospicia, in quibus generaliter omnibus accedentibus in diem gratis datur cibus	285 ⁵⁵
Hospicia communia quibuscunque viatoribus, quae appellant Ciaruban saraj, in quibus datur solum hospicium et stabulum gratis	417 ⁵⁶
Regiones seu viae civitatis, in quibus Turcae tantummodo inhabitant	3973 ⁵⁷
Fontes seu loca, in quibus prius lavantur ingressuri in templum ad orandum	4985 ⁵⁸
Fontes publici ad usum potus, quorum maior pars clave obseratur	948 ⁵⁹
Furni, in quibus excoquitur panis venalis	225 ⁶⁰
Molendina, in quibus frumenta equorum opera moliuntur	585 ⁶¹
Emporia, ubi servantur merus, quae ad victum pertinent, ut in magna copia solummodo vendantur, uti farina, butirum, mel, olium, etc.	13 ⁶²
Balnea sive hypocausta ad lavandum corpora	274 ⁶³
Officinae, in quibus fiunt varia genera potationum	589 ⁶⁴
Regiones seu viae, in quibus Christiani habitant	4584 ⁶⁵
Regiones a Iudaeis habitatae	2585 ⁶⁶
Ecclesiae Christianorum eo tempore descriptae, nunc vero 1585 sunt longe pauciores	743 ⁶⁷
Veruces singulis diebus ad usum cibi venduntur	5000
Frumenti chili seu modia singulis diebus expenduntur	8000
Vini tantummodo absque aliis potionibus scilicet aquae vitis, mulsae, siserae etiam singulis annis exhauriuntur, dolia	4000

[Belgenin arka tarafında başka bir elden:]
Constantinopolitana descriptio

Machomet'in ortaya çıkışından 985'inci ve İsa'nın doğuşundan 1578'inci yılda Türklerin İmparatoru Sultan Murad'ın emri üzerine Kostantiniyye kadısı Zekeriya Efendi tarafından hazırlanan şehir tasviri aşağıda [bulunmakta]dır

İçlerinde her cuma günü törensel ve genel namaz ve öteki günlerde günde beş kez özel namaz kılınan moschea olarak adlandırılan başlıca kiliseler, Kostantiniyye'de var	480
İçlerinde törensel namaz kılınmayan fakat beş kez özel namaz kılınan şehrin mahallelerindeki daha küçük yani özel kiliseler	4493
Oğlanlara okuma yazma öğretilen kamu kurumları yani okullar	1653
Üç gün bedava yemek sağlayarak içlerinde misafir kabul edilen evler	100
Bir takım derviş denen rahiplere ait manastırlar	150
İçlerinde genelde her uğrayana bedava günlük yemek verilen misafirhâneler	285
Herhangi bir yolcu için içlerinde yalnız konaklama ve ahır bedava şekilde verilen, kervansaray olarak adlandırılan kamu misafirhâneleri	417
İçlerinde Türklerin yalnız oturdukları şehir mahalleleri yani yolları	3973
İçlerinde kiliseye namaz kılmak için girmek isteyenlerin önceden yıkandıkları pınar veya yerler	4985
Büyük çoğunluğu sürgü ile kapatılan, içmek için kullanılan kamu pınarları	948
İçlerinde satmak için ekmek pişirilen fırınlar	225
İçlerinde beygir gücüyle hububat öğütülen değirmenler	585
Un, yağ, bal, zeytin vb. gibi sırf toptan satılan yemeklere ait olan katışıksız şarabın muhafaza edildiği depolar	13
Vücutların yıkaması için banyolar veya hamamlar	274
İçinde (alkollü) içeceklerin çeşitli türlerinin hazırlandığı imalâthaneler	589
Hristiyanların oturduğu mahalle yani yollar	4584
Yahudiler tarafından oturuhan mahalleler	2585
O zaman [1578'de] kaydolunan Hristiyan kiliseler, fakat şimdi 1585'te onlardan çok daha az vardır	743
Yemek için günde satılan koyunlar	5000
Günde kantara vurularak satılan hububatın kilesi yani ölçüğü	8000
"Abıhayat", ballı şaraplar, rakılar ⁶⁹ gibi başka (alkollü) içeceklerin dışında yalnız şaraptan yılda içtikleri, fiçı	4000
[Belgenin arka tarafında başka bir elden:] Kostantiniyye tasviri	

Ek 2 : Yahya Efendi'nin İstanbul tasviri

Folget die Groß und Gelegenheit der Stadt Constantinopel, wie die jetziger Zeit beschaffen, also aufgezeichnet durch obersten der Stattrichtern, Jabja Effendi, bey Regierung des türkischen Kaysers Sultans Ahmedi primi, im Jahre nach Christi Geburth 1608. Eben zu der Zeit, da der woll-gebohrene Herr, Herr Adam Freyherr zu Herberstein, Röm. Kays. Mayt. Rudolphi secundi und der Fürstl. Durch. Ertzhörtzog Matthiae zu Österreich Orator alda gewest.

Diese Statt hat im Begriff und Umfang in der Ringmauren

welsche Meil Weges 18

Stadthor oder Portten 25

deren Namen wie volgt:

1. Czifut capi. 2. Balukpazar eßki. 3. Jannis Iskeli. 4. Odun capi. 5. Jengi capi. 6. Uncapan. 7. Cßubali. 8. Agia capi.). 9. Jengi. 10. Petri capi. 11. Fenär capi. 12. Balluth capi. 13. Ayvanßary capi. 14. Egri capi. 15. Evdrenei capi. 16. Tapcapi. 17. Jengi capi. 18. Szilvesi capi. 19. Jedicula capi. 20. Narli capi. 21. Szan Matthe capi. 22. Daud Passa nug. 23. Cum capi. 24. Katterga Tyuan. 25. Ahur capi.⁷⁰

Thürn oder Vorwehr in der Mauer 363

Christen Kirchen der Lateiner, Griechen und Armenier 90

Christen Spitaler 60

Thürggische Kirchen der Vornembsten, so man auf ihre Sprach Guma, das ist Stifftkirchen, nennet und bey deren jeden ein Spital, da die Frembdlingen und Armen umb Gottes Willen gespeiset und erhalten werden 180

Der andern türckischen Kirchen, so Meschit genennet werden 6890

Gässen der Stadt 11675

Päder 980

Prunnen, so durch Röhrn gelaittet 2870

Pachheuser⁷¹ 4495

Esel- oder Roßmüllen 3260

Cramläden sein ohne Zall

Caravasaria oder Herbergheuser für die Kriegs- und Fuhrleuth 1765

Steinerne aufgerichte Seulen oder Obilisci 5

Ordinari Bratkuchen 12

Sonsten kocht man auch schier in allen Gassen.

Weinschenckh und Tabernheuser 700

Kleinen Schiff, die man Permen nennet, darumb, daß man mit nach

Peru fehret 1800

Richter in der Statt 80

Ordinari intrada oder Einkommen von dieser Statt hat der türckisch Kayser von dem Bestand, Maut und Zolnern, aller Sachen, die man verkaufft jährlich:

1. Jumuk Emin, ⁷² der die Maut von allerley Kauffmanschaft im Bestand hat, gibt jährlich ungerisch Gulden	150000
2. Ham Emin, ⁷³ der die Weinzehl hat	150000
3. Baitulmal Emin, ⁷⁴ welche der Verstorbenen Güeter, die dem Kayser in fiscum heimbfallen, in Bestand	80000
4. Baluk Emin, ⁷⁵ der die Vischmaut hat	8000
5. Pencszk Emin, ⁷⁶ welcher der Slaven Maut im Bestand, die verkauft worden	8000
6. Cabve Emin, ⁷⁷ Maut von dem schwarzen Wasser so man trincket, wird von Cörner gemacht, die aus Aegypten kommen	4000
7. Bozza Emin, der den Piermaut Bestand, so aus Hirsch gemacht	2000
8. Szubasi, officialis supremus carcerum, das ist obester Profoß, jährlich	8000
9. Mustaßib Agassi, ⁷⁸ der auf alle Sachen, die gerecht und guet verkaufft werden, Achtung gibt	4800
summa summarum thuet ungerisch Gulden	484000
thut reinisch Gulden	968000

- 1 Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe - XVIe siècles)*. Bibliographie, itinéraires des lieux habités (Ankara, 1991).
- 2 Bibliothèque nationale de France, *Manuscrits français, 7162–7175*. “Journal de M. de Girardin pendant son ambassade à Constantinople (1685–1688).”
- 3 Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Hrsg. von Franz Babinger. (München–Leipzig, 1923).
- 4 Semavi Eyice, “Rumeli-Hisârî”, *İslâm An-siklopedisi*, 9, 776.
- 5 Přihodi Václava Vratislava z Mitrovic (Praha, 1977). Tutsaklığın Macarcası için bkz. Mitrovicei Vratislav, *Vencel viszontag-ságai*. (Y. y., 1982), 149–235.
- 6 Friedrich Seidel, *Denkwürdige Gesandtschaft an die Ottomanischen Pforte (Görlitz, 1711)*.
- 7 Wathay Ferenc énekes könyve. I–II (Budapest, 1976).
- 8 *Austro-Turcica 1541–1552*. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath hrsg. von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten 95.) München 1995. 5., 16. No. 2.
- 9 Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (Südosteuropäische Arbeiten 78)* (München, 1983).
- 10 Maximilian Brandstetter, *Utazás Konstantinápolyba, 1608–1609 (Kronosz könyvek, 6.)* (Budapest, 2001).
- 11 Hansen Lewnklaw, *Neuwe Chronica türckischer Nation*. (Frankfurt a. M. 1590.)
- 12 Hayatı hakkında bkz. Gustav Bayerle, *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXVI.) (Budapest. 1991), vii–xvi.
- 13 Nehring, 101.
- 14 Nehring, 97, 93–94 vs.
- 15 Nehring, 94, 101.
- 16 Nehring, 168–170.

17 Zeki Arıkan, “Şeyhülislâm Zekeriyya efendi’nin İstanbul sayımı,” içinde Tarih bo-yunca İstanbul semineri, 29 Mayıs–1 Hazi-ran 1988. Bildiriler (İstanbul, 1989), 39–57.

18 Comte Théodore de Gontaut Biron, Am-bassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron Baron de Salignac, 1605 à 1610. Cor-respondance diplomatique et documents inédits (Paris, 1889).

19 Guglielmo Berchet, Il serraglio del Gran-signore descritto da O. Bon bailo veneto a Costantinopoli nell’anno 1608 (Venezia, 1865).

20 Relazione di ambasciatori veneti al Se nato. XIV. Relazione inedite. Costantinopoli (1508–1789), yay. haz. Maria Pia Pedani-Fabris (Padova, 1996), 475–523.

21 Mehmed Şemî efendi, İlâveli esmârü’t-te-vârîh maa zeyl, yay. haz. Mehmet Karataş (Kahraman-maraş, 2009), 183. Aynı eserin 158. sayfasında Yahya adında bir Rumeli ka-diaskerine rastlıyoruz.

22 Bayram Ali Kaya, “Yahyâ efendi, Zeke-riyyâzâde,” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm An-siklopedisi, 43, 245–246.

23 Roma, Archivum Romanum Societatis Iesu, Gal. 101, f. 3r–v.

24 Arıkan, 53.

25 Wolfgang Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbul. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts (Tübingen, 1977), 72–215.

26 1455 yılı defterde surlar içinde 50’den az kilise zikredilmekte, bunların da 24’ü harap halde, 4’ü ise camie çevirildi; ayrıca 25 kadar manastır anılmaktadır. Galata’da yalnız kiliseler hakkında bilgi var ve bun-ların sayısı da 25 civarındadır. Krş. Halil İnalçık, The Survey of Istanbul, 1455. The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents (İstanbul, 2010) 369–374, tablo 2.

27 Halil İnalçık, “İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı,” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-pedisi, 23, 237.

28 Ömer Lutfi Barkan ve Ek rem Hakkı Ay-verdi, İstanbul vakıf ları tahrîr defteri. 953 (1546) târîhli (İstanbul Fetih Ce miyeti İs -tanbul Enstitüsü, 61) (İs tanbul, 1970), Meh-met Canatar, İstanbul vakı-fları tahrîr defteri, 1009 (1600) târîhli (İs tanbul, 2004).

29 İnalçık, The Survey of Istanbul.

30 Bunlarla ilgili çalışmalardan bkz. “Alfons Maria Schneider, Mauern und Tore am Gol-denen Horn zu

Konstantinopol”, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse* 5 (1950): 65–107.

31 Bu bakımdan ciddi bir makale için bkz. Yunus Koç, “Osmanlı dönemi İstanbul nüfus tarihi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8 (2010): 171–199.

32 Stephane Yerasimos, “Le Communauté juives d’Istanbul à la fin du XVIe siècle”, *Turcica* 27 (1995): 106, not 19.

33 Robert Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul* (Ankara, 1986), I. cilt, 47–48. – Bu sayıyı gerçek olarak kabul edenlerin biri için bkz. Ümid Meriç Yazan, “Bir asır boyunca (1840–1940) İstanbul şehri’nin nüfusunda meydana gelen değişimlerin tahlili,” içinde *Tarih boyunca İstanbul semineri*, 29 Mayıs–1 Haziran 1988. *Bildiriler (İstanbul, 1989)*, 62.

34 “Marcel Bataillon le cree autor del Viaje de Turquía (1557), obra atribuida también a Cristóbal de Villalón, Francisco Delicado, o Juan Ulloa Pereira.” Bkz. http://es.wikipe-dia.org/wiki/Andr%C3%A9s_Laguna (15 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

35 *Viaje de Turquía. Atribuído a Cristóbal de Villalón. Edición e prólogo de Antonio G. Solalinde* (Madrid, 1919), 310. (http://users.ipfw.edu/jehle/CERVANTE/ot-hertxts/Suarez_Figaredo_ViajeTurquia.pdf – 14 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

36 Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı uygarlığı* (İstanbul, 1975), 121.

37 Mantran, I. 49–50.

38 Bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1680*. (Cambridge–Paris 1981), 80–82.

39 İnalçık, *İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı*, 237.

40 Suraiya N. Faroqhi, “Ottoman Population,” içinde *The Cambridge History of Turkey*, 2. cilt, ed. Suraiya N. Faroqhi–Kate Fleet (Cambridge, 2013), 378–379.

41 Krş. http://books.google.hu/books?id=elZKAAAAYAAJ&pg=PP12&lpg=PP12&dq=%22Constantino+Garzo+ni%22%22Venezia%22%22bailo%22&source=bl&ots=iDakHKdjd&sig=Kcd-9F2kb5LLHk9ev197hq_asUrY&hl=hu&sa=X&ei=SASiUdHrGJT34QTHxoCIAg&ved=0CB4Q6AEwAQ#v=snippet&q=trecento%20milla&f=false, 21–22 (12 Kasım 2013 tarihinde ulaşıldı).

42 İnalçık, *İstanbul. Nüfus ve sosyal yapı*, 237.

43 1979’da aldığım notları tamamlayabilmem için bana belgenin orijinalini sağlayan Béla Mihalik’e ve dökümanı anlamlandır-mamda yardımlarını esirgemeyen Bálint Lakatos’a katkılarından dolayı teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

0850 7 24 0850
www.anadolusigorta.com.tr

ANADOLU
SİGORTA
Kaybetmek yok.

72 ilde 15 bin kişiye soruldu. Türkiye'nin en itibarlı sigorta şirketi Anadolu Sigorta oldu.

Bize bu gurur dolu unvanı layık gören herkese teşekkürler.
Bundan sonra da var gücümüzle çalışmaya, üretmeye ve gelişmeye devam edeceğiz.

Anadolu Sigorta'da kaybetmek yok.

TÜRKİYE®
İTİBAR
ENDEKSİ

İBB YAYINLARI'NDAN

İSTANBUL'UN KÜLTÜREL DEĞERLERİNİ YANSITAN

2 YENİ KİTAP!

Eski çağlardan günümüze uzanan tarihî bir yolculuk “Dünden Bugüne İstanbul'un Tarihi Yarımada'sı” kitabında!

Tarihî yapıları ve mekânları ile İstanbul'u bir uçtan bir uca kucaklamaya hazır olun!

